

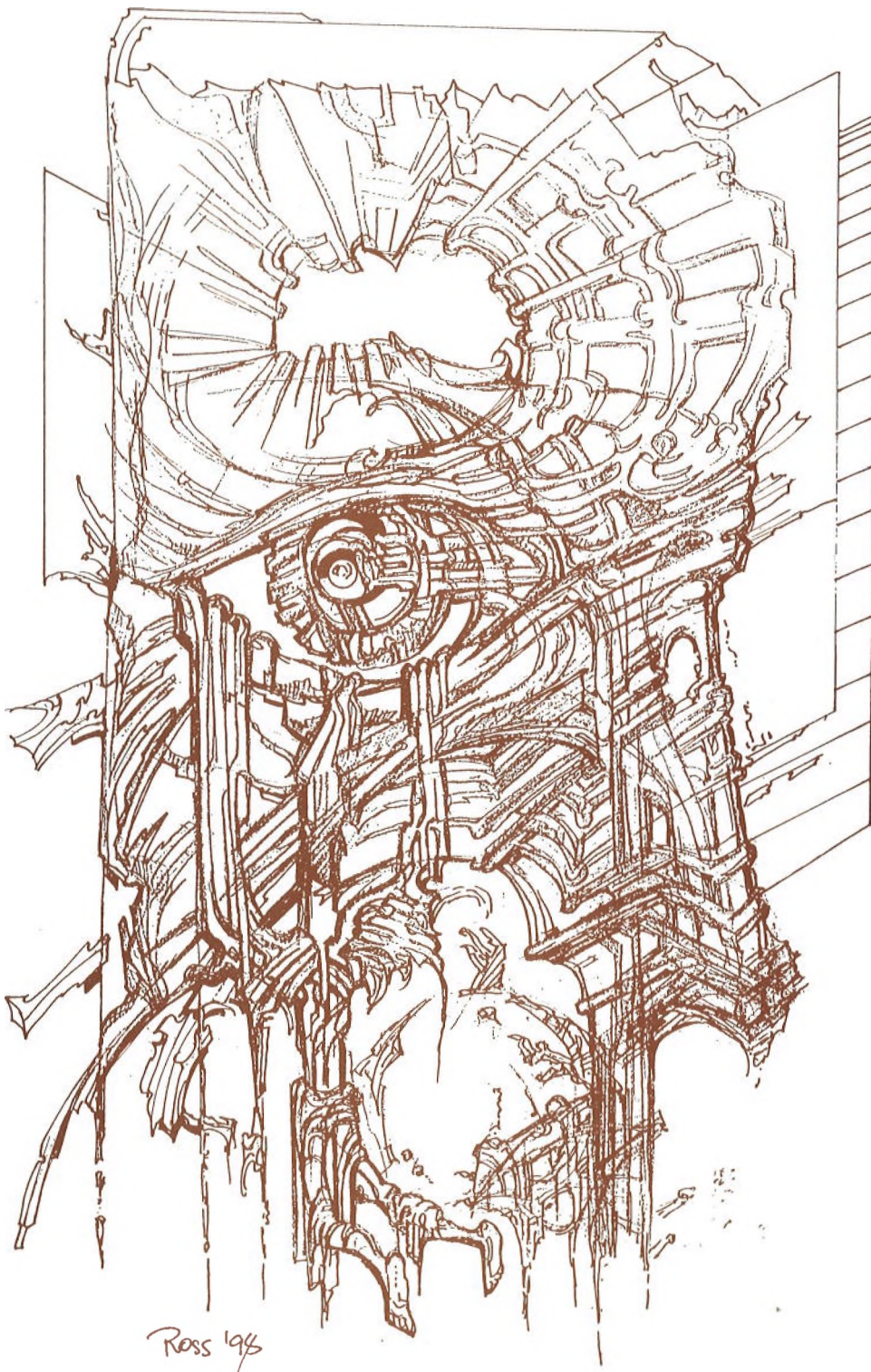
HAEMUS

Bolgár-magyar társadalmi és kulturális folyóirat

„Javorov lírája – a bolgár nyelv tündöklése. Ő tette nyelvünket oly ragyogóvá, mint a villám, gyengéddé, mint a hegedűmuzsika és zengővé, mint a dobszó.

Javorov költészete egyszerre szelíd és mennydörgő. Simogat és megrémít, s ha reménytelenségbe taszít is – szárnyain onnan a magasba emel. Erőt ad a győzelem és a vereség elviseléséhez egyaránt. A költő által megtett út követése az érzelmek legfőbb próbatétele és az energiák szüntelen ébredése. Mert Javorov forradalmi szellem, ki saját barikádjain esett el.”

Vladimir Vaszilev

Tartalom

Pejo Javorov: Talán . . .	3
Visszaemlékezések Javorovról . . .	4
Pejo Javorov: Jégverés . . .	9
Szava Szivriev: Jelek és jelölők Pejo Javorov <i>Jégverés</i> című versében . . .	12
Miglana Nikolcsina: Női vér . . .	15
Pejo Javorov: Száműzöttek . . .	21
Két szép szem . . .	22
Várlak, Találkozás . . .	23
Látomások, Nem vagy hibás . . .	24
Megérkezel . . .	25
Juhász Péter: Ady, Javorov és a végzet asszonyai . . .	26
Hargitainé Szimeonova Rajna: Pejo Javorov <i>Zivatar</i> című drámája a magyar Nemzeti Színház előadásában . . .	31
Pejo Javorov: Szeretlek . . .	33
Átok . . .	34
Doncsev Toso: Költő és műfordító . . .	35
Fodor András: Az újszülött . . .	37
Fodor András: A hetvenes évek (1972) . . .	40
Bonyolultnak hangzik, de az . . .	48

Roszen Ruszev illusztrációival

HAEMUS

Társadalmi és kulturális folyóirat

Alapította 1991-ben a Magyarországi Bolgárok Egyesülete

A Bolgár Országos Önkormányzat kiadványa

Felelős kiadó: Czuczumanov Dimiter

Megjelenik negyedévenként a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségért

Közalapítvány támogatásával

A szerkesztőbizottság elnöke: Doncsev Toso

Szerkesztőbizottság:

Kjoszeva Szvetla felelős szerkesztő

Irinkov Georgi, Penkova Roszica, Petkova Adriana, Petrov Petar, Szimeonova Rajna,

Szondi György, Szivriev Szava

Tyutyunkov Mónika szerkesztőségi titkár

Lapterv: Kállói Judit

Nyomda: A&M BT

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Lónyai u. 41., tel.: 216-4210

Egy szám ára: 150Ft. Előfizetés egy évre: 500Ft

ISSN 1216-2590

Ross '98

Talán

Törten kérdeztem, és megtörve ott
hallottam végre! Tudtam jól, a lélek
mélyén a titkos húr a csendből ébred,
s keblemen át az új varázslatot
zendíti finoman: talán...

A nap leáldozott. S én elcsitulva
félelmeim között hallottam újra,
hallottam elhalón: talán.

S megtörve már fejem mellemre szegtem,
kezem az esti fénybe tártam én.
Reménytelen szívemben új remény.
És visszhangként verődött egyre bennem,
törten ismételt: talán...

Elbújt a nap, s a messzeség honából
közeledik a baljós éj, s a távol
nevetve hordja szét: talán.

És egyre várok. Íme, századok
múltak, mióta nézem a sötétet.
És egyre várok. Szélkorbács suhog,
szememben már sírása kel a vérnek.
És egyre ismétlem: talán...
várok a napra, fölragyog-e egyszer,
fájó, homokkal-porral teli szemmel,
már régóta vakon: talán.

Fodor András fordítása

Vladimir Vaszilev:

„Az a legkorábbi vers, amelyet még Anhialóban írt, a *Különc* – aki elmélázva, minden emberi érintkezést kerülve, a távolba meredve bolyong a tengerparton – minden kétséget kizáróan önarkép.

Javorov külső megjelenése valóban ilyen benyomást tett. Amikor a *Kalliopét* olvastam, szökének képzeltem, ábrándozónak, de amikor Szófiában először megpillantottam, egészen más volt: valahogy furcsán nézett ki, barátságatlannak, zárkózottnak tűnt. Magas termetével, kreol arcával kirítt a többiek közül, fejét kissé lehorgasztotta, két vállát enyhén összehúzta. Alakjáról az Elin Pelinnel együtt készült fotográfiája adja a leghűbb képet. Tekintete nem volt éles, szeme mintha csak felfogni és befogadni akarta volna a dolgokat, és nem lelki világát kifejezni. Javorov halkán beszélt, apró, alig észrevehető megszakításokkal, ami légzéséből eredt, különösebb hangsúlyozás nélkül, a szavakat kissé visszafojtva, meleg és bársonyos hangon modta ki. Testvére, Atanasz Kracsolov Csirpanban ugyanúgy beszél, mint ő – az alakja is azonos, az arca, a tekintete és a légzése, sőt még a humora is. Nem láttam Javorovot felcsattanni, dühbe jönni, hangját felemelni vagy gesztikulálni. El sem tudom képzelni mint szónokot a makedón gyűléseken (akkoriban a Legfelsőbb Makedón Bizottság és a Belső Makedón Forradalmi Szervezet közötti viták egyre kegyetlenebbé váltak). Az ilyen emberek meggyőző ereje nem a szónoki pátozban, hanem gondolataik igazságában és becsületességében, és főleg személyiségük vonzerejében rejlik.

Baráti vagy ismerős társaságban nagyon kellemes beszélgetőpartner volt, rendkívül szellemes, anélkül, hogy sértő lett volna. Humorát, stílusát bizonyos mértékig fellelhetjük *A Vítosa tövében* Csudomirjának beszédmodorában, csak hogy Javorov közvetlenebb volt. Idegenek között jobban megvalogatta a szavait, minden megjegyzésre tudta a választ, örömet lelte a szavakkal való játékban, a színpadi dialógus tökéletes mestere volt, ez meglátszik mindkét darabjában is.

Javorov nem kereste különösebben a társaságot. Többnyire a kaszinóban időzött (ma galéria a Városi parkban), vagy a Bulgária kávéházban (a Honvédelmi Minisztérium keleti sarkával szemben), ami az akkori értelmiségi elit, írók, képzőmű-

vészek, újságírók stb. találkozóhelye volt. Leggyakrabban Pencso Szlavejkovval, Petko Todorovval és a közismert szerb költővel, Jovan Ducsitlyal, az akkori követségi tanácsnokkal és másokkal járt össze. Ebben a kávéházban puha fotélek, kerek márványasztalok voltak, sehol egy hangszóró (a balkáni háborúk előtt még nem volt rádió), meghúzhattad magad egy kényelmes sarokban, elbeszélgethettél barátoddal vagy csak úgy elüldöghelhettél. Ez az atmoszféra egészen más volt, mint a Bambusz neonfényes, dzsesszes hangulata. A Bulgária kávéházban, mint később a Felszabadító cár cukrászdában is, a művészek között különleges

kapcsolat alakult ki, kezdeményezések, ötletek, elképzelések születtek; jó lett volna megőrizni őket. Ahogy más országokban megőrizték a hírességek kedvenc helyeit. Szófia egyébként sem bővelkedik műemlékekben; építészeti látványosságok helyett ezek őrizhették volna meg eme érdekes és értékes személyiségekben és művekben gazdag kor hangulatát.”

Jonko Vapcarov:

„1902 januárjának első napjaiban találkoztam Javorovval Szamokovban, ahonnan Makedóniába készültünk. Ott ajándékozta Gocének a *Hajduska-dalokat*. Amikor Banszkóba értünk, átadtuk a helybeli tanítónak, Angel Balevnek, aki megzenésítette őket, leírta a *Nappalaim – rejtekben lakások...* kötetjét, amit a házban, ahol voltunk el is énekeltek. Sokáig ezzel a dallammal ismerték.

Az, amit Javorov az *Egy ütközetben* leírt, teljes egészében megfelel a valóságnak. Csakugyan azt hittük, hogy nem ússzuk meg élve. A pajtában, ahonnan a támadás indult, Javorov nagyon bátran viselkedett, jókedvű és vidám volt. Figyelte, honnan támad a török csapat, majd közölte velem.

Szabadcsapatunkban velünk egyenrangú volt, de mint műveltebb emberhez és Goce barátjához mindannyian figyelmesek voltunk, és nagy tisztelettel tekintettünk rá.

Később, 1903 áprilisának végén vagy május elején Javorov visszatért Bulgáriába. Én Banszkóban voltam, a Klepaloto falu környéki erdőben, 4-5 órányi járásra Szandanszki szabadcsapatától. Szandanszki átküldte hozzám Javorovot, Naumovot és Tanusev főhadnagyot. Nem tudom, miért tértek vissza. Egyikőjük sem a csapat egyenruháját viselte; üzentem Szandanszkinak, aki visszaküldte Javorovét. Adtam neki öt lírát, hogy vigye el

Bulgáriába, és mindhárójukat a határ felé küldtem. Javorov panaszkodott Szandanskira, valami vitája volt vele, de nem mondta el, miről.

A felszabadító háborúban, 1912. október 1-jén, még a hadüzenet és a bolgár katonai alakulatok előrenyomulása előtt bevonultunk Makedóniába egy 120 fős szabadcsapattal. Én voltam a vajda, Javorov pedig egy külön egység parancsnoka.

Mielőtt átléptük volna a határt a Jundolon, Javorov beszédet intézett a legényekhez arról, hogy ez az utolsó lehetőség Makedónia felszabadítására, most nem ellenállókként fogunk harcolni, mint korábban, hanem mi fogunk támadni. Javasolta, hogy aki fél, most menjen haza.

Átvonultunk Kurtovo falun, majd Jakoruda fölé, a Rila gerincén. Október 3-án megütköztünk egy török csapattal. Javorov nagyon bátran viselkedett; emlékszem, harc közben egy orosz dallamot dudorászott. Valami szerelmeset, gondoltam én.

A török csapat túlerőben volt, nem tarthattunk ki, visszavonultunk Beli Iszkar irányába. Ott Javorov azt kérte, hadd mehessen le Szamokovba néhány dolgot beszerezni. Nem egyeztem bele, megharagudtam, később mégis engedélyeztem. Le is ment Szamokovba, és ahogy később megtudtam, október 5-én találkája volt ott Lorával. Ezért akart elmenni.

Két-három nap múlva ismét támadtunk, átkelünk a határon, és leereszkedtünk Banszkóba. Itt Javorov beszédet tartott a lakosságnak, hogy máától kezdve itt bolgár zászló fog lengeni, és kikiáltotta Banszkót járási székhelynek.”

Konsztantin Galabov:

„Az 1912-es balkáni háború előestéjén találkoztam újra Javorovval. A Nemzeti Színházban kerestem fel, ahol dramaturgként dolgozott. Ott találtam nála Lorát, Petko Karavelov szépséges lányát. Egy hatalmas rózsát tartott a kezében és hallgatott. Mivel már évek óta nem láttam, feltűnt nekem, hogy kissé meghízott, ugyanakkor búbajos nőiesége átszellemültebb lett, ami nem volt jellemző rá korábban, amikor a legszebb bolgár nőnek kiáltották ki.

Egyébként Lora csak hallgatott és időről időre finom kis orra elé emelte a rózsát, Javorov pedig, ki tudja miért, izgatottan mesélt. Először Münchenről beszélgettünk, ahonnan hosszú utazás után tértem vissza, melyet egy lyukas garas nélkül tettem meg. Tiszta szívből nevetett mókás kalandjaimon. Csak Lora mosolygott melankolikusán; egybeolvadva a rózsa illatával, mosolya betöltötte a kis szobát.

Ezt az illatos mosolyt soha sem felejttem el, mert a lelkemet is betöltötte.

– Az ön kalandjai nagyon tetszenek nekem –

mondta Javorov. – Ebből is látszik, hogy ön olyan ember, mint amilyenekre szükségem lesz. Jöjjön velem Makedóniába!

– Miért? Háború lesz talán, Javorov úr?

– Persze, hogy lesz. Nem látja, hogy a gyerekek az utcán háborúsdit játszanak? Ez a legbiztosabb jele, hogy közeleg a háború, még a diplomaták harcias kijelentéseinél is biztosabb.

– Belgrádban mindenki lázban ég, ifjak és vének egyaránt – fűztem hozzá. – A kaszárnnyak kapuinál jobbról és balról is ágyúkat láttam, a nép csak úgy rohant, hogy virágokkal halmozza el őket. Az egyik ágyú előtt mécses égett, a járőkelők pedig megálltak keresztet vetni.

– Szóval a háború napok kérdése – mondta Javorov, és izgatottan pattant fel székéről.”

Dora Gabe:

„Amikor megszólalt a bejárati ajtó csengője és kiszaladtam, hogy fogadjam, Javorov nem úgy lépett be az éjszakából, mintha valahonnan jönne, hanem mintha a sötétség szülte volna. A halál elragadta, az éj pedig visszahozta hozzánk. Ahogy feljött a lépcsőn, az éj minden titokzatossága, mélysége és sötét gyásza érkezett meg vele.

És mindnyájan elnémultunk, mert az a világ, ahonnan ő jött, és az a fekete szemüveg, melyen át számunkra élettelen szemei ránk néztek, a szerencsétlenség sötét szakadéka volt, amelytől rettegnek, akik még nem jutottak le a mélyére, akiket megrémít az éj némasága.

A vendég bizonytalan lépteivel jött, és magányos volt a barátai között.

És íme, egyszer csak Javorov teljes valójában visszatért hozzánk, de mi nem közeledtünk hozzá.

Estére járt. Ott ült közöttünk, mint mindig, hallgatagon, elgondolkozva. Leültem mellé, és felpoztam Maria Konopnicka kis verseskötetét. Ahogy felolvastam belőle néhány verset, arca felderült. »Olvassa, olvassa, úgy megnyugtat a hangja!« Nem az én hangom volt, hanem azé a könyörülettel, szerelemmel, emberséggel és jósággal teli szívé, melynek sorait olvastam.

Gyengédségükkel és részvételi hangjukkal a lelkéig hatoltak.

Amikor becsuktam a könyvet, arcából valami üdvösség áradt, keze, melyet gyakran láttam remegni, görcsösen összerándulni, most fáradtan, csendben nyugodott a térdén.

Kényelmesen hátradőlt a díványon. Egyik barátja ült mellette, Javorov felé nyújtotta kezét: »Csókolj meg!«. Barátja elhúzódott, leplezni próbálta kellemetlen érzéseit. Visszafojtott lélegzettel álltam ott, nem mertem közelebb lépni, attól féltem, hogy a legkisebb mozdulatommal is elszakítom azt a láthatatlan, vékony fonalat, amellyel a fennsleges Anya és Nővér összekötötte szívüket.

Mi tétlenül álltunk, amikor Ő feltárta a szívét számunkra.

Szegény, szerencsétlen, árva lélek!

Két nap múlva elszakította az utolsó szálát is, ami a földhöz kötötte, és elment örökre.”

Konsztantin Konsztantinov:

„November 17-én reggel, egy borongós reggelen, mely inkább hasonlított alkonyra, mint nappalra, az alacsony égboltról vigasztalan hűvösség áradt, kiléptem lakásomból, és elindultam, mint általában, a megyei bíróságra, ahol már második éve dolgoztam gyakornokként. Ahogy a Gurko utcán haladtam, a Városi park sarkán hirtelen minden irányból rikkancsok futottak elő, azt kiabálva: »Kettős öngyilkosság!... Javorov, a költő és felesége, Lora öngyilkos lett...« Döbbenet álltam meg a járdán, egy pillanatig fel sem fogtam a szavak értelmét, melyek mint kövek hulltak a járdára: annyira hihetetlennek tűnt, amit hallottam. Alig néhány napja futottam vele össze, épp ugyanebben az utcában, a Rakovszki sarkán, csak sebtében váltottunk egy pár szót, Lora három-négy lépésnyire álldogált, hosszú kabátban, egyik vállát enyhén megemelve olyan volt, mint egy különös modern szobor... Miféle elkerülhetetlen, kegyetlen végzet sújtotta hazánkat az elmúlt két-három évben? Dimitar Bojadzsiev és Pencso Szlavejkov után most Javorov is elment... Vettem egy újságot, elolvastam a riporter tudósítását a gyászos eseményről, és az első pillanatban valami halvány örömet éreztem, hogy ő mégiscsak él. Inkább sajnálnom kellett volna, nem pedig örülnöm, hogy nem halt meg azon az éjszakán. Mert azon az éjjelen indult el golgotájára ez a félholt mártír, hogy aztán teljes tizenegy hónapon át cipelje keresztjét, amelyen a neve máig föl van feszítve. Ezen az éjszakán robbant ki az a felelőtlen, cinikus orgia, melyről Georgi Szatmatov azt mondta: »csendőrcsizmákkal gázoltak a lélekbe«. Ettől az éjszakától kezdve ismert és ismeretlen emberek, barátai és idegenek bűnügyi és pszichológiai nyomozásba kezdtek, hogy véleményt mondjanak, előadásokat tartsanak, könyveket írjanak, a két áldozat iránti cseppnyi könyörület nélkül rontsanak be legitimebb világukba, hogy legapróbb hálószerkezetüket is kitergezzék, hogy kielégítsék egy olyan közönség kíváncsiságát, amelynek semmi köze a költészethez. És mindezt büntetlenül teheték, azzal magyarázva gyanús buzgalmukat, hogy a bűnöst keresik, hogy feltárják az igazságot. Mintha egy olyan emberi tragédiában, amelyben mindketten áldozatok, lehetne vétkekről beszélni. Mintha egy igazságügyi orvosi vizsgálat kimutathatná az igazságot, mintha a tényleges igazság szóba jöhetne ott, ahol egy szörnyű pillanatban megszűnt a valóság, és csupán valami pokoli káosz maradt utána, melyből a szabadulás-

nak egyetlenegy útja van. Még ha megállapítást nyerne is, hogy Javorov a gyilkos, az sem fokozhatná szenvedését. Mintha végül is a mélyen-szántó elemzések és következtetések növelhetnék vagy csökkenthenék a költői életmű ragyogását, amely csupán önmagában létezik, s amelybe minden alkotó legteljesebb s legőszintébb valóját adja.

Nincs szomorúbb és méltatlanabb lapja a modern Bulgária kultúrtörténetének, mint az, melyen Pejo Javorov életén csámcsognak, szenvedélyes kíváncsisággal boncolgatják és »tárják fel« sorsát. Negyvenöt éve nyitott ez a könyv, időnként újabb »tanúvallomások« és következtetéseket csapnak hozzá. Minden újabb igyekezet feltámasztja a kor szadizmusát, mely megmérgezte a költő utolsó napjait; sajnos mindig akadnak olyan amatőrök, akik, mihelyst tehetik, sárral dobálják. Jelentéktelen emberké, akiknek nincs bátorságuk nyíltan véleményt nyilvánítani, egyre csak azt pusmogják kaján mosollyal, hogy a nagy költő, akinek sorsa a legszörnyűbb antik tragédiákra emlékeztet, még akkor, öngyilkosságában is pózolt, vagy még pontosabban, megjátszotta magát, ugyanúgy, mint a költészetében. Nem fogják fel, hogy a rágalom, különösen, ha a holtakat illeti, csak azt mocskolja be, aki kiejtette száján. Életével és munkásságával ő pedig már jóval a halála előtt túlnőtt az irodalmi percmemberkéen.

Lora öngyilkossága és Javorov sikertelen kísérlete egyébként is felkeltette volna a hatalom figyelmét ez iránt az eset iránt, mely kirítt a banális öngyilkosságok kategóriájából. Első pillantásra csakugyan volt itt valami homályos. Ráadásul Szófia egyik legismertebb (a legtöbb és legjelentősebb társadalmi kapcsolattal rendelkező) asszonya és egy nagy költő, drámaíró és közéleti személyiség esett áldozatul. Ráadásul nyomban felhördültek a már a házasságuk előtt is titokban ellenségeskedő baráti, politikai és társadalmi csoportok, melyeknek mindketten tagjai voltak. A Lórához közel állók nyíltan gyilkosságot és megjátszott öngyilkosságot emlegettek, ellenséges táborba tömörültek, mely a rendőrségi vizsgálat után bírósági eljárást követelt. És a szomorú história utcai rikácsolássá, szenzációvá fajult.

A szófiai Megyei Bíróság gyakornokaként hozzáférhettem a vizsgálat egyes részleteihez, lehet, hogy nem a legmeghatározóbbakhoz, de jelentésekhez, melyek kétségtelenül fokozták és elmélyítették a szerencsétlen költő szenvedéseit. Már maga az a tény, hogy nyomozás indult annak megállapítására, hogy öngyilkosság vagy gyilkosság történt-e (vagyis nem hisznek sem Javorov búcsúlevelének, sem későbbi magyarázatainak), elég volt ahhoz, hogy a társadalom gyanúsítgatása okozta megrendülésével társulva, miszerint való-

ban ő a gyilkos, végleg elkeseredjék. Ha jól emlékszem, az ügy a következőképpen folyt le: a vizsgálóbíró kitűnő és higgadt szakember volt, végtelen lelkiismeretességgel végezte a munkáját, igyekezett megkímélni Javorovot a gyötrelmes kihallgatásoktól. Amikor a nyomozás befejeződött, az akkori büntetőjogi törvényeknek megfelelően továbbküldte az ügyiratot azzal a záró határozattal, hogy bűntény hiányában szüntessék meg az eljárást. Az összegyűjtött bizonyítékok és saját meggyőződése is azt mutatta: nincs rá bizonyíték, hogy Lorát megölték volna, sőt ellenkezőleg, a bizonyítékok arra utalnak, hogy öngyilkos lett. A bírósági eljárásokra vonatkozó, már említett törvény szerint az ügyiratot felülvizsgáló háromtagú bíróság, ha egyetért a vizsgálóbíróval, meg kell szüntesse az eljárást, vagy ha nem ért egyet, visszaküldi további vizsgálatra (esetleg javaslatot téve egy meghatározott személy gyanúsítottként való bevonására), és megvárja az újabb nyomozást. A bírói testület egyértelműen abban az előítéletben, hogy Javorov megölte feleségét, nem fogadta el a vizsgálóbíró záró határozatát, és (jogi szempontból teljesen helytelenül) átküldte az ügyet a Fellebbviteli Bíróságnak, hogy az hozzon döntést a bírói testület és a vizsgálóbíró eltérő véleményéről. Ez újabb súlyos csapást mért Javorovra, és tovább szította az ellene indult rágalomhadjáratot. Erről a szeme világát vesztett, szerencsétlen emberről már nyíltan beszéltek, hogy a bíróság gyilkosnak tartja, hogy öngyilkossága csupán komédia volt – lassacskán új alakult ki körülötte, sőt tegnapi barátai és ismerősei nemcsak hogy kerültek, hanem egyenesen bűnözőnek nevezték. (A *Harang* című lapban egy író, Lora Karavelova lelkes híve és a szófiai elit tagja, teljes bizonyossággal jelentette ki, hogy Javorov Lora gyilkosa, és vádja megerősítésére azt hozta fel, hogy a gyilkos különleges ismertetőjege közismert »fanariotizmusa« volna.) Nyilvánvaló volt, hogy az utca és bizonyos politikai és társadalmi körök gyűlölete rágalomhadjáratot indított el, hogy aztán ravaszul felhasználja, beavatkozván a bíróság munkájába. Azok, akik közel álltak Javorovhoz (néhányan még élnek közülük), tanúsíthatják a bírósági eljárás elhúzásának és az ügy továbbküldésének iszonyú hatását. A Fellebbviteli Bíróság végül megszüntette az eljárást, de társadalmilag és erkölcsileg Javorov már elveszett ember volt. Fizikailag – teljesen vak; anyagilag – a létfenntartáshoz szükséges minimum nélkül; társadalmilag – olyan bűnözőként elszigetelve, aki kicsúszott a törvény kezei közül, csak néhány hú barát maradt mellette (Krasztev, Vaszilev, Paszkalev, Alekszandrov), akik minden tőlük telhetőt megtettek, hogy életben tartsák. De az élethez kötő utolsó szál is végérvényesen elszakadt már.

Az Ivan Vazov Nemzeti Színházban, a drama-

turg szobájának falán, az íróasztal fölött egy olajfestmény függ, azokban a hónapokban festette Javorovról Ceno Todorov. Nincs ennél hitelesebb portréja utolsó napjaiból, és nem láttam még soha vigasztalanabb arcot ilyen kifejezően ábrázolni, az évszázadok során felgyülemlett emberi elkeseredés kiált némán az erőtlenség a székre omló alakból és világtalan szeméből.

Valamelyik barátjától, vagy öccsétől, Atanasztól támogatva így rótta Szófia utcáit.”

Sztilijan Csilingirov:

„Önkéntelenül is félrerántottam feleségemet a sáros utca közepe felé. El akartam kerülni a találkozást Javorovval, meg akartam kímélni tőle őt is, magamat is és feleségemet is. Főképp a feleségemet. Ő vidám és életerős embernek ismerte, nem látta még mint az élet és a halál között lebegő árnyékot, féltettem, hogy megviselné. De mikor a közélébe kerültünk, győzött bennem a baráti érzés, és akaratlanul is felkiáltottam:

– Javor!

Javorov egy lépés kellős közepén megtorpant, meglepetésében megingott, és görnyedten támaszkodott botjára. Szemüvege fekete lencsái vészjóslóan megvillantak a gázlámpa ráhulló fényében, felénk fordultak, és feltárták számunkra az emberfeletti szenvedés mélységes szakadékát. Már megbántam ösztönös kiáltásomat, és dermedten álltam, mintha földbe gyökerezett volna a lábam. Ilyen szerencsétlennek és tehetetlennek még soha életemben nem éreztem magam, mert sohasem találkoztam még ilyen iszonyattal, ami most egy barátomat, egy testvéremet sújtotta. Lát szott, hogy Javorov is elbizonytalanodott. Az őt hívó hang elhalt a késő esti csendben, ismét magára hagyta remegő szeretet- és gyengédségvágyában, mely annál erősebben lángolt fel lelkében, minél gyorsabban lobbant el élete egykoron oly erősen égő tüze.

Pillanatnyi csend. Javorov nem bírta tovább. És láttam, hogy lép le a járdaszegélyről, botjával kitapogatva annak magasságát. Valamiféle bűntudat fogott el, és minden erőmet összeszedve igyekeztem kimérint, nyugodt hangot erőltetni magamra.

– Várj! Az utca sáros. Közöttünk is nagy a sár...

De Javorov nem hallgatott rám. Örömeiben, hogy nem futottak el előle, akik ösztönösen megszólították, különös magabiztossággal indult el felénk.

– Hát nem folyton a sárban gázolunk, testvérem? – Kreol arcán halvány mosoly futott át, amely mindig ott vibrált ajkain, amikor tréfálkozni kezdett. De nyomban el is tűnt, mihelyt megérezte, hogy nem vagyok egyedül.

– A feleségem.

Akkor olyasvalami történt, amit sosem fogok el-

felejteti. Javorov két kézzel megragadta a kezét, és elérzékenyülve, tragikus meghatottsággal kérdezte:

– Asszonyom, ön is Lora gyilkosának tart?

Feleségem, ráérezve kérdése lényegére, határozottan válaszolt:

– Nem!

De Javorov mintha nem akart volna hinni neki. Váratlanul elengedte kezét, és ugyanolyan váratlanul megemelte fekete szemüvegét. És akkor megláttuk a szemét... Nem, jobb, ha nem idézem fel azokat a szemeket, melyek még a legkérgesebb lelket is megrázták volna, nem lehetett nem ránézni a homlokán lévő behegedt sebre, ahol az az átkozott golyó behatolt.

Javorov csak ekkor döbbsent rá, milyen hiábavaló volt szándéka, hogy feleségem arckifejezésén mérje le ártatlanságába vetett hitének őszinteségét. A szemüveg visszahullott orrára, és tehetetlenül engedte le jobbját.

– Ugye nem hiszi el?

– Nem! – mondta ugyanolyan határozottan és kimérten – nem...

Javorov ösztönösen újra szemüvegéhez emelte kezét, de még időben meggondolta magát, elővette zsebkendőjét, és letörölte előtörő könnyeit. Feleségem is sírva fakadt.

– Ha tudná, ha tudná, mennyire hálás vagyok önnek...

Más témára akartam terelni a szót, zavaromban félbeszakítottam Javorovot, ugyanolyan tréfás hangot igyekeztem megütni, mellyel szerencsétlen barátom idejött hozzánk.

– Hát te, hova indultál ebben a sötétségben?

Rájöttem, micsoda ostobaságot követtem el, de már késő volt...

– Sötétség!... – és akadozó hangján alliterálva fűzte hozzá: – Sötétség hulljon a Sötétre – felsóhajtott, majd minden önirónia nélkül hozzátette:

– Nekünk vakoknak az az előnyünk a látókkal szemben, hogy mi a nap minden órájában látunk, ők pedig csak az egyik felében. Minden egyformán a miénk lehet, az övék nem... És én – hogy beismerjem, testvérem... Kezdem azt hinni, hogy igazán csak a vakok élnek, mert egyedül bennük egyesül különös harmóniában a világmindenség zűrzavara és a lélek káosza... Én azóta látok, mióta megvakultam... De... – Nem fejezte be, ismét feleségemhez fordult:

– Tudja, mit mondok, asszonyom... A vakságot is el lehet viselni. Nem is olyan borzalmas, mint ahogy sokan gondolják... És... az igazat megvallva, megszoktam már... Az a szörnyű, amikor mindenki elhagy, amikor egy barátja sem marad az embernek, és ráadásul iszonyú gyanú fojtogatja. Nem számít, hogy szemem számára kihuny a nap. Csak a szívemben maradt volna meg! Ez az én bá-

natom. Ezért nem önthetem szavakba azokat a verseket, melyeket örök homályom viharában hallok a legtragikusabb hangokon, melyek hajdan az emberi lélek húrjain zengtek... Hogy megírjam Lora *nekrológjait*. Aztán már mindegy volna nekem, hogy ezen a sáros földön vánszorgok-e, vagy vigasztalan mélyén pihenek gyötrelmes életem után.

– Asszonyom, igazán hálás vagyok önnek.

Javorov elbúcsúzott, felsegítettem a járdára. Visszafojtott lélegzettel néztük bizonytalan lépteit. Egyik válla még jobban előre dőlt..."

Juhász Anna fordítása

Jégverés

„Egy, kettő, három – mily nyomasztó
s emlékezetes évek – ... Isten,
valami bűnünkért haragvó
karod büntetve ránk emelted.

S nincs senki sem:
ki elmondhatna ily keservet,
pedig csak tegnap verte sorsa.
Ha pestis, járvány ölte volna,
éhség nem bántaná a torkát,
se szomjuság;
de lám, megvert a jég verése,
de lám, a sodró árvíz áradt,
zuzmara mart, s a forróságtól
a földünkből a mag kiszáradt... ”

Elolvadt a tél hava régen,
felszáradt az eső a réten,
s a tegnap még oly zöld határ
szinén aranylik már a nyár.

A búzatáblák dúsán érnek,
nehéz kalászuk mélyre hajlott,
s jönnek a dolgozó parasztot
vígasztaló, szelíd remények.
Szívében kedv derít világot,
arcán mosolygás nyit virágot,
megbékül. Ujja ujja mellett,
s a kéz hívően vet keresztet:
„Ezt add meg nekünk még e hétre,
meleg, nyugodt időnk lehessen,
hogy terhünk súlya könnyebbedjen,
míg jó a szenvedések vége.”

Ameddig bírja épen,
a paraszt tétlenül nem élhet.
Pihenni? Majd talán a télen.
Alig feküdt le, máris ébred.
Kakas se kezdi még a lármát,
az eb se vakkant, máris talpon.
„A piacról hoztál-e spárgát
meg kátrányt, ember?” – szól az asszony,
ki, korán kelvén, gyorsan érti,
más munka lesz. „Úgyhát a földre
megyünk aratni?” – bárha kérdi
a választ mátt magában sejtí.

Zsörtölődve
az udvar fele megy keresni
valamit, aztán jön be sebtén.

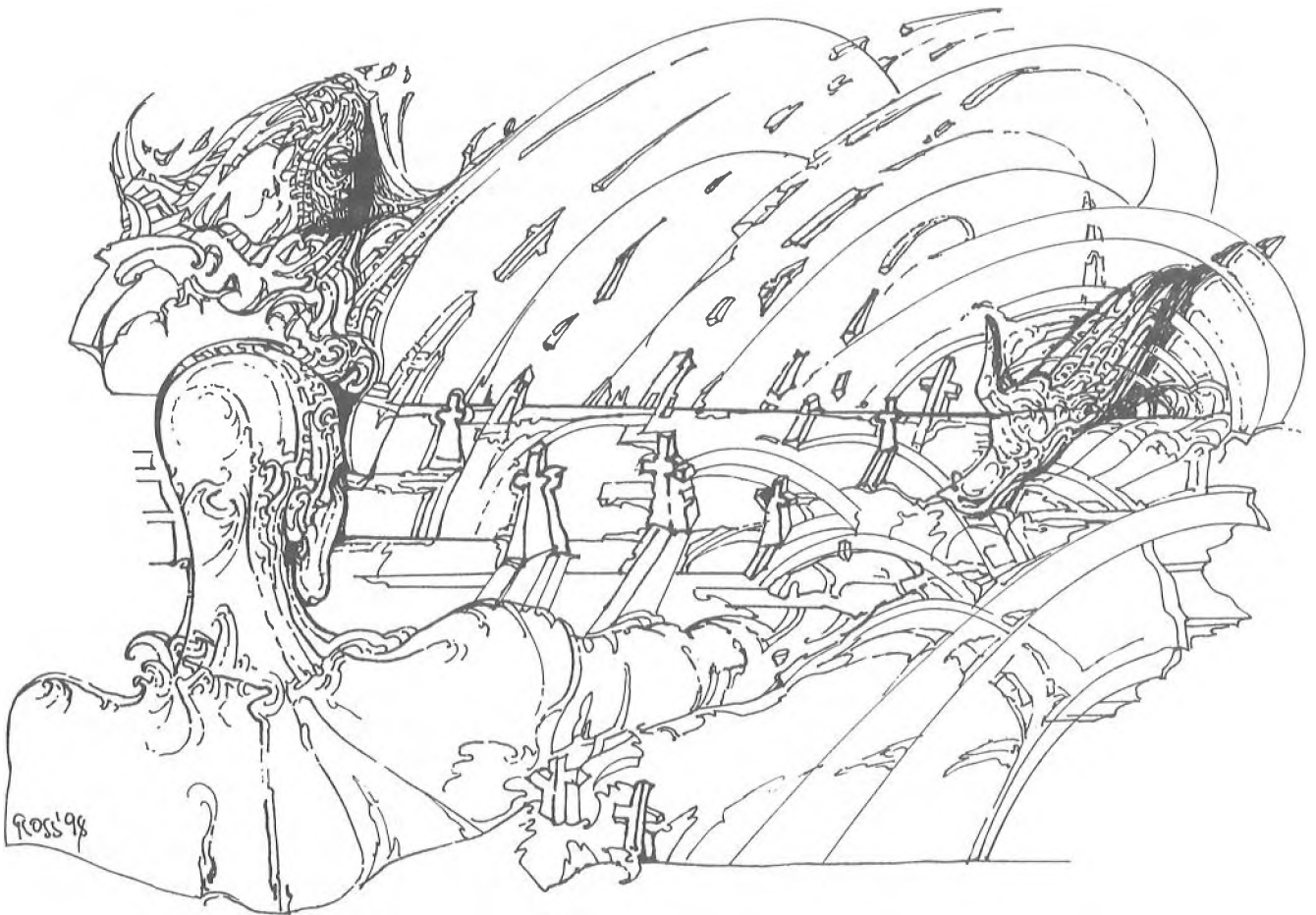
„Hallj ide, asszony, még ma szerzek
hét embert, kik majd kézre lesznek.
Hé, Ványó, tápáskodj, te lusta!
Az ég, nem látod, mily veres már?
Arcát a nap régen kidugta.
A jószág ott kinn éhesen vár.”
De Ványó álmos, ásít éppen,
s a fészerből fejét kinyomja
a Tarka borjú, s félsötétben
nyakán babrál kis nedves orra.
„Kelj föl! – kiált ismét fiára
az apa, míg a szekérébe
egy szöget ver be – bujj ki végre!”
A szomszédból már kél a láрма,
valaki cifrán szitkozódik.
Amott egy üllő hangja zendül,
ütésre mindig visszacsendül.
Reggeli könnyű szél csapódik.
Kolompok messzi hangja széled
a házak közt, s a juhnyáj béget.
Az élet mindenhol megindul
s íme, az égő nap tűzének
melege már a földre csordul.

Dél múlt. Forró a nap sütése.
Föl-föltekint mindenki félve.
Töröli homlokát kezével,
s az égre töprenkedve nézdel.
Az égen kékesszürke pára,
a nap korongja vészes sárga.
Bozontos felhő támad délen,
kúszik, már-már a naphoz ér el.
Lentről mind több fej néz az égre.
Figyelsz a kakasszó jelére,
s a víznél ácsorgó libákra?
– mért verdes mindnek úgy a szárnya? –
ők, a buták is hogy neszeznek,
pedig nem szántottak, vetettek!

Fordulj meg, állj meg, hűtlen felhő,
várj még, te gyászos, vészjelentő!
Egy hétig még, ó, szörny, ne jöjj meg!
De lám csak, kúszik egyre följebb.
Nő és kigyózik szőrös teste,
vést jósolón a kék egekre,
sötétlik, árnyat ránt a napra...
Nincs mentség, itt a vész haragja.
Tető alá fut állat, ember.
Ájul a szív és félve retten,
mert fent pokoli vad robajra
füst, por, vihar... rongyokra szabva
az égbolt, villám gyúl ki fönt és
újra meg újra!... Szörnyü dörgés
harsog a hegyre, rétre, völgyre –
remeg a táj, jég zúg a földre!
Mint sok tojás... De állj... de nem...
Irgalmazz, véres Istenem!

Elmúlt! A végső halk dörej kél
s elvész a csendes messziségben,
mint nyáját farkas – jéghideg szél
hajtja a sok felhőt az égen.
A nap pedig lenéz a tájra,
búsan tekint a hosszú sorra:
gyerekek, ifjak, vének sorba
mennek a jéggel vert határba.
Nézi a mezétláb menőket,
halásápadt az arcuk bőre.
Mennek. Örök baj úzi őket,
viszi az elpusztult mezőre,
mert sárkányként egy vad kaszás ott
kölest, buzát, rozsot meg árpát,
a föld érő és ért kalászát,
virágot és reményt – levágott...

Fodor András fordítása

A Jégverésről köztudott, hogy a legerőteljesebb fa-luábrázolás költészetünkben, és hogy ez a vers elsőrangú szociális költemény. Szükségtelen e mű szociális voltát vitatni, de más részről Javorov korai művészetének ilyen egyoldalú vizsgálata korlátozhatja, hogy megkíséreljünk a mű mélyebb értelmi rétegeibe is bepillantást nyerni.

Az 1900-as év folya-

mán a Miszal című folyóiratban gyakran jelennek meg Javorov művei, közöttük ott találjuk a Jégverést is. Ezek a munkák azonban nemcsak szociális, hanem „individualista” jellegűek is, ahogy őket abban az időben nevezték. A Jégverés szer-

kesztőségi változtatások után, az 1900/ IX–X. (november/ december) számban jelenik meg. A következő évben, január-februártól pedig folyamatosan megjelennek az *Éj* első verziói – *Álmok*, *Egy éjszaka*. Az *Éj* bizonyos értelemben szociális, ám ezzel együtt „nemszociális” mű, és ha Krasztju Krasztev, Vladimir Vaszilev, de leginkább Geo Milev által életre keltett elképzelésből indulunk ki, amely Javorov költészetének ket-tősségét emeli ki, meg kell említenünk, hogy ez az átmenet (a szociálisból az individualista költészet felé) nehezen képzelhető el egy hónap leforgása alatt. Sokkal valószínűbb, hogy az arról az időszak-ról alkotott illúzió, amely látszólag elválasztja a szövegek két fajtáját, abból fakadhat, hogy mind az *Éj*-ben, mind a Jégverésben, bár más-más jelek-kel kifejezve, de tulajdonképpen ugyanaz a dolog jelenik meg.

Így Javorov olyan költő, akinek az 1900-as év folyamán (a II. és a VII. kivételével), a Miszal folyó-irat minden számában jelennek meg versei. Nap-világot lát a *Kaliopa* (I. sz.), az *Örmények* és a később *Őszi motívumok* címen ismert mű első válto-zatai (III–IV. sz.), a *Kököröcsin*, az *Álmodozás* (amelyben könnyen felismerhető a maszk eszméje és annak jelölése – VI. sz.); *Május*; *Ijesztően mor-cos az ég*; *Éj* (*Szóttlan éjszaka*. *Pokoli sötétség.*); *Vágy*; *Bocsáss meg*; *Szonett*; *Epitáfia* (VIII. sz.) és a *Jégverés* (IX–X. sz.). A szenvedés az a közös motí-vum, amely egyesíti ezeket a szövegeket. Ez más és más módon kerül kifejezésre, olyan jelekkel, amelyek tipológiailag a szociális vagy az individu-ális nyelvhez tartoznak, amelyen abban az idő-ben az irodalom beszélt. Ezzel együtt a konkrét használat, a javorovi elnevezések, a jelek konkrét használata és elrendezése egyedivé és megismé-telhetetlenné teszi őket.

Geo Milevnek tulajdonítható az a megfigyelés

is, hogy a költő legelső verseiben már kimutatható erős kötődése a kollektív lélekhez. Ez a kötődés úgy is értelmezhető, mint mitikus gondolkodás, amely szintén kifejezésre törekszik, a Jégverésben pedig a kint a megtagadott bőség, a megtagadott áldás okozza.

Érdemes még két dolgot megemlíteni.

Az Újjászületés utáni évek társadalmi helyze-tének megnevezései, az irodalmi gondolkodás szabályainak megfelelő-en metaforákká váltak, melyek nyelvi kifejezé-sei a világ mély és tragi-kus megélésének, an-nak, ami nem mondható ki másképp, és ami a legmélyebb, legsors-döntőbb, legerőteljesebb

elképzeléseket hozza felszínre. Vagyis a metaforán keresztül a jelen egy másik, jelenen kívüli idővé alakul át.

Az újjászületés-korabeli gondolkodás rendsze-rében az etnikum vértanúsorsa történelmi jelekkel kerül kifejezésre, amelyek az Újjászületés után a 80-as, 90-es években a kultúra elmúlt jelemlékeze-tébe kerültek. A jel történelemmé válik, de a szen-vedés, a vértanúság az egzisztenciális idő létét je-lentik, és ezt a létet a múlt század végén az irodal-mi szövegekben más jelekkel fejezték ki, amelyek nem rendelkeztek történelmiséget hordozó jelölők-kel. Ezek etnokulturális jelek, amelyeket eltérő cé-lokkal használtak fel az irodalmi szövegekben, és ha néven is nevezik a szenvedést, a XIX. század végén és a XX. század elején általában természeti csapásokat ábrázolnak – jégverést, felhőszaka-dást, szárazságot. Ha már szó esett a megtagadott bőségről, az etnokulturális jelek jelölői nemcsak a szövegben, mint egy magába zárt, lehetséges és feltételes világban találhatók, hanem az etnokul-túra mezejében is, vagyis a jel megértésének kul-csa a kultúra megértésében rejlik. A szó hatalma abban van, hogy kivezeti a kollektív elképzeléseket az akkori gondolkodás kulturális mezejéből, ame-lyet ma már csak megközelítőleg tudunk elkép-zelni.

Formális szempontból a remény reménytelen-séggé változása jelenti a Jégverés szüzségét. A műben található kulcsfontosságú jelek az etnikai kultúra jelei, azok jelölői pedig – etnokulturális fo-galmak. A megtagadott bőséget sugallja mind a szöveg, mind az etnokulturális jelrendszer alapján történt átszerkesztés, és az ezen fogalmakkal való azonosulás már a címben végrehajtott változtatá-sokban is nyomon követhető.

A legelső változatokban a költemény címe Jég-

SZAVA SZIVRIEV

Jelek és jelölők Pejo Javorov Jégverés című versében

eső, de a végleges cím már megegyezik azokkal az elképzelésekkel, amelyekről Dimitar Marinov azt írja, hogy „a jégesőt vagy **jégverést**, ahogy a nép félelmében nevezi, az Isten küldi s nem másért, hanem hogy megbüntesse az embereket bűneikért. A jégesőt a túlvilágon a halottak, méghozzá a bűnösök készítik, és nagy kupacokba rakják”.

Ha a jégeső a víz ellenkező előjelű megjelenítése, a termékenység, az ég és a föld közötti szent frigyet jelképező etnokulturális jel, amelyet az első időszakosan újjáteremt, és amely az újat szüli, akkor ez az elem tulajdonképpen fordítva szemantizálódik és destruktívvá válik, megelőlegezve azt, ami a szöveg végén következik be – a remény reménytelenséggé, a kín pedig a közös egzisztenciális idő egyetlen lényegévé változik át.

A *Jégverés*nek a Miszalban (1900-ban) megjelent változatában az ismert „halottként elszürkült arcokkal...” helyett, ahogy az a végleges verzióban szerepel, azt olvassuk, hogy „fejüket **szenvedően** lehajtották...”, ez a jelző világosan fejezi ki a sorok szándékát. A fordított világ, a destrukció mint elv, amely, ahogy köztudott, a későbbiekben Javorov egész költészetét áthatja, tekintettel szinte minden konstruáló kulturologémára, amely a költő személyes életvilágában előfordul, szóval ez az elv már korai szövegeire is jellemző, és mint ilyen egyszerre konstruálja és destrukturalja az etnokulturális jelölőket.

A Dimitar Marinov által összegyűjtött anyag szerint „a nép nagy tisztelettel fogadja a fényes felhőket, és ezzel kapcsolatban az a hiedelem járja, hogy a Jóisten vagy az angyalok ilyen fényes felhőkkel járnak-kelnek, és onnan szólnak az emberekhez.” Ez a jel fejezi ki a reményt a *Szélmalom* című elbeszélésben is.

A sötét felhők azonban a néphitben ezzel ellentétes fogalmakhoz kapcsolódnak, és D. Marinov feljegyzései szerint ezeket „félelemmel és rettegéssel fogadják, mert szinte mindig hatalmas árvizeket, pusztításokat és jégverést hoznak magukkal. Ezért a nép az ilyen fekete felhőket sárkánynak gondolja, amely forgószéllel száll, és amerre csak megy, mindent elpusztít. E fekete felhők csupa vesszőből állnak, ezek a sárkány szárnyai és a farka. A nép ismeri az ilyen sárkány-felhőket.”

A *Jégverés*ben ez a jel a szó szoros értelmében megismétlődik. A vers első vázlatai 1900. július 29-i keltezésűek. Ugyanezen év július-augusztusában a *Misza!* nem jelent meg. A VII. számban (szeptember) Javorov nem publikál, de az októberben (VIII. sz.), a *Lírai hangok* ciklus második versében, melynek címe „?” („Komoran beborul az ég / sárkány dül a tenger felett”) szintén megjelenik ez a jel („hala” – sárkány), azzal a különbséggel, hogy a megtagadott áldás a lírai Én pszichés állapotához köthető. A szöveg az úgynevezett pszichológiai

párhuzamosság (paralelizmus) mintapéldája. Az áldás megtagadása a lírai Énre vonatkozik, nem pedig magára a költőre. Az is egyértelmű, hogy egy ilyen jel egyszerre szociális és individualista (vö. a *Jégverés* vázlatait), és hogy mind a jel, mind pedig a jelölő részét képezi azon kultúra nyelvének, amelyet a századfordulón használtak.

Ha a jelek és a népi hiedelmek közötti összefüggés képezi az egyik csatornát, amelyen keresztül párbeszédszerűen aktivizálódik a kollektívum tere, akkor a másik csatornát a kereszténység fogalomköréhez tartozó jelek használata alkotja.

Az ima, mint köztudott, párbeszéd Isten és az ember között, a lélek elemi szükséglete. A *Jégverés* kezdeti sorai az úgynevezett közös imádság részét képezik, amely irgalomért, a büntetéstől való megmenekülésért könyörög: „lett volna pestis, dögvész konok, / hisz sírban nem éheznek torok, / nem szomjazik”. A büntetés mint a közös pszichikai idő emléke, amely időhöz „mi” vagy „ők” (a szöveg szerint) folyamatosan visszatérnek, és melynek emlékét, a büntetés idejét, amely a belső lét valódi idejévé vált, folyton-folyvást újra átéljük.

Emlékirataiban Javorov húga – Ekaterina – a következőket írja: „Anhialoban (ez a *Jégverés* megírásának ideje – Sz. Sz. megj.) Pejo nagyon elmélyedve olvasta a Bibliát. Különösen Dávidot értékelte, akit nagy költőnek tartott.”. Dávid királyt tartják, mint az közismert, a Zsoltárok könyve egyik szerzőjének. A zsoltárokat olvassa Pejo Javorov is, amikor művét írja és átdolgozza. A *Jégverés* első két verziójában ugyan nem leljük nyomait a Zsoltárok könyvének, de később, valószínűleg amikor a kifejezés tökéletes modellje átszerkeszti az egyéni kifejezésmódot, megtaláljuk őket. A Miszalban megjelent változatban és a végleges formában is az ötödik részben jól láthatók a 17. zsoltár jelrendszérének nyomai. A könnyebbség kedvéért párhuzamosan idézünk mindkét mű megfelelő részéből:

...

S fent – füst és pokol
vihar, por... s a szürke égbolt
lángot vet s jaj... Isten! Isten
újra dördül, újra lobban
lent meg koppan...jég szaggatja
a mezőt mint a gránát
tojás, dió...

(*Jégverés*, ford.: Fodor András)

...

8. Megindult, megrendült a föld,
s a hegyek fundamentomai inogtak;
és megindultak, mert haragra gyúlt. (Isten)
9. Füst szállt fel orrából és szájából
emésztő tűz; izzó szén gerjedt belőle.

10. Lehajtotta az eget és leszállt, és homály volt lábai alatt.
11. Kerubon haladt és röpült és a szelek szárnyán suhant.
12. A sötétséget tette rejtekhelyévé; sátora körülötte a sötét felhők és sűrű fellegek.
13. Az előtte lévő fényességből felhőin jégeső tört át és eleven szén.
14. És dörgött az Úr a mennyekben, és a Magasságos zengett; és jégeső hullt és eleven szén.

(Károli Gáspár fordítása)

Levonható a következtetés, miszerint a büntetés képe a *Jégverés* című versben térbelileg és jelek segítségével átnevezi a Zsoltárok könyvében található hasonló képet. A büntetés tehát kettős jelölővel rendelkezik: az egyik a szövegbe van ágyazva,

míg a másikra a zsoltár ismeretében bukkanhatunk rá. Maga a 17. zsoltár is különös helyet foglal el a Zsoltárok könyvében, ugyanis a 34., 51., 58., 68., 108. számú zsoltárokkal együtt, amennyiben ezekben bosszúról és az ellenségek elátkozásáról esik szó, a kánoni értékeket illetően mindig is vita tárgyát képezte. Egyébként Atanasz Dalcsev is idéz jeleket a 17. zsoltárból a *Menedékhelyek* című versében: „Ott az égbolt hamuból van, égő szénből, lángból...”.

A kísérlet tehát, hogy megvizsgáljuk, ami a szövegben áll, és megkeressük összefüggéseit a kulturális mezőn belül, rávilágíthat mind az ábrázolások és a bennük foglalt fogalmak kettős voltára, mind pedig a szöveg és a történelmileg változó jelek kapcsolatára.

Menyhárt Krisztina fordítása

*Egyetlen pillanat sincsen,
mi elválással nem teljes...*

Dora Gabe

Ami engem a pszichoanalízisben magával ragadott, annak ellenére, hogy sokszor barokkosan és konokul átcsap a fiziológiából a metafizikába, az nem más, mint a lélek-elemzés által – Freud révén vagy Freud kapcsán – javasolt, anya-lány kapcsolatot megjelenítő szimbólumok. A mi kultúránk – már amennyiben a nyugati kultúrát a magunkénak nevezhetem – nem kínál fel hasonló szimbólumokat. Az apa-fiú kapcsolatra

van példa, anya és fia: természetesen, apa és lánya: talán. A késő középkor megteremti a szerelmi történetet is, a férfi és a nő történetét, mely időközben már-már elveszett. A Démeter és Perszephóné történetéhez hasonló elbeszélés – anya és lánya története – azonban egyszerűen nincs több.

Mi történik a leánnyal – vagy pontosabban, hogy válik leánnyá, ha – akárcsak a fiú –, először az *anya* iránt érez szerelmet? Ez a kérdés Freudnál merül fel, Melanie Kleinnél ágazik szét, Lacan duzzasztja botránnyá („A nő nem létezik”), az úgynevezett francia feministák (Kristeva, Irigaray) önálló, egymást sehol sem metsző horizontokat vonnak köré. Hogy a fent említettek közül éppen Julia Kristeva nyomdokán indultam el, annak bizonyára az az oka, hogy egész közeledésem ehhez a nyugat-európai női problémakörhöz voltaképp visszatérésnek bizonyult, s ezen az úton Julia Kristevát találtam a legalkalmasabb vezetőnek.

Hiszen ha a mi kultúránk – melyet ezúttal már különállónak tekintek a nyugat-európaiktól – nem jutott el a lovagkor teremtette szerelmi történethez, amint állítani szokták, akkor – ugyanezt a gondolatmenetet követve – soha nem is veszíthette el teljesen az anya-lánya történetet, amely egyben a drámai elválás története is (*Nedáéknál süt a nap; Lázár és Petkána* című népdalok bizonyossága szerint). Amelia Licseva némileg indulatosan azt magyarázta, hogy mindez az *anyós* égisze alatt bontakozik ki, azaz anya és lánya szerelmi történetét – nemritkán határtalan gúnyt használva eszközül – elfedi az anya és fia története. Ráadásul Licseva – aki mindezt az irodalom szintjén követi figyelemmel –, még csak meg sem említi mondjuk az ismert anekdotát, amely szerint Eliszaveta Bagrjana az asztalterítő alatt rejtegette verseit. Ám legyen. Egy szóval sem állítom, hogy az én anya-rögeszmém –

amely sokkal inkább saját helyzetemből fakad, mint valamiféle fundamentalizmus iránti vonzalomból – feltétlenül előbbre viszi a feminista gondolkodást. Talán lesznek következményei, talán nem. Engem igazából a történet részletei érdekelnek: a benne rejlő ragyogás, a leírt körök, a révület.

A versek, amelyeket ihletett. Másként szólva,

hiszem, hogy ez a történet értelmezi első költőnőinket is. Mondtam már más helyen is, de kész vagyok újra elismételni: a női libidó nirvánája, a leány önkívületi egyesülése az anyjával, mintha első költőnőink, s az ő szerelmi és költői alkotásaik vakmerőségének titkos kalandvágya lenne. A *Taoteking* költőjéhez

hasnolón ők is az egyetemes *anya* táplálta.

A gombolyag

Ez abból a tényből tűnik ki, hogy verseikben szüntelenül a női libidó gombolyaga tekeredik, mint például Dora Gabénál a *Szelekben*, ahol a vágyát így fejezi ki:

A földet háromszor egy ölelésben,
egyben szorítsam, magam beleszívjam

A *Valaha* című könyvében, melyet Dora Gabe – egyáltalán nem mellékesen – az anyjának ajánlott, a Földre föltekeredő, a Földet körbefonó, gombolyaggá összeálló, fonalszerűen kanyargó, elnyúló út képe meseként jelenik meg, amelyet Dora Gabe édesanyja mond: egy mesét arról a helyről, ahol akkor voltunk, „mielőtt még megszülettünk volna”. A fonalat az anyai hang, a mese bogozza össze, s arról a régmúlt időről szól, amikor egyek voltunk vele – nézzük a műben az anya által ismételtgetett szót:

cérnára fűződik és ringatózik. A cérna visszahajlik
és forogni kezd. Belekapaszkodom anyám
szavának cernájába – a cérna megfeszül – és futok
utána, hogy elkapjam még.

Ez az elbeszélés, amelyben a szó az anyától induló, megnyúló fonál, és a hősnő a fonalon át próbál odaszaladni anyjához, éppúgy szól az „idegen” anyáról is, aki megbüntet és elzavar, aki egy zord és rideg istenség pártját fogja. Az elválás története ez, amely a *Magány* címet viseli, s amelyben a szerző búcsút int a gondoskodó, gyengéd anyának. Az anya elveszett, keresni újra a szó gomolyán át lehet. Más kérdés, hogy nekem a fonál bűvös keringését követve sem sikerül megragadnom Dora Gabe poétikájában (s hasonló helyzetben

MIGLENA NIKOLCSINA

Női vér

Egy túlélés vázlata

vagyok Bagrjanával is) azt a bizonyos erotikus kalandvágyat, melyet mindkettőjükénél nyilvánvalóan mondanak. Dora Gabéről írt előző tanulmányomban a költőné kései munkásságával foglalkoztam, melynek egyik lényeges mozzanata a férfi megidézése. Ez az írás pedig Dora Gabe pályafutásának megközelítően kezdeti szakaszát értelmezi, melyben – amint azt majd látni fogjuk – szintén megidézi a férfit: egyrészt életrajzi vonatkozásban, mint szeretőt, másrészt pedig mitikusan, mint pedagógust, mint jelképes tekintélyt, annak a *férfi*-szubjektumnak a megerősítését, amely nem tűri meg a *nőt*. Ez a mindkét esetben más-más formában megjelenő megidézés lírai stratégiává alakul, mely egy paradoxon erejével „elválással” lesz „teljes”. Mind a fiatal, mind az idős Gabe számára azonban ez a megidézés abból áll, hogy kívárja – magához szólítja – önnön kifejezőmódját, amelyet valamiféle őseredeti ragyogásban fedez fel. De vajon a megidézések között a férfi – vagyis az erotika, az idő, a szétszóródás „a szélrőzsa minden irányába” – valóban jelen van-e? Feltételezésem szerint igen. Most azonban feltételezésem poétikai ismérveivel nem foglalkozom.

Elméleti-kritikai folytatásos regény

Mindezen gondolatok annak kapcsán születtek, hogy Peju Javorov *Ibolyák* című verse átalakult egyfajta elméleti-kritikai regénnyé. Elsőként Bojko Pencsev Javorov „*Ibolyái*” és a *női önbeteljesültség* című írásában nevezte „váratlan jelmezváltásokkal tarkított pikareszkregénnyé” a történetet, amelyből kiderül, „hogyan fedezték fel és hogyan sajátították ki a férfiak a másik szexualitást annak érdekében, hogy saját *lelkük* allegóriájává tegyék”. Dimitar Kamburov vitába szállt ezzel a „felfedezés-kisajátítás”-elmélettel (hogyan „sajátíthatnánk” ki valamit, amit mi magunk „fedeztünk fel”). Ez a következetesség önmagában véve még aligha paradoxon, hiszen teljességgel elképzelhető, hogy valamit másnak fedezzünk fel, és utána sajátítsuk ki és így tovább. Kamburov *Ibolyák*-olvasatában a szöveg egyszersmind a felfedezett és kisajátított nőiesség ellenállásának történetét fejti ki, mely szívósabbnak bizonyult mind Javorov ordas szándékánál, mind pedig Bojko Pencsev beavatkozásánál, mely értelmezése révén bizonyos értelemben rádupláz a költő bírvágyára. Amint Bojko Pencsev is állítja, Javorov maszturbáló, önmagában is elégséges, valamint egy férfilélekhez hasonlóan felfedezhető és kisajátítható nőiségnek szerette volna látni az ibolyát. A maszturbáció azonban az ibolyák (a szöveg, a nőiesség) talán (leszbikus) többedmagukban-létezését, közösségiségét leplezi el, s így azok ki is csúsznak költői és férfiúi *lelke* alól (a keze közül) abban a pillanatban, amint használatba venné őket. Így módon az ibolyák áthatolhatat-

lan teret és időt építenek maguk köré az őket meghamisító lírai megismerés szövegén belül... A vers egy titok feltárásának megghiúsulását játssza el: a női szexualitás titkát, amelynek homoszexuális vonatkozásait itt képletesen kell érteni, úgy, mint a passzív negatív ellenállás egy módját.

Ehhez az megdöbbenő erotikus-kalandos történethez, amelyet Bojko Pencsev és Dimitar Kamburov egymást követő olvasatai bontottak ki – hozzájuk mások is csatlakoztak; róluk majd nemsokára szót ejtek -, hozzáteszek egy életrajzi adalékot, amelyben szerepelnek az ibolyák is, ellenállásuk is (makacs szívósságuk, amely nevetségessé teszi Javorov „beteg, sápadt” stb. jelzőit). Az ibolyák elenszegülése megdöbbenően szó szerint illusztrálja a szó szerinti értelmezéseket, amelyeket Kamburov emel ki Javorov versében azzal a kifogással, hogy elfedik a vers képszerűségét. Ez azonban távol áll attól, hogy „passzív negatív ellenállás” legyen: ez az ellenkezés a visszautasított ajándékok érdekes cseréjének bizonyul, s végső soron valami olyasmire vezet, amit leginkább a használat használatának lehetne nevezni. Egyszóval nincs semmi csodálnivaló abban, hogy Javorov egy nőnek ibolyát ajándékoz – ez arra a korra nagyon is jellemző volt –, amivel egyben nevet is ad annak a bizonyos hölgynek, s ezzel demonstrálja azt a felfedező-kisajátító gesztust, amellyel Bojko Pencsev interpretációjában találkozhattunk, csak hogy Kamburov dekonstruáló gesztusával a hölgy vers formájában visszaadja az ibolyát és magát az ajándékot is, hogy azután hatvan évvel később (még ha csak részben is, de) végre mégis elfogadja. Az elfogadás teljes mértékben a hölgy, s egyben egy meghatározó jelentőségű irodalmi korszak halála után történik meg, de akkorra már a virág s a hieroglifika is egészen más képet mutat. Mondhatnám, cseppfolyósodott, hiszen az elfogadaskor vérként térnek vissza. Így az én életrajzi adalékomban is eljön a pillanat, amikor a levél vörössé válik – ami legelőször a híresen kíméletlen szerkesztői beavatkozások piros ceruzájával jelenik meg, majd előbukkan a defloráció „női vérében” is –, hogy később levélben „csituljon el” megint, csak hogy ez immár máshonnan érkezik. Hogy hogyan kerül ide Javorov vérszomjas állítása, amely szerint „a kezemen, a körmömön az Ön (értsd: Dora Gabe, M. N. megj.) szívének vérét” látja, most maradjon értelmezés nélkül.

Hol a szöveg?

Ugyanakkor Cvetan Rakjovszki saját változatot javasolt az ibolyák történetére, amelyben megemlíti valamit, amire én – feminizmus ide vagy oda – nem figyeltem föl, nevezetesen, hogy Dora Gabe jelentet meg elsőként *Ibolyák* címen egy versciklust,

melyet a *Misza!* 1905-ös évfolyamának nyolcadik száma közöl. Dora Gabe tehát az, aki először hirdeti meg a saját „ibolyáit”, melyeket Javorov több csokor, illetve vers formájában viszonz, ami után Dora Gabe ezt a címet adja első verseskötetének, mindez után pedig... jön az összes többi. Rakjovszki értelmezésében a Javorov és Gabe közti viszony története arról szól, hogyan szalasztja el a fiatal és (értsd) könnyelmű lány a nagy költőt. Javorov *Ibolyák* című verse, melyet egyben a *Dnevnik* (Napló)-ciklus (1906) epilógusának is szánt, a lírai elválást fejezi ki, s ez Rakjovszki megfogalmazása szerint „különösen kegyetlen”. Hajlottabb korában Dora Gabétól sem áll távol a hasonló értelmezés, s ezt el is mondta Blaga Dimitrovának és másoknak is. Hajlottabb korában azonban ő is félelmet nem ismerő nőként beszél magáról. „Nem félek” – ismétli el többször is.

Amikor azonban Javorovról beszél, épphogy a félelemről van szó.

Megijedtem, kiáltoztam, mintha az a sötétség a gyerekkoromból testet öltött volna egy nagyobb és félelmetesebb alakban... Küzdöttem Javorov ellen, ahelyett, hogy hálás lettem volna neki. Félttem, nehogy kiölje belőlem az egyénit, az önállót, azt, ami vagyok.

Vajon „elszalasztja-e” Dora Gabe Javorovot vagy pedig elfut, „menekül” előle, vagy pontosabban szólva „megússza”? Házassága Bojan Penevvel eléggé végzetesnek bizonyul: Gabe gyakorlatilag akkor kezd újra írni, amikor kettőjük viszonya már haldoklik. Bármennyire is bánja élete alkonyán az események alakulását Javorovval, mégis mint-ha hatodik érzéke súgta volna neki az idejekorán történő elválást. Javorov hozzá írott levelében saját magáról is azt vallja, hogy „ha megsimogatni akarom az embert, akkor is megfojtom”. Valójában „a bátorság a legyőzött félelem” – pontosít Dora Gabe.

Persze csak abban az esetben, ha a Gabe-Javorov történet egyáltalán megengedi az efféle drámai értelmezést. Veszela Vateva többször is ígéretet tett arra, hogy leleplezi a történetben rejlő, kései eredetű blöfföt. Állítása szerint Gabe ügyesen rendezte meg saját dicsőségét, misztifikál és manipulál. Jól ismert tény, hogy hosszú élete során számos lehetősége nyílt arra, hogy „gyomlálja” az archívumát, alakíttassa a múltját. Elgondolkodhatunk azon a kívánságán is – erre később még visszatérek –, miszerint az egyik versét posztumusz adják ki: vajon az volt-e ezzel a célja, hogy megőrizze életének valamilyen titkát, vagy épp ellenkezőleg, fel akarta erősíteni, hogy ilyen frappáns befejezéssel foglalja keretbe életét. Egyszóval: volt-e egyáltalán bármiféle szerelmi kapcsolat közte és Javorov között, vagy pedig későbbi éveiben, amikor a

kortárs tanúk rendre meghaltak (bár ha pontosak akarunk lenni, meg kell említenünk, hogy az egész Bojan Penev halála után kezdődött), Dora Gabe kellemesen elfantáziálgat, s hol egy célzással, hol egy sejtetéssel életrajzát még egy mítosszal gazdagítja? Így tehát a szó szerinti értelmezés, amelyet már említettem, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az életrajzi szövegek közepette a legvalószínűlenebb alakok és fantáziaszülemények szövevényében találjuk magunkat. Akár tényleg így van, akár képzelődés mindez (én továbbra is azt valom, hogy e szövegből vér szivárog), itt pontosan Dora Gabe történetéről lesz szó, akkor is, ha az nem más, mint az önteremtés túllontúl is fantáziadús gyümölcse, amely az ibolyák egyéni változatát kínálja fel: a nőiességét.

Dora G. Ibolyái

Dora Gabe tehát az a hölgy, akinek Javorov ibolyát küld ajándékba. Első verseskötete, amelynek címe *Ibolyák*, s amelyet Dora G-ként szignál, 1908-ban jelenik meg. Évtizedekkel később Dora Gabe így emlékezik erről:

Ez a könyv a Javorovhoz kötődő munkám emlékeiről szól. Címe, az *Ibolyák*, arra a virágra utal, amelyet ő küldött nekem rendszeresen. Javorov egy versének is ezt a címet adta.

Vagy másutt:

Első verseskötetem címe, az *Ibolyák*, annak az emléket őrzi, hogy Javorov – mielőtt még elutaztam volna Genf-be tanulni – minden reggel küldött nekem egy csokor őszi ibolyát.

Ezzel szemben:

Azután hosszú évek teltek el úgy, hogy látni sem bírtam ezeket a költeményeket, és nem is szerettem első könyvemet.

Viszont:

Most, hatvan év múltán nőtt csak a szívemhez. A bánatot vállaltam, egész életemen át magammal hordoztam, úgyhogy az megerősödött és megkérgesedett. Most már a végsőig velem marad, miután pedig én bevégezem, továbbra is ott lesz majd a könyvemben, s vele együtt megőrződik egy szemernyi Nadszon (róla később – M. N.) melankóliájából is, egy leheletnyi az ifjúságomból és Javorov piros ceruzájának néhány vonása, hiszen az ő keze érintette először korai lírai rezdüléseim javát.

És még:

Ugyan miért kellene szégyenkezniem a könyv miatt, amely arról a virágról kapta a címét, melyet annak idején Javorov szokott nekem küldeni?

És tényleg, miért is? Vajon miért Javorov virágainak „emléke” az a bizonyos cím, és miért fedi

homály az egész előtörténetet: az 1905-ben megjelent versciklust, amelyet Javorové követett? Miféle „Javorovhoz kötődő munkáról” lehet szó, amelyet a költő „piros ceruzájának” vonásai jelölnek, melyet az ő „keze” érintett először, a tőle kapott virág nevét viseli, s amely mégis hatvanévnvi viszolygást váltott ki Dora Gabéban, szerelmet nem jelez, csak szégyent? Egy másik tanulmányomban a Dora Gabénál gyakran előforduló titok motívumát elemzem, a bűnös titokét, amelyet magával visz a sírba, s amely mögött – a bizonyságok egyike szerint legalábbis – Javorov személye áll. A szégyen (vagy a titok?) feldolgozása Gabénál egyben a bánat és – amint azt később látni fogjuk – a fájdalom, a „keresztre feszítés”, a vér elfogadásával is egyet jelent. A *Női vért*, mely minden bizonynyal egyik legutolsó verse, Dora Gabe Javorovnak ajánlja, s pár hónappal halála előtt megbízza Georgi Tahovot azzal, hogy csak halála után jelentesse meg. Ez a kívánság – minden lehetséges értelmezésével együtt – önmagában véve is megdöbbentő. Vegyük csak sorra a több évtizedes dráma kibontakozásának néhány mozzanatát.

A kéz

A kezdet kezdetén a „csere” következőképpen zajlik: Dora Gabe verseket küld Javorovnak, aki kijavítja és megszerkeszti ezeket, majd ibolyát és javaslatokat küld vissza. Gabe visszaemlékezéseinek túlnyomó többségében Ekaterina Nencseva, akivel együtt bérel lakást a Szolunszka utcában, „ellopja” Dora verseit, hogy megmutassa Javorovnak. Az egyik leírt esetről azonban kiderül, hogy mindketten a Nemzeti Könyvtárban (az esemény-sor helyszíne, mely itt nem maradhat említés nélkül) ismerkednek meg a költővel, elmennek vele egy étterembe, s végül engednek Javorov kívánságának, hogy verseket vigyenek neki, amelyeket ő elolvas és kijavít. Veszela Vatevának igaza van abban, hogy ezek az elbeszélések hihetetlenül ellentmondásosak, úgyhogy inkább fel sem sorolom az összes változatot.

Így jutunk el ahhoz a mozzanathoz, amikor Javorov kíméletlenül telefirkálja a kéziratot a következősen emlegetett piros ceruzával, s így küldi őket vissza Gabénak.

Látja, kisasszony, vannak a világon született tanárok... Ha nyíltan kimondanám véleményem, Ön bizonyára megrettenne határtalan önhiúságtól... Hozzá kell szoknia ahhoz a körülményhez, hogy úgy tekintek Önre, mint saját jelentős alkotásomra, amelyen még dolgozom, és mindig is dolgozni fogok életünk folyamán. Ha egy napon már nem lesz szüksége közvetlen segítségemre, akkor a lelkében hordozza majd lelkem lenyomatát, s akarva-akaratlan az én céljaimat fogja szolgálni.

Dora édesapjának pedig így ír:

Csak én tudom, mekkora sikert ért el a lánya, de még mindig szüksége van az én kezemre.

Dora Gabénak szüksége van Javorov kezére, akár csak Javorov versében az ibolyákra. Mindeközben Javorov őszi ibolyacsokrot küld Dora Gabénak reggelente. Az *Ibolyák* fényében ezek az ibolyák valóban lélegzetelállítóak. Míg a versben az ibolya „szomorúan” várja a kezet, amely megcirógatja vagy leszedi (hogy melyiket a kettő közül – amint azt Dimitar Kamburov is megjegyzi –, nem tudni), észre kell venni, hogy a költő olyan ibolyát küld a fiatal lánynak, amely, hogy úgy mondjuk, a kezet már érintette. Mintaszép, örömmel teli ibolyát. Ez-ideig minden Bojko Pencsev elképzelése szerint halad: a kéz Pygmalion keze, mely felfedezi és kisajátítja magának a *leket*, úgyhogy Dora, „akarva-akaratlan”, szolgálja a céljait... Csakhogy egyszeriben seregletnyi pygmalion jelent meg.

Nem az enyém, hanem az öné, uram

És valóban, sok férfi bábáskodik Dora Gabe elsőszülöttje körül: Javorov lektorál, Bojan Penev – aki ekkor már a vőlegénye – kötetbe gyűjti a verseket. Dora Gabe édesapja föllapozza a könyvet és így kiált föl: „Gratulálok magamnak!” – „Miért?” – csodálkozik el a lánya. „En teremtettelek, nem igaz?” De még itt sem szakad meg a láncolat: kiderül, hogy Petar Gabe Nadszonon keresztül teremtette meg Dorát, aki apja buzdítására kezdte el fordítani az orosz költő verseit.

Mindez egy összeesküvés látszatát kelti. Gabe és Javorov összeveszését követően Javorov ír a lány apjának. Hogy mit ír? Azt, hogy Gabénak még szüksége van az ő segítségére, nem hagyhatja félbe alkotását. El is tekinthetnénk Dora Gabénak „az erős férfi és költő veszélyes hatása” ellen vívott harcától, s figyelmen kívül hagyhatnánk „az ösztönös félelmet ettől a befolyástól”, amely „konfliktus szült köztünk (itt újból Ekaterina Nencseváról van szó – M. N.) és öközte.”

Szembe kellett volna helyezkednünk vele, nem kellett volna alávetnünk magunkat neki, s már az első pillanattól meg kellett volna tagadnunk az akaratát.

Másként szólva felruházhathnám – mint ahogy Magdalena Siskova, az említett kötet előszavának szerzője meg is tette – a Gabe-Javorov történetet is a tanár-tanítvány viszony közkedvelt pátosának ismerveivel (ahogy ez érvényes Mara Belcseva és Pencso Szlavejkov vagy Eliszaveta Bagrjana és Bojan Penev esetére). Dora Gabe azonban szembeütően kínosan érzi magát. A rázúdított nevelői szándék néha valóban elképesztően nyílt formát ölt. Levelei közül legalább kettőben Javorov vala-

miféle „könnyekkel átitatott keszkenőt” követel magának Gabétól. Az egyikből megtudhatjuk azt is, hogyan is képzelel a nedves kendőt:

Tudja meg, hogy minden percben várom a keszkenőt, mely az Ön könnyeitől nedves. Istenem, milyen különös kívánság! Annyira szeretném Önt megírkátni – ugye megengedi, hogy most is butaságokat beszélgjek? – elmondom, hogyan: Ön elé állnék, felszólítanám, hogy álljon „vigyázzban”, majd pedig... adnék az arcára néhány apró pofont, természetesen csak óvatosan, akár egy gyereknek, épphogy elsírja magát. Utána pedig: utána pedig megsimogatnám és megnevetetném, szintúgy, ahogy ezt egy gyereknel szokás...

Ennyit Javorov szerelméről a „gyermeki lélek” iránt. Katja Kuzmova-Zografova – erkölcsünkhez mértén dicséretes bátorsággal – megfogalmazza kettejük szerelmi kapcsolatának dinamikáját az *Óibolyasága* című írásában, de mindezt olyan szakszavakkal teszi, amelyeket én összességében nem tudok elfogadni. Semmi esetre sem osztom azon véleményét, hogy Dora Gabe „kínosan” érezte magát az általa leírt szerelmi aszimmetria miatt. Itt azonban képtelenség mélyebbre hatolni ebbe a sztereotípiákkal agyonhalmozott problémakörbe. Mindenesetre Dora Gabe kényelmetlen érzése nem csupán lélektani, hanem egyben elvi jellegű is. Gabe, miközben szembehelyezkedik az egyik legerőteljesebb és legkilátástalanabbul közhelyes pedagógiai mítoszunkkal, amelyből, sajnálatos módon, azóta egyre több van, 1937-ben, Mara Belcseva kapcsán kiáll a nő mellett, aki visszavonult, de

nem a terméketlen magányba, hanem a maga tartalmas békéjébe, melyben alkotni tud. Nem arról van szó, hogy az ember valakinek az árnyékában éljen (milyen tévesen is ítélkeznek azok, akik nem ismerik!), hanem hogy kitartó legyen, teljes és mindenkor hű önmagához.

Természetesen „kitartónak lenni” az a tulajdonság, amelyet Gabe szembehelyez a Javorovi „férfiúi akaráttal”. Szakítását Javorovval a költő várakozásainak brutalitásával indokolta. „Az öné mind, uram, nem az enyém (a versek)” – ez a kijelentés nem egyszer szerepel a visszaemlékezéseiben. Szemlátomást hálás apjának, aki nem szól semmit – vagy pedig csak Gabe nem emlékszik arra, hogy szólt volna – Javorov leveléről, amelyet a költő csak évtizedekkel később talál meg. Az apa jelenléte természetesen garantálja, hogy Javorov nem az egyetlen, aki Gabe teremtményének tekinti magát. Gabét azonban nyomasztja az apja, hiszen állítólag ő éppúgy bátorította az alkotásra tanítványát, Alekszandar Frugot. „Ha egyszer egy idegen embert buzdított, miért ne buzdítaná saját lányát?” Másokkal is megesett... következőképpen, hogy biztatásra szorulnak, s nem mindenki született ta-

nár, mint Javorov. A lidércnyomás azonban itt még nem ér véget. Megérkezik a verseskötet, melyet Bojan Penev válogatott és szerkesztett. Dora Gabe kinyitja a bordó fedelet, és sírva fakad: a címet fordítva nyomtatták. A líra a feje tetején áll. Így eshetett meg, hogy Bojan Penev – az emlékiratok tanúsága szerint – legkevesébé erőszakos beavatkozása is balul sült el.

Jó előjel, mondhatnánk most. Mert a fiatal lány valóban arra lett hivatott, hogy a líraiságot saját függetlenségének eszközévé tegye. Félelme a költői ösztön jelének bizonyult: ezen a félelmén túl – amint ezt Blaga Dimitrovának elmesélte – semmitől sem rezzen meg. S hogy mit tesz a fiatal költő a „megalkotók” tömegében? Kötetének az *Ibolyák* címet adja. Ha Javorov *Ibolyái* egy ciklus „epilógusaként” szerepelnek (Cvetan Rakjovszki szerint), akkor Gabe nyilvánvalóan úgy dönt, hogy saját epilógust javasol: visszaemlékezéseiben is következetesen úgy tekint majd vissza erre a kötetre, mint a kettejük közt lezajlott események válaszára – lett légyenek bármilyenek is azok. Így az *Ibolyák* kal szemben felkínál egy „másik” *Ibolyát*, amely bordó kötésében Javorov piros ceruzájának nyomait, vonását („a lélek lenyomatát”) hordozza, hiszen „az ő keze érintette először korai lírai rezdüléseim javát”. A kétértelmű „maszturbáló-vagy-halált okozó” kéz Javorov versében (Kamburov megjegyzését figyelembe véve) szerkesztő-szakító kézként valósul meg: a pirossal telefirkált versszakokat csokorba szedett (leszakított) *ibolyáknak* nevezi. (I-bo-lyák. Őket.) Ezek az *ibolyák* az Öné, uram, nem az enyéim. „A mai napig állítom, hogy az *Ibolyák* nem az én verseim, és kész vagyok bármikor lemondani róluk.” Vegye csak vissza az *ibolyáit*. Végső soron Nadszon fizet meg érte, ő bizonyul ludasnak az egész ügyben. S mintha még Javorovnak is valamiféle ellenpontjaként jelenne meg. Javorov egy „életvidámabb hangvétel” felé terelné a költőnőt, Nadszon azonban felülkerekedik, melankóliája mélyen áthatja Gabét, akinek verseiben a bánat uralkodik. Szép volt, Nadszon! „Ezután hosszú éveken át nem bírtam elviselni ezeket a verseket, és nem is szerettem az első kötetemet.” Mármost Nadszon miatt. Legyen inkább az ártalmatlan Nadszon miatt.

A piros ceruzától a női vérig

A piros ceruza bizonyára mély nyomokat hagyott Dora Gabében, miután a *Női vér* című verset – amelyet Georgi Tahovra bízott rá azzal a kéréssel, hogy csak halála után jelentesse meg – nem is ajánlja másnak, mint Javorovnak. Ezek a nyomok azonban, mint már említettem, „női vérré” cseppfolyósodtak. Lehetséges volna hát, hogy még mindig nem keveredtünk ki a szótestek, a versek képletes „nyirbálásának” stádiumából? Csupán to-

posz volna a *Miért?* (*Zasto?*) című Gabe-versnek – melyet a költőné úgyszintén Javorovnak ajánlott – az a kitétele, hogy Javorov „beleplántálja” Gabéba a „végzetes gonosz” „csíráját”?

Vagy pedig – a ceruzától a vér felé haladva – tegyük egy lépést a titkos „pogány szerelem”, azaz a „fájdalom” felé (itt Dora Gabe idézőjeleit veszem át, melyek a *Női vér* számos enigmájának egyikét képezik), amelyre Javorov „feszítette föl” őt először. „Szent és bűnös női vér.” Első vér. Dora Gabe azt mesélte Blaga Dimitrovának, akitől pedig én hallottam, mennyire megdöbbenett Dorát Bojan Penev hosszú hálóingére – a kor szokásos éjszakai öltözetére – ráboruló szakállának látványa a nászéjszakájukon. Kellett néhány pillanat, hogy összeálljanak bennem ezek a szokatlan elemek: „nászéjszaka”, „szakáll és hálóing”. Aztán egyszer csak megértettem. A fehér hálóing alatt rejtőzhetett volna egy másfajta test is, amelyhez nem tartozik szakáll. A kislány szerelmének első tárgya az anya, neki pedig nincs... szakáll. A szakáll itt – Freud értelmében – *unheimlich*, aggasztó idegenség. Freud sokat értekezik a kislány első ijedtségéről, amikor rádöbben, hogy az anyjának nincs is olyan. Arról pedig, amit a kislány érez egy szakállal borított férfi hálóing láttán, Freud – ellentétben az irodalommal és a női élvezet évtizedeket igénylő felvirágzásának statisztikáival – alig tud érdemlegesen mondani.

Ismét kitérhetnék Dora Gabe és Eliszaveta Bagrjana egymás iránti megszállottságára, arra a szenvedélyre, ahogy egymás között cserélgették a férfiakat, és Bagrjana összeomlására (ezt a megfigyelést is Blaga Dimitrovának köszönhetem) Gabe halálát követően.

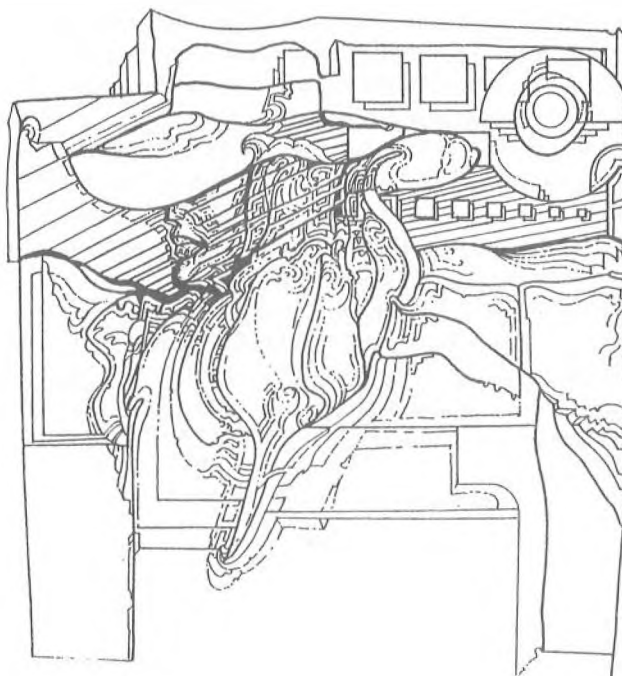
Javorov irónján túl tehát, visszautasította-e Dora Gabe a férfi... ceruzáját? Nem akkor, amikor még szűz, hanem később. „Emlékszem, hogy féltem tőle.” A verssorok valamiféle „titkot”, „bűnt” sejtetnek, amelyet Dora Gabe mintha magával akarna vinni a sírba. Petar Velickov emlékirataiban az szerepel, hogy ez a bűn abban állt, hogy –

amint Gabe élete alkonyán megvallotta – nem mentette meg Javorovot az őt fenyegető tragédiától, pedig megtehetette volna.

De hogyan menthette volna meg? Meg kellett volna előznie Lorát? Fogadta volna el a piros ceruza lenyomatát? Vagy pedig – ahogy a kusza mendemonda tartja – tartotta volna vissza magát az indiszkréciótól, amit a tragédia előestjén engedett meg magának? De mivel magyarázzuk a rejtélyt, ezt a konok hallgatást, egy voltaképp nagyon is általános és minden értelmezési kísérlet alól kisikló költemény közlésének elhalasztását a halál utánra? Talán Dosztojevszkijnek – akit Dora Gabe saját bevallása szerint is „betegre olvasott” – az „elsőről” szóló mítoszával? A szüzesség túlzó, szimbolista csodálatával? A kegyetlenséggel, amely nem korlátozódik csupán a szövegekre? A „síríg tartó féltékenységgel”? Vagy pedig a néhány évvel később bekövetkező rémálommal, amelyben a leszakított ibolyákból – akárcsak az öngyilkosok bugyrában Danténál – vér csordul, s aki megérinti szárukat, azt magával viszi a sűrűbe az önként választott halál?

Csak hogy Dora Gabe már nincs ott. Visszaküldte az ibolyát, és példátlan bátorsággal a vára-kozások és a hosszú hallgatás ellenére – második verseskötete húsz évvel az első után jelenik meg, s jegyezzük meg, akkor, amikor a második „tanítóját” is elveszíti – elindul a „női vér” kimondásának keserves útján. A két kötet között azonban ott áll a *Valaha*, a félelem és az eksztázis könyve, melyet az anyjának szentel, akinek – állítja Gabe – az összes későbbi bátorságát köszönheti. Mert nem csupán a „másság szükségességének hiányáról” van szó, amelyet Kamburov Javorov ibolyáiban fedez föl – „Elég egy pillantást vetnie a tükörbe, s máris megtalálja a saját múzsáját”, ismételteti neki Javorov –, hanem egy másfajta másság jelenlévő szükségességéről. Ehhez a mássághoz Gabe más utakon próbál eljutni: az írás és az erotika révén. Ezt a történetet azonban részben már elméséltük, részben pedig majd még megpróbáljuk elmesélni.

Kerényi Szabina
fordítása

Számúzóttek

T. Alekszandrovnak

Alkony-sugártól fényesedve
veres a tenger messzeség,
pihen a hullám játszi kedve,
csitítja már a víz dühét.
A hajó siklik egyre messzebb,
vitorlaszárnyn szél viszi,
távolodó ködökbe vesznek
a haza partjai.

Aligha üthet már az óra,
mely egykor visszaútra hív,
álom-világ nem vál valóra,
sivataggá lesz mind a víz.
De Vardar, Duna és Marica,
a Balkán, Sztrاندzsa és Pirin,
égni fog, mint a hajnal pírja,
mint emlékb en a kín.

Százados rabság rombolóit,
nyomorult árulónk elád,
fiúi tisztesség ha szólít,
az ellenség lesz főbirád.
Pedig harcoltunk volna drága
hazánkért, bátran védve őt.
E sorsra vágytunk mindhiába
szent oltárod előtt.

A hajó száll, a dőlt vitorla
mindegyre távolabb ragad,
repül velünk. Szárnyát kibontva
az éj árnyéka rátapad.
Már csak derengve rajzolódhat
amott a sötétkéek egen
dicső Athosz töprenkedő, vad
kőóriása fenn.

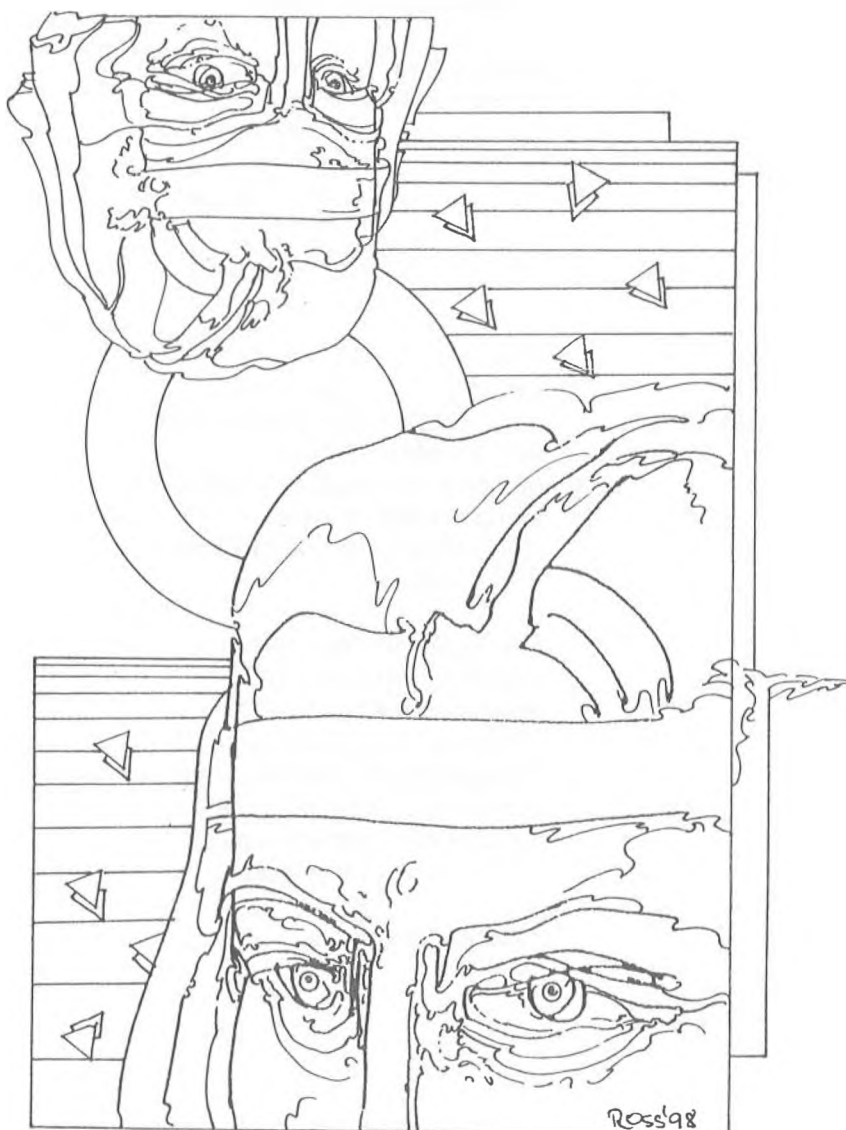
S mi utolszor tekintünk hátra
a forró könnypatakon át,
drága határok fele tárva
szemünk kihúnyó sugarát.
Béklyós kezünk még int a régi
édenkertnek, mely elveszett...
Szívünk vad fájdalom emészt i –
Szülőföld, ég veled!

Fodor András fordítása

Két szép szem

Két szép szem. A gyerek sugárzó lelke él
a két szép szem mögött: – muzsika – fények.
Nem akar semmit, semmit se ígér...
Szivemből kél fohász,
érte
szivemből kél fohász.
Nyomor s a szenvedély
holnap bevonja már a
szégyen, bűn fátyolába.
Szégyen, bűn fátyolába
holnap ne vonja, rántsa
nyomor s a szenvedély.
Szivemből kél fohász
érte
szivemből kél fohász.
Nem akar semmit, semmit sem ígér.
A két szép szem mögött: muzsika, fények.
Két szép szemben a gyerek sugárzó lelke él.

Fodor András fordítása

Várlak

Szemed szikrázó csillagvirradat,
hajad az éjből ébredt, drága hír,
késő alkonyi fátyol a hajad –
 illatod lenge, lányos illat,
délzaki, fűszeres fuvallat,
 virágban elnyugvó zefír.

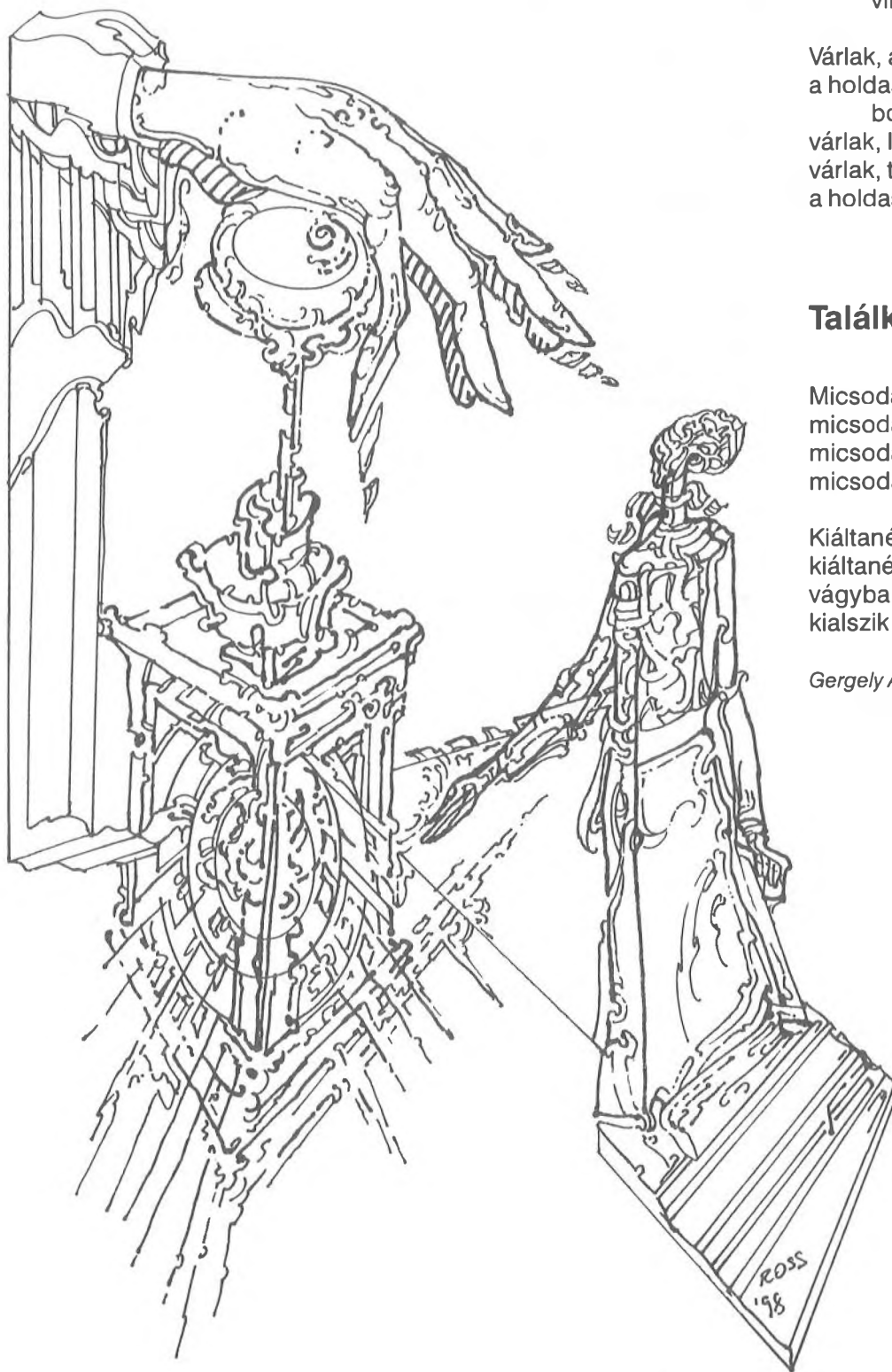
Várlak, a nap halott és fénytelen,
a holdas éjben terítsd rám hajad,
 boríts el teljesen,
várlak, leheld arcomba illatod,
várlak, tüzelj föl, szívem elfagyott,
a holdas éjben, csillagok alatt.

Találkozás

Micsoda varázslat, megjelenysz nekem,
micsoda vak vággyal kísér a szemem,
micsoda világ az, ahol sírsz, édesem,
micsoda éj támad fényes reggelen.

Kiáltanék, hogy fáj – az idő kimúlt,
kiáltanék, félek – elvisz majd az út,
vágyba oltott vágyon perc a percre fut,
kialszik az álom – nincsen visszaút.

Gergely Ágnes fordítása

Látomások

Ég – ólomvégtelen – az ólom a vízben, nézem,
hogyan tükröződik lent a jégkéreg alatt.
Térdelve félszeg-egymagam a jégen
leszek a jég mögé. Se csillagok, se nap –
se nap, se éj. Fakó köd mélye. Színevesztett
tükörképem körül árnyékok raja leng.
Nem áll meg egy se, mind múltó időt lebegtet,
mind cél nélkül bolyong, nyugalmaért eseng.

Látom a képemet a víz alól kikelve:
hínár-cserjék tartják veres tüskéiken
megsebzett homlokom. Ajkamról szüntelen
hánytorgó kéveként a gonosz kígyónyelve
mérget lövell, sziszeg. Kemény kötörmelék
éles szegélye nyomja mellem boltívét.

Nem az vagyok! Nem én vagyok! Nem! Színevesztett
árnyam körül árnyékok raja leng.
Mind cél nélkül bolyong, nyugalmaért eseng...
Mennek, el-elfutó pillantásukban reszket
a fájó félelem, a részvét bánata.
Csak mennek, mennek, és nem állnak meg soha.

Fodor András fordítása

Nem vagy hibás

Más világból vagyunk – nem vagy hibás te se.
Por álmaiban hisz a por-föld gyereke.
Nem vagy hibás, korom-vak szenvedély helyett
kívántam volna csak kristály-fagy lelkedet.
Akartam volna csak tükrözze vissza fényed
álmodat, mely magány tündöklésén fogant,
hogyan varázstükrű lényed adjon formát, mely éltet,
húvös bronzálmaim meleggel töltse majd.

Nem, te nem vagy hibás, én más világból vagyok.
Por, füst nincs itt, az ég felhőin fagy ragyog.
Más világból vagyok, mit tehetnél te vélt
hótiszta álmodért, jeges ábrándokért!
Mit tudnál tenni te, nem vagy nyílthangú hárfa,
ki titokért zokog árván az éjen át,
nem vagy nyílthangú hárfa, ki lelkekre találva
zengetné az öröm s a fájdalom dalát.

Fodor András fordítása

Megérkezel

Várva várt nap, megérkezel.
Álmatlan, hosszú éjjelén
elfoszlott emberi erőm.
Győzelmes nap, megérkezel.
Hintesz rám bíbor sugarat,
s a végtelent kutatva csak
hajnalpírral borítasz el.

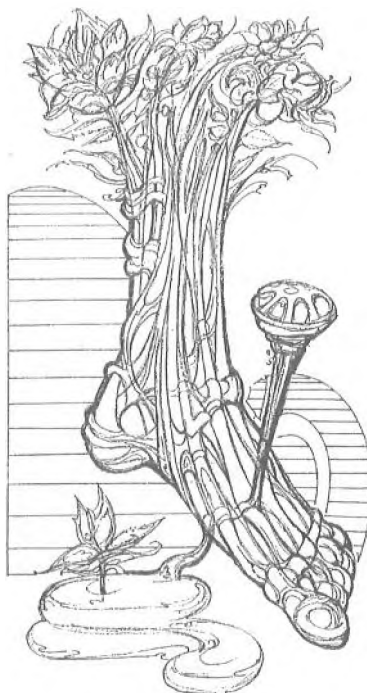
Várva várt nap, megérkezel.
Velőm szívták dühödve ki
az éjszakák vámpírpai.
Győzelmes nap, megérkezel.
A homály és fény tengerén
felgyöngyöző ár csap felém,
sérültet, gyöngéden visz el.

Várva várt nap, megérkezel.
Álmatlanságban álmodott
békém is végre fölragyog.
Győzelmes nap, megérkezel.
Kigyúlt a sötét láthatár,
s szemem beárnyékolva már
királyian te őrizel.

Várva várt nap, megérkezel.
Hírhozó hangod úgy nyilall,
oly halk, mint hajnal álma, dal.
Győzelmes nap, megérkezel.
És elfogódva akkor ott
testetlen lelkem sírni fog,
s önnön magam fölé emel.

Győzelmes nap, megérkezel!

Fodor András fordítása

A közép-európai irodalmakat madártávlatból ismerő ügyeletes zsenik, az ún. komparativisták zagyva összevetéseiben Petőfi és Botev, Ady és Javorov, sőt József Attila és Nikola Vapcarov is sziámi ikreként szerepelnek.

Botevet és Petőfit Atanasz Dalcsevnek a kritikus borotvaéles szikéjével már negyed évszázada sikerült olyan bravúrosan szétválasztania, hogy mindketten életben maradtak (*Petőfi sokhúrú lírája*, Kortárs, 1973, 1.sz.), sőt a szellemi atmoszféra e tisztulása után ikercsillaguk még tündöklőbben ragyog a bolgár és a magyar költészet egén.

A *poeta doctus* Dalcsev után én csupán a hályogkovács merészségével vállalkozhatok e nagy szakismeretet igénylő, bonyolult műveletre.

Kétségtelen, hogy Ady és Javorov sorsában és költészetében számos azonos vagy hasonló vonást és motívumot lehet kimutatni. De nincs ellentétebb valami, mint Ady és Javorov költészete, vagy még helyesebben: Ady és Javorov habitusa, amit részben az öröklött tulajdonságok, részben pedig az eltérő környezeti-társadalmi hatások alakítottak ki. Éppen ezeken múltott sorsuk eltérő alakulása.

Habitusuk

Ady és Javorov testi és lelki tulajdonságaik alapján más-más típusú költő. Ady paraszt Apollónak nevezte önmagát. „Paraszt Apollónak termetem,/ Ki dalos, erős és pogány,/ Ki szeretkezve és dalolva/ Dől el az élet alkonyán” – vallotta a pogány életöröm hangján. Szabó Dezső szerint „A fej hatalmas volt: erős az erős testen. Haja sötétkéken fekete, az arc telt, teljesen borotvált, a száj széles, az orr nemesen szabott. De ezeket a részleteket mind csak azután, a figyelem akart ráirányzásával vette észre az ember. Mert az, ami ezen az arcon első pillantásra megkapta az embert, magához ragadta vagy eltaszította: a két óriási fekete szem volt. Sohasem láttam, sem férfinál, sem nőnél, e két szem hasonlóját. És később – nem is olyan későn –, mikor a halál apró kutyái már itt is, ott is kikezdték ezt a barázdára teremtet, erős testet, ez a két szem mintegy magába szívta az egész test életét. Az életbetegben lávázó hisztérikus élet pillanatról pillanatra változva fájt, jajgatott, szúrt, harapott ki ezen a két szemem. Az egyik percben bántóan élesek voltak, belevágtak arcodba, s gyanakvással szimatoltak végig, mint különös fekete vizslák. A másik percben gonosz vágy leskelődött ben-

nük, hogy mikor sebezzenek beléd, ezt a nézést követték a rossz szavak. Aztán sírásra ernyedtek, mint két keserű száj: szélesen és végtelenül jött a fájdalom belőlük, majd elfakultak, holtta dermedtek az ólomszínű arcban, s dideregtél mellettük, mint egy halottaskamrában. Néha, nagy ritkán, pillanatokra, különösen a jó mámorok idején, végtelen jósággal, anyailag betakaróan szánakozók voltak, hogy a másik percben megint gonoszra változzanak. Megtörtént, hogy már az egész embert hullává dermesztette a mámor, arca holtta fakult, nyaka megszegült, tagjai külön súlyossággal hulltak szét. De ez a két szem

ijesztő lobogással élt és

változott: a rom ablakaiban lobogó fáklyákkal végigjárt a visszatérő lélek, hogy besírja szemeibe a halál irtózatot munkáját.”

Javorov viszont Todor Vlahov szerint „vézna, kissé hajlott hátú, kreol bőrű férfi volt. Magas homloka fölé sűrű, szurokfekete haj borult. Csillogó, nagy, fekete szemét gyakorta lesütötte. Ajka körül szüntelenül szemérmes mosoly bujkált. Halkan, szinte feszélyezetten beszélt, de aki belenézett mély tűzű szemébe, az megérezte a törekény testen feszülő erőt és a hajthatatlan konokságot.”

Kortársaik leírása szerint Ady hirtelen fellobbanó szangvinikus típus lehetett, Javorov pedig inkább melankolikus. Ezért szakított Ady majdnem kilencévi nagy szerelem után Lédával, Javorov viszont, lelki alkatának megfelelően, bevárta Lora mellett, hogy halálra gyötörjék egymást.

A gyökerek

Ady és Javorov nem csak alkatilag nem voltak azonos típusú költők, de más-más réteg küldte őket az irodalomba. Ady Endre Érdmindszenten született 1877. november 22-én. Ősei már a 14. sz. elején szerepeltek a földbirtokos nemesek között. Apai nagyapja már csak Wesselényi Miklós jó módú gazdatisztje; apja pedig már elszegényedett kurtanemes; anyai ágon papok ivadéka. (A *Biblia* bizonyára ezért is volt élete végéig állandó olvasmánya.) Sorsát a magyar közép-nemesség kilencszáz éves ellenzéki függetlensége determinálta. Ősei sértettségéből lázadtak a királyi hatalom ellen, mivel nem ők voltak a dédelgetett gyermekeik. Ennek a büszke emberfajtának a pszichéjét örökölte Ady. Benne is megvolt a jó, előkelő társasághoz tartozás forró vágya, de vérében és lelkében hordozta a makacs ellenzéki kurtanemes őseinek, a vad tivornyákban hejehujázó gőgös szolgabírók-

nak minden bűnét és minden méltóságát is. Prófé-
tának, vátesznek képzelte magát. „Határtalan gög-
gel beszélt verseiről. Volt benne valami a hódolatot
követelő primadonnákból” – írta róla barátja, Bö-
löni György. A renitens kurtanemesekben, bámi-
lyen hitványok is voltak, évszázadoktól öröklött
szimbólumot látott. „Dózsa György unokája va-
gyok én, / Népert síró, bús, bocskoros nemes. /
Hé, nagyurak, jó lesz talán szóba állni / Kaszás né-
pemmél, mert a Nyár heves. / A Nyár heves s a ka-
sza egyenes...”

Politikai-szociális forradalmiságuk

Dózsa György székely lófőnemes 1514-es lá-
zadásában Ady a saját maga lázadását élte át gró-
fok, püspökök, az egész oligarchikus Magyar-
ország ellen. Bírálta parancsai végrehajtására
szervezett két nagy lakájsereget: a kasznár és a
dzsentrí értelmiséget. Az ő bűnükül róttá fel, hogy
hazánk teljesen elszigeteli magát a haladó Euró-
pától, hogy földrészünk utolsó feudális országa
lett.

A kisnemes, de *zseni* Ady dölyfösen nézett át a
Disznófejű Nagyurakon. Egészen más indulat fe-
szült a bolgár géniuszban, hiszen, amint már emlí-
tettük, őt más réteg küldte az irodalomba.

A legenda szerint dédapja dúsgazdag beduin
volt. Egy szekér arannyal és ezüsttel érkezett a tör-
ök birodalom távoli tartományaiból a Plovdiv mel-
letti Csirpanba, ahol Gencso csorbadzsi kék sze-
mű leányáért telepedett le. A kisváros lakói viszont
azt gyanították, hogy szegénylegény, hajdutin volt.
A legenda és a valóság elemei ma már szétválaszt-
hatatlanok. Az azonban bizonyos, hogy Arábia
hallgatag és titokzatos fiának jóságos szíve volt:
segített az elesetteken, ökröket ajándékozott a
nincstelen parasztoknak, az utak mentén forrás-
kutakat építtetett, és vagyonából Javorov születé-
sekor már semmi sem volt.

Javorov egy évvel volt fiatalabb Adynál. Egy vi-
déki kisvárosban, Csirpanban született, 1878-ban.
A gimnáziumból kimaradt, és távirász lett. Öt évig
vidéki kisvárosokban hivatalnokoskodott. E kisvá-
rosokban a társadalom tunyasága, a nyárspolgá-
rok sivár, távlatok nélküli élete kétségbe ejtette. „Vi-
lágosan láttam, hogy a hivatal lassan, észrevétle-
nül megöl – írta egyik levelében. – Itt minden tes-
ped, és még remény sincs arra, hogy e halotti
álomból egy értelmes embert felrázzak. Egész kör-
nyezetem olyan kishitű, aljas és kicsinyes, hogy az
ember önkéntelenül is meggyűlöli az életet, és a
kéz akaratlanul is a homlokhoz emelkedik, hogy
egy határozott mozdulattal elszakítsa e céltalan és
utálatos élet fonalát...” A felemelt kéz azonban
egyelőre lehanyatlott, mert a költő, a szocialista
eszmék hatása alá kerülve, rátalált a tartalmas élet
lehetőségére. Szocialista csoportokat szervezett, a

szocialista eszmékben azonban nem egy osztály
világnézetét látta, hanem az elnyomottak iránti
részvétet. E részvét ellenére is hiányzott belőle az a
világkép, amely ennek az érzelmi indítékokból ere-
dő vonzódásnak gondolati támaszt adhatott volna.

Adyból is a társadalom lélekgyilkoló elmara-
dottsága váltotta ki az elkeseredést és az ingerült-
séget. 1905-ben Párizsból Budapestre érkezett.
Minden levelében ugyanaz a kétségbeesés. Kiáltó
panasz: „Sírtam, zokogtam, mikor vonatra ültem,
undor, düh és keserűség lepett el, mikor megér-
keztem ebbe a pocskék, lehetetlen városba.”; „És
ahelyett, hogy beleszoknék, egyre jobban érzem
ennek a helyzetnek s embereinek alacsonyosságát.”;
„...nem tudom én itt megszokni, nem tudok én itt
élni, nem tudom én, mi lesz itt velem.”; „utálok itt
már mindent”; „utálatos Budapest nagyon”; „lel-
ketlen és kietlen az életem, Elpusztulok Budapes-
ten”; „Ki kell ragadnom magam, ha nem akarok
elpusztulni...”; „Nem akarok itt maradni...”; „mene-
külnöm kell innen, mert katasztrófa lesz”; „én itt-
hon meghalni sem akarok”; „Elhagyom ezt az or-
szágot, hogy soha vissza ne térjek”.

Mintha Javorov végső elkeseredésében mon-
dott szavait hallanánk: „Megérdemli-e ez a csöcse-
lék, hogy az ember törődjék vele? Ki sajnál? Ki sze-
ret? Csupán öt-hat barát, üldözőim és gyűlölőim
népes hadával szemben. Nem, nem érdemli meg!
Az egész fajtánk ilyen. Valamikor valóban nekik
akartam adni a lelkem mélyén érlelődő igazi verse-
ket – kinek lenne szüksége rájuk! Most mást te-
szek: végrendelkezem – mindent, amit írtam, éges-
senek el a síromon. És e sír nem lesz a hazai föld-
ben, Caribrodba utazom, még a cipőmről is letör-
löm a bolgár föld porát, és ott, Szerbiában lövöm
főbe magam... hadd temessenek el ott – ezzel
fizetek meg mindazért, amit elszenvedtem... Ez a
legjobb, amit tehetek; nem akarok éhesen, mocs-
kosan elpusztulni Szófia utcáin, mint egy utolsó
koldus”.

Ady az elhivatott géniusz tudatával írta: „Ne félj
hajóm, rajtad a Holnap hőse... (Én nem leszek a
szürkék hegedőse / Hajts on szentlélek, vagy a
korcsma gőze, / Én nem leszek a szürkék hege-
dőse.” Javorov sem állhatott be a kis piszkos, hit-
vány, sunyin gonosz törtető, a megtollasodott
pénzpecérek közé, s ugyanolyan hontalannak, ki-
tagadottnak érezte magát, mint Ady. Pedig e véz-
na, törekeny ember a századforduló és az egész
bolgár irodalom egyik legnagyobb és legeredetibb
tehetsége volt. A bolgár líra 20. századi megújulá-
sának vezéralakja. Ő vitte be először a bolgár lírá-
ba a gondolatot, nem a mindent elrendező világ-
nézetet, hanem a kételyt és a töprengést, amely a
dolgok mélyébe marja bele magát, és sehol sem
leli nyugalomát. Kifejezési eszközei is merőben újat
jelentettek a bolgár irodalomban. Nyelvertermő és

formaalkotó képzelete igen sokkal gazdagította a bolgár költészetet, a költők képalkotó fantáziáját kitágította, a költői nyelvet hajlékonyabbá tette. Költői nagyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a századforduló óta minden jelentősebb költő az ő nyomdokain halad.

Költészetük forradalmisága

Ady és Javorov politikai-szociális forradalmisága, amint láttuk – az eltérő társadalmi viszonyok ellenére is – lényegében azonos, költészetük forradalmisága viszont nagyon is eltérő.

Ady mindenekelőtt a költészetben jelentett forradalmat (politikai-szociális versei közt van a legtöbb gyenge, kevésbé Ady-vers), de költészetében tartalmi, formai és morális forradalom is volt. Ő nem az életet énekelte meg, hanem az ő élete szökött költészetbe. Nagy életmohósága hatalmas életet és életszeretetet szuggerál: merjetegek egész életet élni, merjetegek magatok lenni.

Mindketten erős egyéniségek s éppen individualizmusukkal forradalmiak. Egyéniségük azonban a zsenik két különböző csoportjába tartozik. Bár Javorov új tárgyakkal, formákkal, szavakkal, addig ismeretlen borzongásokkal gazdagította a bolgár költészetet, individuma azonban, mint Rousseau, Byron, Petőfi és Botev individuma, a nagyközönség kollektív individuma. Mintha vére és idege átfutná egész népét: életét az egész népe teszi ki: nagy verseiben (*A mezőn, Jégverés, Száműzöttek, Hajduska-dalok, Egy pesszimistához, Különc, Énekem éneke* stb.) a bolgár nép legmélyebb élményei lelnék szavakra. Erős egyénisége csak mintegy hangszórója annak, amit az őt szülő közönség rajta át kiált be minden fülbe. Benne tudatosul egész népének vágya és szorongása.

Első verseiben a botevi hagyományt folytatta. A szociális lázadás költőjeként indult, de forradalmisága nem olyan egyértelmű, mint Botev vagy Petőfié. A parasztok nehéz, küzdelmes munkájáról rajzolt komor képeiben néha feltűnik valami rejtett, titkos bánat, amely leggyakrabban az életben való kételyben tör felszínre. Lázad a szociális igazságtalanságok ellen, de ugyanakkor szkeptikus is, mintha az „örök” rossz ellen lázadna.

A századfordulón bizonyos változások jelentkeztek költészetében. Ez még nem a második, szimbolistának és dekadensnek nevezett korszaka, de kétségtelen, hogy a dekadencia már előrevetí árnyékát. Az agrármozgalmak vérbefojtása látván elvesztette hitét a társadalmi haladásban. Elkeseredés, reménytelenség lett úrrá rajta. Ihlető élménye a nagy szenvedés, a mély megrendülés volt. Ebből a keserű, vívódó hangulatból újfajta líra született, amelynek alaphangulata a bánat, a kiútalanság érzete. A csüggedésnek, a menekülés-

vágnak azonban itt még konkrét tartalma van, nem úgy, mint később az örök problémák felé forduló szimbolista verseknek. Sajnos, a szocialista szerkesztőségek nem ismerték fel eredeti tehetségét, és a kibontakozó bolgár szocialista líra legeredetibb tehetsége visszautasított verseivel az individualisták lapjához, a *Misza*/hoz fordult. E folyóirat szerkesztői viszont felismerték rendkívüli tehetségét, és Szófiába hívták. Költészetének lázadó, romantikus vonása a *Misza*/ körében sem tört meg azonnal. Továbbra is a társadalmi lázadás indultait tolmácsolta, de magára maradt. Egyedül kellett keresnie a nagy eszmét, az igazságot, amely értelmet adhatna életének. A lét értelmét az agrármozgalmak vérbefojtása után a macedóniai bolgárok függetlenségi harcában találta meg. 1902-ben elhagyta a fővárost, ahol már költői nevet és tekintélyt szerzett magának, és egy szabadsapattal nekivágott a hegyeknek, vállalva a nélkülözést és a halált. A macedóniai felkelés azonban elbukott, Javorov barátai elesetek. A szocializmus után a függetlenségi harc is csalóka délibábbá vált számára. Szemléletében és költészetében ekkor állt be a nagy változás. A kétségbeesés felfokozta hangulatának ingadozásait, s aktivizálta a tudat alá gyűrt látomásokat. A látomások, az iszonyú álmokképek lettek lidérces élményvilágának kedvelt kifejezői. Írásaiban egymásba olvadt a való és a valószerűtlen, az álmovilág és a realitás. S a tudat és a tudatalatti világ kettősségének a felfedezése és kifejezése új költői nyelvet igényelt. A régi motívumok és a régi szavak alkalmatlannak bizonyultak az új hangulat tolmácsolására. Párizsba utazott, ahol a felfedezés szenvedélyével vetette magát a szimbolisták költészetére, melyben megtalálta a keresett új motívumokat és új szavakat. A megtalált motívumok azonban válaszfalat emeltek a költő lelke és a világ közé. Pedig ez idő tájt mintha többet gondolta a közönségre, mint magára a műre. Mintha nem annyira kifejezni, érzéseit és hangulatait leírni igyekezne, mint inkább hatni, érzéseit és hangulatait másokra átvinni. Ez vihette túlzásokba. A mérték elvetése pedig, ha a század elején nem is, de ma már póznak tetszik, felesleges adónak, amit a kor ízlésének fizetett. Ám a költő magasra csapó szenvedélye arról tanúskodik, hogy nem tud elszakadni a világ problémáitól. Igaz, az objektív valóság helyett most a költői én, a belső tusa jut fontosabb szerephez, de ez az én egy nagy kollektíva nevében szenved, vagy hirdeti komor próféciaival a halált. Haláltudata, verseinek látszólagos pesszimizmusa kétségbeesett tiltakozás a sivár és hazug világ ellen, sikoly kora fojtó, levegőtlen világa ellen.

Javorov lelki vívódásának igazi okára először Geo Milev mutatott rá: „A szenvedés, amely Javorov költészetének állandó témája, nem az ő egyéni

fájdalma, mert nem létezhet ekkora egyéni szenvedés. Ez a múlt kollektív, össznépi szenvedése – sőt örökség a költő lelkében.”

Míg Javorovnál a természet, a közösség a nép, a nő, mind-mind önmagában lévő, külön valóság, bármilyen szoros szálak is fűzik hozzá, Adynál épp fordítva: csodálatos, beölelő egyénisége bekebelez mindent, mint az amőba, és pszichikai értelemben szerves részévé lesz a természet, a nő, a közösség és az egész magyarság, sőt az egész emberiséggel egygyólvad: „*Ha én sírok a nagy Élet sír / Múlás, bukás, csőd, sóhaj, átok, / Az eleve-elrendelés zúg, / Ha én egyet nagyot kiáltok.*” Míg Javorovnál a kiindulópont a nagy kollektíva, Adynál pont fordítva: az ego. „*Az én yachtomra vár a tenger, / Ezer sátor vár én reám, / Idegen nép, idegen balzsam, / Idegen mámor, új leány, / Minden én reám vár, én reám, / Az egész élet bennem zilál, / Minden, mi új, felém üget...*” Az üres, elhagyatott, szándékosan vetetlenül hagyott, pusztaság és sáros és reménytelen magyar ugarban saját otthontalansága és reménytelensége szakadt fel (*A magyar ugar*). Javorovnál az ember tudja, hogy a *Két szép szem* egy ártatlan leánygyermeké, Mina Todorováé. Adyt olvasva eszünkbe se jut, hogy kicsoda az a nő, szőke vagy barna, viruló vagy hervadó szépség-e, mert a nő csupán Adyban élő, általa létező, s rajta kívül nincs értelme és jelentősége. Ady zseniálisan önző volt. Az emberek közt mindig ő a legérdekesebb, szomorúsága mindig a legnagyobb, és minden ember közt ő a legszeretetre méltóbb. Nem más, ő maga írja: „*Az egész világ helyett imádlak Te hű, te jó, te boldogtalan, Te szép, akit a buták meg nem láttak, Te: Én szegény magam.*”

A végzet asszonyai

Léda és Lora a Sors utasítására lépett színre, hogy kimozdítsák Adyt nagyváradi tespedéséből, Javorovot pedig a Mina sírja melletti zsibbadt csüggedtségéből a tragikusan véget ért szerelem vagy inkább csak szerelemvágy miatt. A holtponttól mindkét költőt a „végzet asszonya” lendítette ki. Léda és Lora tehát nemcsak a szenvedélyes szerelemmel ajándékozta meg Adyt, ill. Javorovot, hanem sorsfordító rendeltetésük is volt költőink életében.

Mindkét pár egymásra találása különös és szabálytalan. E tragikus szerelemben Ady és Javorov szerepe azonban lelki alkatuknak megfelelően, az első pillanattól a gyászos végig homlokegyenest ellentétes. Ady mámoros bódulatában egzaltált vallomásokkal, könnyörgő levelekkel ostromolta az 1903 nyarán Párizsból hazalátogató Diósy Ödönné Brül Adélt, aki valósággal megbabonázta. Benne látta megtestesülni vágyálmát: Párizst és a Nőt. Költői ötlettel, nevét megfordítva, Lédának nevez-

te. Az egyébként elég szabad erkölcsi felfogású, férjezett Léda kezdetben visszariadt a szenvedélynek ilyen elemi erővel kirobbanó eksztázisától. Később engedett az ifjú költő állhatatosságának, kivételes egyénisége és lobogó szenvedélye meghódította. Ady, bár roppant erő feszült benne s lelke millió rezdülésre volt hangolva, verseibe még alig tudott valamit magából beleprésmelni. Nagyváradi kozmopolita, művelt zsidó újságírói közt csak mint publicista érett be. Léda és Párizs, találkozásuk a nyugati költészettel megváltó felszabadítás volt számára. Az áttöréshez a tüzet és az izgalmat az egyszerre rászakadó két élmény, Léda és Párizs adta. Édeskevény az, amit a nyugati költészettől tanult, de költői megsejtésének igazolását látta benne. Ez adott erőt és bátorságot neki, hogy megírja az új idők új dalait (*Góg és Magóg fia vagyok én, A Hortobágy poétája, A Gangesz partján, A fekete zongora* stb.) Az első igazi Ady-verset a magyar költészet Lédának, a Párizsban élő, finom műveltségű zsidó asszonynak köszönheti, az iránta fellobbanó szerelem sistergette ki Adyból *A könnyek asszonyát*: „*Az egész asszony itt pusztít / Itt, itt az én szívemben / Bosszút itt áll az életért / Aknátt itt ás a multnak / Véres szívemre szomorún / A könnyek hullnak, hullnak.*”

Javorov és Lora kapcsolata pont fordítva kezdődött. Jóllehet első találkozásukon az 1906. augusztus 20-i kiránduláson a dragalevszkii kolostorba Lora elbűvölte Javorovot, és egy csodálatos vers megírására ihlette (*Стомн*), amelyet később *Lorának* címmel vett fel kötetébe, négy évvel később Mina párizsi sírja mellett visszautasította Lora közeledését, felajánlott szerelmét. „Nem vagyunk egymáshoz valók. mi két különböző világból vagyunk. Ha összekötjük sorsunkat, félek, életünk tragikusan ér véget” – mondotta. Lora azonban ugyanolyan állhatatos volt, mint Ady, számára szerelem élet-halál kérdése volt, és végül győzött. „Amikor visszajöttem Szófiába – mesélte Javorov Nikola Najdenovnak – Lora újra követett, ostromolt. Ajándékokat küldött a legkülönbözőbb személyekkel, ajándékai, zaklatásai, látogatásai a színházban és máshol nem térítettek el elhatározásomtól – hogy nem engedek. De egy téli éjszaka... Egy számomra szerencsétlen téli éjszaka, éjjel 11 óra tájban, kopogtak az ajtómon. Kinyitottam az ajtót, és megdöbbsentem, szinte kővé váltam attól, amit láttam, nem akartam hinni a szememnek. Lora térdig gázolt a hóban, ott állt előttem összefagyva, lekókadott fejjel, hervadt tekintettel. Elfúló hangon kérdezte: 'Most is könnyörtelen leszel hozzám, mint eddig mindig? Éjnek idején nem fogadsz be egy gyenge, szerencsétlen asszonyt, aki boldog, hogy az irántad érzett szerelem gyöttri, te kőszívű ember?!' Hangja, tekintete, kinézése meghatott, és én, testvér, nem tudtam ellenállni – befogadtam

azon az éjen. És azon az éjen megadtam magam. Lora győzött.”

Lora ugyanúgy győzött, mint Ady. Szerelmének szuggesztív erejével hatalma volt Javorov fölé. Különös egybeesés, hogy Lora és Javorov beteljesülő szerelmének mámorát már az első hónapokban ugyanúgy tragikussá komorította a köztük felszikrázó őrző vágyakozás és gyűlölködő vádaskodás, mint Ady betegségéből fölfakadó haláldata.

Sok tekintetben Lora lelki alkata jobban hasonlít Adyéra, mint Lédáéra. Mindkettőjük szerelmének legjellemzőbb vonása a teljesen egocentrikus boldogság keresése. Lora ugyanúgy *önmagáért* szerette Javorovot, mint Ady Lédát. Mégis volt egy nagy különbség köztük: Ady imádta ugyan Lédát, jobban mondva a nőtényt, de neki csak nagyon kellett, de nem volt fontos életében. Mámort, feledést talált benne, de nem sorsát eldöntő dolgot, csupán szerelmi játékszer. Lora viszont élete árán is kész volt megszerezni a neki járó szerelmet. „Egy szép napon hiányozni fog, ha nem is szeret nagyon, hiányozni fog a szerelmem. Ez elkerülhetetlen. Majd meglátod. Kiharcolom mindenáron, még az életem árán is (kiemelés J. P.) – írta Javorovnak még házasságuk előtt.

Milyen is volt hát a végzet e két asszonya? A Léda- és a Lora-versek izzása olyan fénnel ragyogta be alakjukat, hogy vakító izzásában nem látjuk érzelmeik örvénylő kavargásában a tragikussá feszülő ellentéteket. Pedig sem Ady, sem Javorov alakját nem láthatjuk tisztán, amíg a végzet e két asszonya körül el nem oszlik a tömjén és a boszorkányégetés füstje. Annyi bizonyos, hogy egyikőjük sem volt ideális múzsa. Nem szelíd, tűrő teremtetések voltak, hanem örvényes, mély lelkűek. Asszonyi lényükben együtt volt s egymást váltogatta a teljes odaadás és a szenvedélyes önzés, az őrző vágyakozás és gyűlölködő vádaskodás, asszonyi türelem és kiszámíthatatlan hisztéria, hódoló tisztelet és kárhóztató fölényeskedés.

Ezeknek az ellentétes érzelmeknek a forgószeleiben kellene tisztán látnunk Léda és Lora igazi arcát.

A középkorban úgy tartották, hogy az „asszonyállat” a férfit szereti, a férfi meg Istent. Léda és Lora viszont már századunk emancipált asszonya volt. Elvárták, hogy ők legyenek a szeretett férfi egyetlen imádott Istene. Örült ambíció-

jukban nemcsak irányítani akarták őket, hanem ki-sajátítani is. Jószándékú önzéssel nemcsak más nőktől szerették volna visszatartani poligámszívú társukat, hanem mindentől, amiben nem szerelmük fejeződött ki. Örültségük abból eredt, hogy ők egyedül szerelmükben valósíthatták meg önmagukat, s képtelenek voltak belátni, hogy a szuverén, öntörvényű alkotó más síkon valósíthatja meg önmagát. S így mindennapos volt közöttük az éles, ingerült szóváltás, a féltékeny sértődés meg a gúnyos visszavágás. A betegesen érzékeny, összeférhetetlen, túlzott egyéniségtudat találkozásából nem születhetett harmónia. Elkerülhetetlen volt a tragikus vég.

Mindkét asszony keleti királynő volt, aki elvárja, hogy imádói lábainál heverjenek, s ha kell a ragadozó tíz karmával tartja meg őket haláláig.

Az önzés és a gőgből fakadó értetlenség, az alkalmazkodni nem tudás, a másik iránti megértés hiánya okozta a tragikus véget.

Ady és Javorov szerelmének gyászos vége, lelki alkatuknak megfelelően homlokegyenest elentétes. Ady imádta ugyan Lédát, de szerelmét csupán „asszony részének”, „asszony énjének” tekintette (*Valaki útravált belőlünk*), sőt az *Elbocsátó, szép üzenetben* még Léda önmagában lévő külön magánvalóságát, minden női és emberi értékét is megtagadta: „*Altalam vagy, mert meg én láttalak*”. Így a nagy csatázás és az örök nász vágyát könnyebben váltotta fel nála a kiábrándult idegesség, a folytatás reménytelenségének érzése, majd a szabadulás, a menekülés szándéka, mint Javorovnál. 1912 tavaszán egy utolsó vad összecsapással végleg elszakadt Lédától. Bosszút velt állni a viharzó szerelem „rabságáért”, sérelmeiért és szenvedéseiért az asszonyon, aki fölhántorgata, hogy züllött vidéki újságíróból általa lett zseniális költő. Ma is vitatkoznak azon, hogy Javorov ölte-e meg Lorát. Ady beismerte, hogy ő ölte meg Lédát – a szívében:

„Én asszonyom, be jó, ha rossz vagy,
Szívemben százszor, százszor megöllek.
Úzlek, gyűlöllek.”

Javorov viszont az örökös feszültségek, az egymást marcangoló viták gyötrelmes idegpróbái közepette is bevárta végzetét Lora mellett.

Ha valami világirodalmi szintű a bolgár irodalomban – az Javorov és Lora tragédiája.

A „Pesti Napló” 1938. február 22-i száma színházi rovatában a következő hírt közli: „A Nemzeti Színház pénteken mutatja be Javorov Peju bolgár író Zivatar című színművét. A bemutatóra, mint kormánykiküldött, Budapestre érkezik, Vladimir Vaszilev, a szófiai Nemzeti Színház igazgatója. Végignézi a bemutatót a budapesti bolgár követ és a követség többi tagja, valamint a magyar külügyminisztérium képviselője. A budapesti bolgár kolónia tagjai nemzeti viseletben jelennek meg.”

Javorov *Kogato gram udari* című drámáját Török Dóra fordította magyar nyelvre *Zivatar* címmel. A fordító ismerte a bolgár irodalmat, és szeretettel és megbecsüléssel

írt a bolgár írókról a *Literatúra* c. folyóirat 1937. évi számában. Tanulmányát így kezdte: „Európa egyetemes kultúrájának koncertjében néhány év-tizede egy bátoratlan szólamocská jelentkezik: a bolgár irodalom egyéni ízű, sajátos és eredeti hangja.”

Török Dóra választása nem véletlenül esett Javorovra. A tragikus sorsú költő és drámaíró jelentős szerepet tölt be a bolgár irodalomban. Költészete, kritikái, publicisztikái, szépprózai és drámaírói munkássága világirodalmi színvonalú.

Javorov érdeklődése a színház és a dráma iránt halála előtt pár évvel kezdődött. A fordulópont 1910-ben történt, amikor Párizsban tartózkodott, ahol élete legszomorúbb pillanatait élte át: barát-nőjének – Mina Todorovának – halálát. Elkeseredésében más kifejezési formákat keresett a vers helyett. Felhagyott a költészettel és drámaírással. Rövidesen megszületik első drámája *A Vitosza lábánál* (*V polite na Vitosza*), amely 1911-ben jelent meg. A dráma iránti szomjas érdeklődéséhez hozzájárult az a tény is, hogy a Bolgár Nemzeti Színház művészi titkára, később dramaturgja lesz. Darabokat fordít és rendez, színházi kritikákat ír, harcol a bolgár nyelv tisztaságáért.

Második drámája, a *Kogato gram udari* egy évvel később jelenik meg. A darabot Meli M. Sismanov alkalmazta magyar színpadra *Zivatar* címmel. A bemutatóra 1938. február 25-én került sor a Nemzeti Színházban, Csontos Gyula főszereplésével. A Nemzeti Színház Műsorkísérő füzeteinek egyik száma ismerteti a darabot az előadásról készült fotókkal együtt. Patkós György, aki a darabnak „játékmestere” volt, a füzet bevezetőjében röviden bemutatja Javorov életét és munkásságát. Bemutatását így kezdi: „Tragikus sorsú ember volt a bolgárok egyik legnagyobb költője és dráma-

írója. Nagy, forró lélek, a lírikus és a drámaíró ritka találkozása...”

A bolgár darab premierje nagy társadalmi esemény volt Budapesten. Ezt igazolják a napilapokban megjelent hírek. A Pesti Napló szombati számában (1938. február 26.) olvashatjuk: „Pénteken este mutatták be Javorov Peju bolgár író Zivatar

című színjátékát. A darabnak erre az előadására teljesen megtelt a Nemzeti Színház nézőtere előkelő közönséggel, akik között számos nemzeti viseletű előkelő hölgyet és urat is láttunk. A színpad bolgár és magyar címerrel volt feldíszítve. A bolgár és magyar Himnusz eljátszása után és az előadás megke-

dése előtt Németh Antal igazgató lépett a függöny elé és rövid beszédet tartott a magyar-bolgár barátság történelmi múltjáról és jelenéről. A Zivatar előadása is azt a testvéri bolgár-magyar barátságot mélyíti ki, amely remélhetőleg maradandónak fog bizonyulni. Ezután megkezdődött a Zivatar előadása. Gyakoriak voltak a nyíltszíni tapsok és az egyes felvonások után sokszor hívták a szereplőket a lámpák elé.”

A Pesti Hírlap szombati számából pedig megtudjuk, hogy az előadáson megjelentek „a főváros társadalmi és közéleti előkelőségei közül Darányi Kálmánné, Hóman Bálintné, Tasnády Nagy András, Szily Kálmán, Tahy László államtitkárok és még sokan mások.”

A *Zivatar* a premieren sikert aratott: „mindkét szünetében számtalanszor tapsolták a lámpák elé a darab főszereplőit”. A siker a magyar színészeknek is köszönhető, a főszereplő Csontos Gyula a „legtökéletesebb művészi eszközökkel rajzolja meg” szerepét. Feleségét, Bisztrát Tasnády Ilona személyesítette meg, aki a „szenvedő nőt megragadó közvetlenséggel játsza”. Esszenyi Olga, egy fiatal lány szerepében „rokonszenves”. A fiú szerepében Apáthy Imre „értékes talentumáról adott új bizonyítékot”. Nagy Adorján pedig az ezredes alakját rajzolta meg „olyan rideg szabatossággal, aminővel azt a szerző megírta”. A sikerhez hozzájárult Patkós György rendezése, Jaschik Álmós né díszlettervező munkája és nem utolsósorban Török Dóra fordítása.

A másnap megjelenő kritikák nem mindegyike egyértelműen hízelgő. A *Pesti Napló* elismeri Javorov tehetségét, de hozzáteszi, hogy „A darabon erős nyomokat hagyott az idő, amely fölött csak vérbeli költő diadalmaskodhatik. Javorov pedig tagadhatatlan írói kvalitásai ellenére sem az. Tehet-

sége jóformán kimerül a felépítés formai zártságáért folytatott, hősi erőfeszítésben... Túlexponál és túlmotivál, minduntalan elővillantva drámája mögül az árulkodó szerkezeti elemek csupasz vázát, ami bizony kevéssé válik javára az illúzió zavartalan megőrzésének.” A cikk írója, aki K. A. iniciálé alatt rejti valódi nevét, elismeri, hogy a „díszletek szépek, Török Dóra fordítása – néhány szereplőt leszámítva – sima és kellemes.”

Barátságosabb hangú kritikát ír – talán mert szimpatizál a tragikus sorsú bolgár íróval – Porzolt Kálmán a Pesti Hírlap újságírója, aki ki is fejezi a bolgár irodalom iránti tiszteletét cikke bevezetőjében: „Kis nemzetek a nagytehetségű írókkal érvényesülnek a nemzetközi elismertetésben. Pénteken Bulgáriának szerzett dicsőséget a Nemzeti Színházban Javorov Peju „Zivatar” című színjátékával. Komoly dráma, amelyben a bolgár őserő

franciás színszerűséggel jelentkezik... De mélyebb jelentőséget nyer előttünk a cselekmény, ha megtudjuk, hogy a kiváló drámaíró magánéletét is családi vihar rövidítette meg. Előbb a felesége és később ő maga is öngyilkosokká lettek. Javorov Peju halála veszteség a bolgár irodalomra...”

A Nemzeti Színház egy hónapon keresztül játszotta a darabot hetenként két-három előadásban, a kritikák ellenére sikerrel.

„A *Zivatar* bemutatója egyszersmind fontos kulturális esemény. Első bolgár darab magyar színpadon s fontos állomása a bolgár-magyar kulturális kapcsolatoknak.”

Ezekkel a szavakkal fejezi be a darab bemutását Patkós György, a Nemzeti Színház dramaturgja, és mi tagadás kiválóan és pontosan fejezte ki ennek a kulturális eseménynek a lényegét.

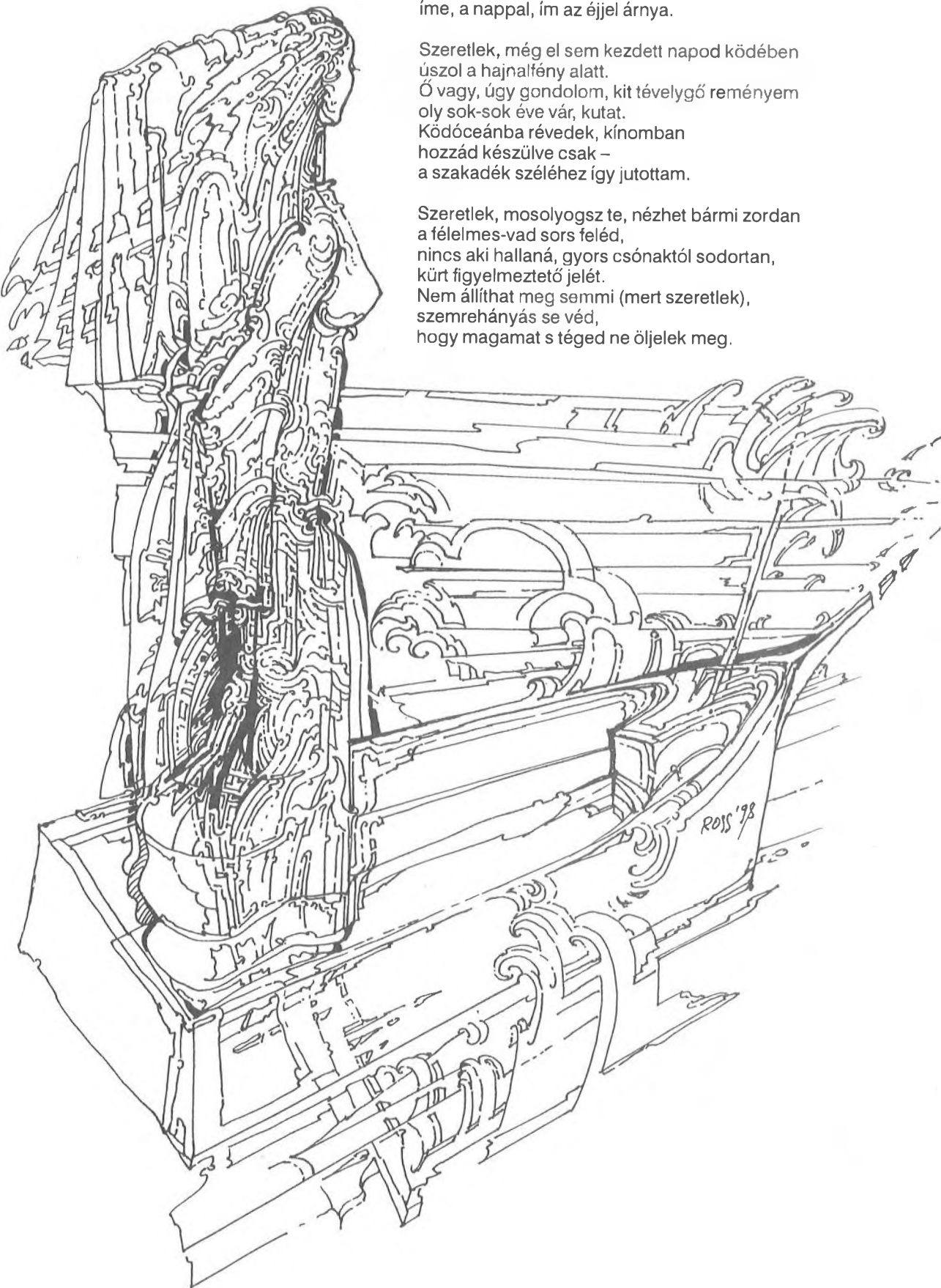

Szeretlek

Szeretlek – légies, törékeny ifjúságod
egy angyal látomása tán.
Alom vagy, örömet jósoló úton sugárod
bánatban is a fényt reám.
És először zokog keblem hű vallomása
a jó és bűn után,
íme, a nappal, ím az éjjel árnya.

Szeretlek, még el sem kezdett napod ködében
úszol a hajnalfény alatt.
Ő vagy, úgy gondolom, kit tévelygő reményem
oly sok-sok éve vár, kutat.
Kódóceánba révedek, kínomban
hozzád készülve csak –
a szakadék széléhez így jutottam.

Szeretlek, mosolyogsz te, nézhet bármi zordan
a félelmes-vad sors feléd,
nincs aki hallaná, gyors csónaktól sodortan,
kürt figyelmeztető jelét.
Nem állíthat meg semmi (mert szeretlek),
szemrehányás se véd,
hogyan magamat s téged ne öljelek meg.

Átok

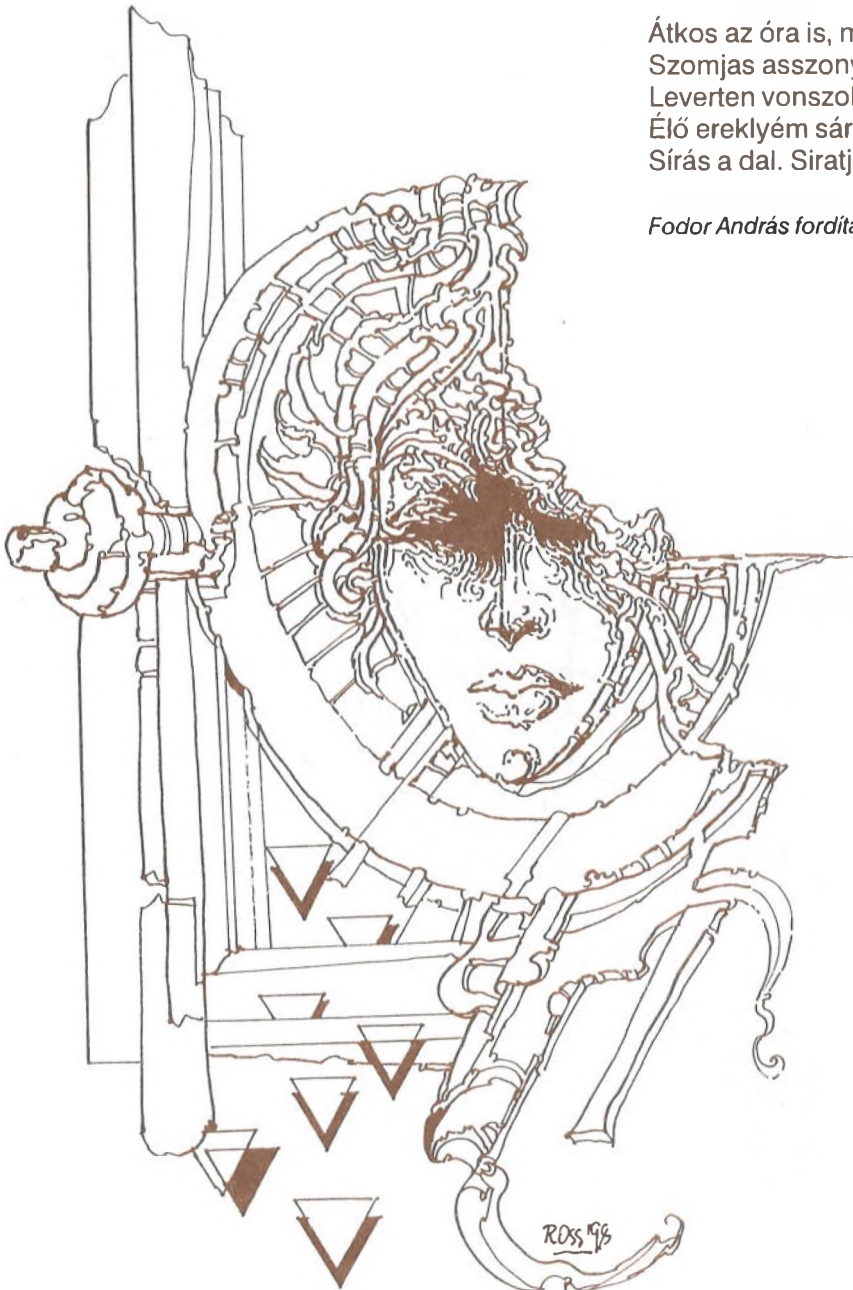
Asszony, az én lelkem merész, legfényesebb
álmaim menedéke volt buzgalmam temploma.
Átkozom óráját, mikor bevittelek,
mikor a névtelen, titkos vágynak közé oda
betörtem felkiáltva: én tudom neved.

Szűz álmaimban várt királyi trónusod,
bíborruhásan úgy vezettelek be szent gyanánt.
Mondtam, legyen törvény a te akaratod:
a harcosok fegyverzetét, költők lantját megáldd! –
csendes imámban én így sóhajtottam ott.

De dühvel állva meg, te szétszórtad hajad.
Széttépted köntösöd, hogy így boldogtalan legyél.
Őrjöngő kacajod a templomra szakadt.
Parázna meztelenséged bűnbarlanggá, a kéz
házává tette lelkem: az lettél, mi vagy!

Átkos az óra is, mikor megláttalak.
Szomjas asszonytested körül imádat-szötte köd.
Leverten vonszolódik most új napra nap.
Élő ereklým sárba hullt megannyi harc között.
Sírás a dal. Siratja az elvétett utat.

Fodor András fordítása

A *Költők glóbusza* c. sorozatban többek között a szerb Vasko Popa, a francia Henri Michaux, az amerikai Allen Ginsberg társaságában Fodor András is önálló kötettel léphetett a verset kedvelő olvasóközönség elé. Munkáira már korábban is fölfigyelhettek, hiszen napilapokban, folyóiratokban jelentek meg költeményei, legutóbb pedig a XIX. és a XX. század magyar költészetét bemutató tekintélyes antológiában hét verssel szerepelt.

Az értékes művek öntörvényű útjukon haladva közvetítők nélkül is áttörhetik a korszalem falait, az értetlenség falait, legföljebb megkésve jutnak el a kortársakhoz vagy a fogékonyabb utókorhoz; az

emberi szóhoz kötődő műfajok azonban csak áldozatkész és elhivatott hídépítők lankadatlan munkája révén érhetnek el igazi sikert az alkotó hazájának határain kívül. Nino Nikolov néhány költőtársával immár közel negyedszázada végzi ezt az önként vállalt, de szinte sorsszerű küldetést. Szerteágazó irodalomszervezői, szerkesztői, műfordítói, publicisztikai tevékenységének eredményeképp mind teljesebb a magyar irodalom jelenléte a bolgár kulturális köztudatban. Az utóbbi években egymás után jelentek meg a szerkesztésben-fordításban kiadott, a közvélemény érdeklődését felkeltő kötetek.

A jelen válogatás és szerkesztés szintén Nikolov hozzáértését dicséri. 11 kötetből választott 37 verssel rajzolta fel Fodor pályáivét, amely időben három évtizedet fog át. Kockázatos vállalkozás szűkre szabott keretekben teljességre törekedni, annál is inkább, mivel az olvasó tájékoztatását csak lakonikus életrajzi jegyzet és a Csűrös-monográfia egyetlen kiragadott idézete segíti. A versek jószerével keletkezési sorrendben követik egymást, mégsem érezhető a kifejezésmód éles váltása, mert Fodornál ez nem annyira alkotói korszakhoz kötött, mint inkább a témához igazodik, stílus-eszközei jobbra az utóbbi függvényei. A korai szerelmi, illetve intellektuális töltésű meditatív líra összecseng a későbbiekkel. A költői anyag lehetővé tette a koncepció sikeres megvalósítását, a dinamizmus és sokszínűség egységét. Érthető módon a bolgár valóság közegében fogant versek nagyobb teret kaptak a válogatásban, mint amilyent az életmű egészében töltenek be, felvételüket azonban korántsem ez az ismerv indokolta, hiszen *Az újszülött* például Fodor András költészetének egyik kristályosodási pontja.

Marin Georgiev, Alekszandar Milanov és Nino

Nikolov lelkiismeretes és ihletett tolmácsolása sejteti, hogy Fodor András a mai magyar líra jelentős egyénisége, a fölvelt versek pedig szemléltetik szerteágazó érdeklődését, otthonosságát az egyetemes kultúrában, közéleti és művészi elkötelezettségét, alkotásainak műfaji, formai gazdagságát. Az átültetők azonosulása eredményeképp néhány

költemény úgy szólal meg, mintha eredetileg is bolgárul íródott volna: *Tested kenyérén*, *Titok*, *A legszebb*, *Gyereksírás*. Kiválóan megoldottak minősíthetjük a *San Miniato al Monte*, *Az ördög győzelme*, az *Aréna* megformálását is. A versfordításban talán a legfontosabb a művészi hatás érzékeltetése, átlé-

nyegítése, amely nem mindig párosul a tartalmi és a formai hűséggel: a fordítók legnagyobb érdeme, hogy bár a bolgár műfordítói hagyomány és gyakorlat részben eltér a magyartól, és nem annyira aggályosan követi az eredeti formai jegyeit, mégis mindhármán törekedtek az optimum elérésére.

Minden jó fordítás alapfeltétele a helyes és pontos szövegértelmezés. Erre biztosítékot nyújtott a válogató filológusi felkészültsége is. Néhány sajnálatos félreértés, illetve önkényes értelmezés mégis előfordul, és ez lerontja az összességében kedvező képet. A címadó vers kezdősorában a „brandenburgi versenyek”-et verseny szóval adja vissza a fordító, amely a bolgárban vetélkedést, versengést, mérkőzést jelenthet, a Bach-művekre utaló hangversenyt azonban semmiképp, és a fordítás a továbbiakban sem épül kellőképpen a lényegi ellentétpárokra, ellenpontosárra. *Az újszülöttben*, amelyet Georgiev szinte kifogástalanul oldott meg, „Orfeusz hóderes büszke hegyé”-ből „hódnymoktól barázdált rét” lett (hó-deres, hóderes!). A *Táncban* a zurla klarinétként való fordítása népi vigalom helyett falusi cigánybanda képzetét társítja. Mindkét eltérés a szerző élményeinek autentikusságát kérdőjelezi meg. A *Petőfiben* a „tenger és gálya, csillag és bitó” helyett „tenger és hajó, égbolt és nap” található, de talán képtelenség is számon kérni ennek a magyar nyelv karakteréhez kötött utalásnak a visszaadását.

A fordítók általában megőrizték az eredeti lejtést és rímképletet, a sorok azonban a bolgár nyelv sajátosságából fakadóan többségükben hosszabbak. Érdekes formai leleményt tapasztalunk a *Leninrádi temető* fordításánál. Nikolov ráérzett az ismétlődő, sulykoló ütemre, amelyet aláhúznak az „o” hangra épített rímek, ezt főleg egytagú hímnemű főnevek többes számának „ove” jelével csen-

DONCSEVTOSO

Költő és műfordító

díti össze. Így Fodor asszonáicaival szemben többnyire önrímek, illetve tisztarímek állnak. Fokozott formakövetés szándékára utal ez a felfogás, következetes végigvitele azonban némi tartalmi, hangulati módosuláshoz, egyes elemek túlsúlyához vezet. Mindenesetre az igényességre való törekvés észlelhető benne.

* * *

A magyar irodalmi tudatban egyetlen bolgár költő vagy író sem él igazán elevenen, és megfordítva is majdnem ugyanaz a helyzet: Petőfi kivételével a magyar irodalom egyetlen képviselője sem szerepel hatóerőként a bolgár kultúra áramában, noha népeink irodalmában sok a rokon vonás.

A rokonítás népszerűsítő hatásának klasszikus példája Petőfi, akit azért zárt szívébe a bolgár nép, mert neve a bolgár nemzeti génuszhoz, Botevhez kötődött, ezáltal magasztosult alakja mítosszá, legendává. E népszerűsítés a fordítók és irodalomtörténészek érdeme, akik rámutattak a két költő életsorsának megdöbbentő hasonlóságára és célkitűzéseinek azonosságára.

Hasonlóképpen Ady és Javorov között is párhuzam vonható. Petőfi és Botev esetében a meglepő rokon vonások indokolják az összevetést, Adynál és Javorovnál pedig az ellentétes irányú pályák szembesítéséből világlanak ki a kapcsolatot teremtő jegyek.

A fiatal Javorov nemcsak tollal, hanem tettekkel is küzd a társadalmi igazságtalanságok ellen. Szocialista csoportokat szervez, majd az agrármozgalmak elfojtása után fegyverrel küzd Makedónia szabadságáért. A felkelést 1903-ban leverik. Javorovon kétségbeesés vesz erőt. A hazai fojtogató légkör elől Párizsba menekül, de a kiábrándultság nyomasztó érzésétől többé nem tud szabadulni. Magánéletének tragédiája és az általános értetlenség súlyosbítják halálhangulatát, és 1914-ben már csak az öngyilkosságban lát kivezető utat.

Költészetében a botevi hagyomány nyomdokain indul. Korai költeményeiben megrendítően ábrázolja a paraszti sorsot, a betyárellet kemény szépségét, az üldözöttek megpróbáltatásait. A népdal motívumait ugyanolyan természetes egyszerűséggel olvasztja lírájába, mint Ady kései kuruc verseiben. Tehetségére felfigyel a *Misza* (Gondolat), a *Nyugathoz* hasonló magasszínvonalú folyóirat szerkesztőse és körükbe fogadják. Javorov eleinte szembeszegül a lap elvont, esztetizáló irányzatával, és társadalmi érdekeltségű verseket ír. Ideáljainak elvesztése (a makedón függetlenségi harc leverése) azonban megtöri, a társadalmi rossz örökérvényűvé válik szemében. Szembenállása megfoghatatlan szorongássá alakul át. Ez a

reménytelenség jellemzi második, úgynevezett dekadens korszakát.

Mint Ady, Javorov is haszonnal merített a francia szimbolizmus forrásából. Költészete árnyaltabb, hajlékonyabb lett. A tartalmi változás a nagyobb absztrakcióban nyilvánult meg. A költő saját vívódásait, kételyeit, tudatának gyötrelmét látomászerűen eleveníti meg. Valamiféle filozofikus rendező igény szűrődik át a misztikus megfogalmazáson. A risztó, ködbe és jégfalba zárt képek egyre nehezebben érthetők, bár Adynál kevésbé él a szóképzés eszközével. Szókötései újak, a melléknév, főnév, ige párosítása merész, szokatlan. A vazovi népi-nemzeti iránnyal gyökeresen szakít, költeményeiben nem fordul elő a „bolgár” szó, hangulati hatású képzettársításra készítő történelmi neveket nem használ. Míg Adynál egyre erősödik a nemzeti vonás, Javorov késői lírájából teljesen eltűnik a sajátos nemzeti jegy.

Válogatott verseinek magyar fordítása erős irodalmi fáziseltolódással, ötvenhat év elmúltával jelent meg. A századfordulón, sőt még az első világháborút követő években is robbanásként hathatott volna Javorov költészete Magyarországon, azt bizonyítva, hogy a „sötét Balkánon” európai rangú irodalom virágzik. A sajnálatos késéssel napvilágot látó kötet ma már csak esztétikai élményt nyújt a vers szerelmeseinek.

A magyar Javorov-kötet nagyértékű műfordítói teljesítmény. Fodor András és Nagy László személyében avatott műfordítók vállalkoztak Javorov megszólaltatására. Kettejük fordításai között értékkülönbséget aligha lehet tenni, azonban fordítói gyakorlatuk élesen eltér. A versek zömét Fodor András ültette át magyarra, akinek minden sorából a fordító alázat sugárzik. Messzemenő stíláris pontossággal követi az eredetit, mindenekelett a gondolatmenet megtartására ügyelve. Nagy László az eltelt fél évszázad merészívű áthidalását kísérli meg. Meg szeretné menteni Javorovot a mának, ezért modernebb árnyalatokba öltözteti. Nem fordítja, hanem újraalkotja a képeket. Szóbravúrjaival mindenesetre maibb benyomást kelt, mint a bolgár eredeti. Pl. Nagy Lászlónál: „*Nem tudom, a nap vált-e korommá?*” az eredetiben: „*Nem tudom, vajon a nap hunyt ki?*” vagy „*Köröttem kivirít a balsors kén-virága*”: „*Lépteim nyomán sorban kihajt a sárga gonoszság*”. Talán vitatni lehetne az utóbbi felfogást, de az alkotói újratereztést a kedvező fogadtatás igazolja. Személy szerint Nagy László érdeme (a *Szabályák és citerák* és a *Sólymok vére* című pompás antológiákkal), hogy a bolgár népköltészet közvetlen hatóerővé vált a magyar lírában. Rendkívüli tehetsége nemcsak a magyar irodalom közkincsévé tette egy testvérnép üzenetét, hanem öntörvényű világának szerves részévé avatta.

Az újszülött

1

Úgy látszott már, hogy
nem tudom lerázni
a körém torlódó fagyot.
Falkában küldte bosszúját.
Kámzsák fehér álcáiban
támadt a sompolygó korom.
Hegyes körmök
furódtak csigolyámba,
zuzmara tűje
szúrt arcomba, számba.
Ünnepi poharak között is
árulás jege koccant a szemekben.

2

Sorsomból délre menekülve
feküdtem kölcsön-ágyamon.
Zavaros álmaimban még sokáig
tályogos fénnel bámult a hajnal.
De lassan lábadozni kezdtem.
Éreztem, faggató tekintetembe,
hogy kérezkednek lentről a házak.
Ablakom magasában az óra
türelmesen figyelt.
És míg fekete lábakon
kerengett kint
az idegen idő,
úgy döntöttem, hogy benépesitem
a hulló percekét magammal.
És újra elkezdek szeretni
sohase látott rokonaim.
Ölelkezésünk melege alatt,
mintha megroppant volna a tél.
Aztán egyszercsak Orfeusz
hóderes, büszke hegye alól
tavaszba nyílt a februári rét.
A tágas ég szironyredős tavába
megmoccantak a füvek, a bimbók.
Szóttas zászlókkal vállukon
lakodalmaskok jöttek az úton.

Kakas a nyoszolyólány karján,
vőfény kezében csobolyó.

S rándult a tánc sudara, lábak
szökellő, átlós ritmusa, lendült,
kigyózó láncként kerteken át,
hidakon, járdán, udvarokon át,
falvak terén és városokon át,
éttermek kényes asztala körül
lengett a billegő ütem, a testek
fogódzva ringó harmonikája.
Férfiak, asszonyok, öregek, ifjak,
s mind ugyanegy a megtalált örömben.
Járták. Az el nem apadó zenéből,
a folyton készítő mozdulatokból
föltetszett valami személytelen, mély
tudás: az ösztön vak muzsikája.
Mennyi erő és mennyi alázat!
Járták úgy, ahogy őseik akarták.
Néztem és könny és kaparó szavak közt
belül kimondtam, én is, amit ők:
igen, folytatni kell a világot,
lengeni még a mennyegzői sorban,
járni a váltott lábak ütemére,
ahogy az ős-ütem üzen a vérnek,
ahogy a zendült vér dobog agyunknak.
Kendőt lebegtet, csalogat a hívás?
Felelj csak, add meg magad a jövőnek.
Nyár és tavasz közt megjön az ígélet...

Bennünk se nőhet bölcsebbre a lét, mint
ott a kilenc hó-változás dagályán.

3

Mikor már gyógyult-szabadon
felszálltam a vonatra,
át kellett élnem hirtelen:
mi lenne,
ha mégse juthatnék haza.
Sínek mellett hánytorgó vadvizek,
sziklák vigyorgó agyara között
újfajta rettenet
markolt belém.
Alig gondoltam rá, mi lesz velem,
a kavicstöltés sírdombja alól
a folytatódás ösztöne
kapaszkodott csak kétségbeesve:
hogyan élhetnétek nélkülem!
Kínomban mármár mosolyogtam,
mint aki gyilkosok között is
menlevelére gondol:
én nem veszhetek el,
nekem
még találkoznom kell
vele
az érkezővel.

A kórház folyosóján
várom, hogy testet öltjön a titok.
A világ teszi dolgát.
Ingázó lépteim előtt
mossák a linóleumot.

Üvegcsempék kagylóiból
szívódik kéken a fény.
Csukódó ajtó-résen valaki visszaszól:
– Megvan igen, hát persze,
fiú a jövevény. –

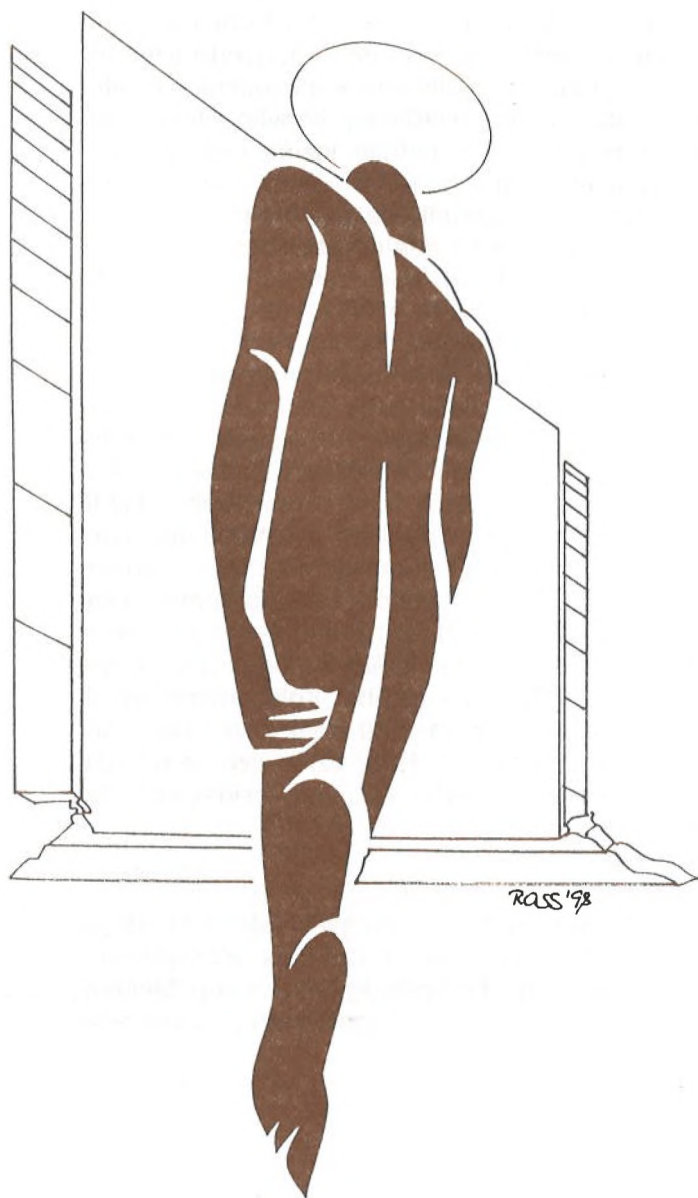
Ágya hajóján könyökölve
úszik elő az anya.
Nyugalma, mint az elemek
tenger-simító diadala.

S itt hozzák: homloka fehér
kendővel van befödve.
A halánték járomszög-dudorát
anyámtól örökölte.

Karra emelve, akár bátya,
s talán, ahogy az apja,
keserűn épp úgy fordul a szája
első panaszra.

Hajnali fél-öt. Csörömpölések
odvában szunnyad az utca.
Hold árnyéka alatt a fél föld
mit sem tudó álmát alussza.

De fülemben az újszülött
akaratossága.
Valaki újra megkapaszkodott a
sudarát rántó táncba.

X. 13. Péntek. Szófia

Termőföldek szögletes foltjai után érjük a röperet, mely akár Nyíregyházán is lehetne. Hamarosan átesem a formaságokon, Ninóra, Kolarovra figyelő tekintetem nem talál támpontra. Milyen meglepő, hogy egy kalácsképű falusias lány viszont megszólít: – Are you Mister Fodor? (Ön Fodor úr?– Hirtelen eszembe jut, hogy Gergely Ágnesnek is – kit Nino a közelmúltban hívott vendégül – Neli nevű angol tolmácsa volt. Hozzá van szerencsém. Ninóval, a Kulturális Bizottság elnökhelyettesével nem mindig lehet találkozni. Majd az Írószövetségben! Addig is megyünk a Dondukov bulvárból nyíló Szerdika utcába, a Ljulin Hotelba. (Gergely Ágnes is itt lakott. Méghozzá ugyanebben a 101-es szobában.) Van rádióm, televízióm, de egyik se működik, nyersfa színű íróasztalom (nincs fiókja!). Megfürdöm az ülőkádban, a víz nem elég meleg. Elraknám a holmimat, de a szekrényajtót csak összehajtogatott papírral lehet féken tartani. Hely viszont van bőven: kék huzatú ülőgarnitúra, kanapé. Az ablakon árad be a napfény, alatta ledobált szeméttel teli vizes gödör, félben maradt épületek.

Megyek sétálni. Rengeteg ember van az utcán, s feltűnően elevenek. A nők mintha csinosabban öltöznének, csak az antilopcsizmák sokasága furcsa. Nyilván, most éppen ez kapható. A Mauzóleum előtti keramitos díszterről eltűntek az autók. Látom az őrsgépváltást. A zsinóros ruhás, csizmás, darutollas testőrök csudára belefeküsznek a dízlépésbe. Mosolyogtató, hogy Bryll huszárcsákós „varsói huszárjai” után itt is magyaros külsőségekbe ütközöm. Elmegyek Sándor cár szobráig. A sarki parkban sok-sok katona üldögél, a jó idő kicsalta a gyerekes mamákat is. Egyikük Kuprint olvas. Most mérem fel, milyen kellemes lehet Szófia nyáron. Sok a fa mindenfelé, szépek a színeződő lombok. Megjelentek itt is a nyugati cigaretták. Hagyományomhoz híven leszámolom a Ruszki bulváron szembejövő nőket. Ötvenből öt mondható szépek. Az arány tehát nem változott.

A Kancsev utca 5-be Neli kísér. Szolid angolját többnyire értem, s négyéves emlékeim alapján jellem neki előre, mi hol következik. Nino soványabb lett és gondterheltebbnek látszik, de aztán csak megtalálom benne a régi jó barátot, ki lám, el tudta intézni, hogy csak kedden megy Szíriába, addig velem maradhat. Utána indulnék én kétnapos kirándulásra Tirnovo felé, Neli társaságában. Fo-

gadtatásom szívélyes, jelen van Csavdar Dobrev, Matej Sopkin s véletlenül előkerül Jordan Milev is, de a legjobb Ninóval nekieredni a városnak. A Nemzeti Galériában trojani kerámiákat nézünk. (Nino Trojanból való.) Mesterünk, Sztojan Sztojanov, átmenet a vidéki iparos és a művész között. Körötte valaki Szekszárdot emlegeti. Járt ott, s di-

cséri a látott népi fazekasságot. Következő állomásunk a felújított Magyar Intézet, ahol ugyancsak kerámiakiállítás van. Itt már előkerülnek a régi ismerősök. Sipos Pista utolsó igazgatói óráit éli, hétfőn jön az utóda, a kunéros ügy miatt leváltott nyírségi párttitkár. Jelen van az egyetemi magyar lektor,

Kalocsai Rózsa is, ki négy éve annyit segített nekem. (Igaz, én is neki, még reménytelen fordításait is javítgatva.) Jó állapotban van Rózsa, és leplezetlenül örül a viszontlátásnak, bárha tudós nyelvész-hölgyekkel és egyéb barátnőkkel van körülvéve.

A vége az, hogy együtt vacsorázunk négyesen az újságírók éttermében. A negyedik személy is nő, méghozzá a Kulturális Kapcsolatok Intézetében otthon fontos gazdasági irányító. Nino hevesen udvarol neki, láthatóan kevés eredménnyel. Tíz órát utaztam tegnap, s három órát aludtam. Remek ételeket kapunk, de az előre ivott vodka és a három liter bor túl sok a saslikszerű sült mellé. Kint az utcán érzem, hogy részeg vagyok. Nem fogom föl, hogy Gizke azért került mellém, mert Nino dühösen otthagyta. Várom, hogy nyomomba érjen Rózsával. Fél füllel hallom, hogy taxit keresnek. Megállunk valami nagy épület előtt, várunk, várunk, hiába. Gizke úgymond, elégedett az estével, hogy velem megismerkedett. Ezzel búcsúzik, s lelép. Keresem Rózsát, Ninót: senki, sehol. Föl-le járkálok, hasztalan. Indulnék a szállodába. Fura mélyvilági képekként szemlélem az utcán csomósodó embereket. Lépcsőn tolongó tömeg akar valahová behatolni. Nagy házak... Semmi ismerős, megfogható pont. Fél óráig keringek, míg végre betalállok a Szerdika utcába. Kulcsommal együtt Rózsa papírszeletre írt sorát adják kezembe: „Bandi, várunk nálam, R!” Erről aztán szó sem lehet. Gyerünk be az ágyba gyorsan, csináljanak ők, amit akarnak.

14. Szombat. Szófia

Pihenten ébredek, s megyek sétálni. Ma látom igazán déliesnek a várost: kint-ülős ivóhelyek, eleven utcák, szinte hömpölyög rajtuk a nép. Mindenfelé sárguló lombok, változatos szép színek. Ké-

sőbb elfelhősödik az ég. Ninóról senki sem tud, visszajövök a szállodámba. Alig ülök a kanapéra, jelentkezik Gencso Hrisztov. Vendéglátóimtól tudta meg, hogy itt vagyok, lelkesen áll szolgálatomra. Úgy látszik, ebben a városban az Isten tenyerén érezhetem magam. Ez a haszkovói fiú sokat tud rólam (főként Rózsától), és nagyon sokat tud a hazai irodalomról. Tüzetesebben olvassa folyóiratainkat, mint otthon egy vidéki magyartanár. A nálunk töltött másfél év szinte honvágyat oltott belé. Váltig bizonygatja nekem a két nép mély rokonságát.

Javaslatomra a Bulgaria Szálló Birhalléjába (sörözőjébe) megyünk ebédelni. Nevetnivalóan frappáns, hogy az első szó, amit bent hallok: *Kraszi*, gazdája pedig nem más, mint az én egykori gondviselő pincérm. – Kak szí? – kérdi, örül, hogy viszontlát. Asztalához már sajnos nem ülhetünk, lejárt a munkaideje. Elmenőben még rám köszönt, de áradó kedvességét már nem élvezhettem. Szemüveget hord, de változatlanul jó alakú, finom vonású. Bizony annak idején érdemes lett volna elfogadni invitálását az Aranyhidakhoz vivő kirándulásra.

Együtt megyek Gencsóval a ma nyíló kiállításra. Csűrös Miklóst hivatala, a Szerzői Jogvédő küldte erre a demonstrációra. Keresem őt, de a magyar pavilonnál sem tudnak róla. Amikor az ellenszenves, pátoszos megnyitó után a fejesek elindulnak körbe vizitálni, összeakadok Pavel Matevvel. Gencso dicséri, hogy miniszternek, költőnek egyaránt jó maradt. Irántam való érzelmein se változtatott, mert széles jókedvvel ölel magához.

Nino itt sincs jelen, csak főnöke, Dimitrov-Goskin. Mi mást kezdhethetnénk magunkkal, mint hogy – Hrisztov javaslatára és esernyője alatt – megkeressük a közelben lakó Rózsát. Hosszú csöngetésre, bozontos szőke hajjal nyit ajtót. Elmondja a nagy éjszakai murit. Miután szállodámnál elkerültük egymást, s miután hiába csengették később is ottani számomat (nyilván nem kapcsolták szobámat), fölrángatták álmából Csavedar Dobrevet, s mindenféle ivások után a fenenagy hangulatban elkezdtek táncolni. Volt még partnerként egy Rózsánál lakó, hajnalban onnét egyenest a reptérre menő Diana nevű hölgy is. Ninóba reggel alig lehetett életet verni. Szörnyen bántotta, hogy engem, aki miatt itt maradt, elveszített.

¼ 8-kor szól a telefon: Nino! Nem mert bemeni hivatalába, de az Írószövetségben leeregetett még vagy tíz whiskyt. Menjünk valahová vacsorázni! Igen ám, de szombat este minden étterem tömve van. A Bulgaria Vörös Szalonjában is csak jogtalan asztalfoglalással jutunk székhez. Nino krakéler módon bánik a pincérrel, az igazgató viszont nyájas képpel jön ki hozzá. Mivel a fiú részegségében engem is sértegetni kezd: *Mirt nem* vettem föl a

kagylót, igaz barát módjára *mirt nem* mentem el hívására, mint Csavedar... a temperamentumkülönbséget csökkentendő, én is gyorsan hajtogatom a vodkát.

Onnét tudom, mennyire részeg vagyok, hogy sűrűn döntögetem föl a poharakat. Nino meg nem találja a pénztárcáját. Rózsa nem engedi, hogy én fizessek, visszagyürködi szivarzsebembe a tizlevás bankót.

15. Vasárnap. Szófia

Csűrös ma sem kerül elő. Neli szól föl értem, nincs-e szükségem valamire, de végül megint csak a tegnapi ivótársak vesznek gondjaikba. Szobámba telepedve Rózsa pompás-vígan adja elő, milyenek voltunk a kiömlött szesztől tocsogós asztal mellett. Hogyan szedegette ki pénzét Nino végre megtalált tárcájából, de nem lelt, csak 1-2 levát, hogyan csúszott a széken egyre lejjebb, hogy a személyzet már aggódva leste, mikor esik az asztal alá.

– Hát akkor – nevet vidoran barátunk – tekintsük mindezt a két estét főpróbának, és folytassuk az ivást!

Vasárnap meg az esküvősök foglalnak le minden éttermet Szófiában, nagy keservesen találunk étkezőhelyet a Rilában. Tudunk egy kicsit normálisan beszélgetni a közállapotokról. Nino szerint az itteni változás nem rossz irányú, nem igaz, hogy a dogmatikusok jutottak pozíciókhoz. Abból is látja, hogy pozitívabban ítélik meg mostanában Nagy Lászlót is. Vidáman taxizunk Ninóékhoz, innét haza is tudok telefonálni. Otthon minden rendben van. Itt azonban a számlálatlan whiskytől megint felborul a kedélyegyensúly, s ez most Rózsán látszik leginkább. Basev költő özvegye és társasága vár ránk. Istentelen messze visz bennünket egy sárga kocsi, míg oda (valahova a Vitosa lábához) elérünk. Ráadásul egy zubogó patakon kell átgázolnunk. Rózsával a kandalló mellett melegítjük lábunkat. Nem lehet beszélgetni, nem lehet énekelni sem. Rózsa egyre feszültebb, szinte ugat, sír és átkozódik. Elgyötört és szerencsétlen. Nem különbül vagyok én se, amikor térden csúszkálva keresem az órámat. (Leccsatolódott a kezemről.)

16. Hétfő. Szófia

Nehezen szedem össze az éjszakára vonatkozó nem túl épületes adatokat. Ruhám, nadrágom szára szörnyű állapotban. Öngyújtóm elveszett. De mi ez a zúzódás az ornyereg táján? Erre aztán igazán nem emlékszem. Nino kérdi: – Élek-e? Ő is éppen csak lézeng. Sajnos, nem pihenhet, mennie kell Demeter Sándor elé a repülőtérré.

Előkerül Csűrös Mátyás, ez végre felvidít. A könyvesektől hallotta, milyen tekintélyem van ne-

kem a bolgár költők előtt. Úgy látszik, Matev ölelése szemet szűrt nekik. Miklós megkapva Bisztray könyvét, próbált vele recenzióra jelentkezni Kovács Sándor Ivánnál, de ő csak többek közt, mint egyik elsőkötetesről akar írni róla. Ugyanilyen okból húzatta meg Szalontai a „Népszavá”-nál Bertókról írt cikkét. Nos hát, ez ellen a szemlélet ellen indítottam az elsőkötetes sorozatot.

Gencso jön értem, elvezet az Egyházi Múzeumba. Haszkovói barátja restaurátorkodik ott, körbevezet az ikonok és egyéb kincsek között. Egyébként gyatrán állok a lábamon, a próbázató napsütésben egész más várost látok, mint amelyikbe érkeztem. Nem csoda, ha a háromnapos ivás Ninót is kikészítette. Jön értem újra, hogy együtt ebédeljünk, ám éppen csak megkóstolja az ételleket. Ideje, hogy véget vessünk a legénykedésnek. Most hivatali ügyeiről faggatom, elégedett és bízakodó. Dolgozni is jobban tud, mint régen. Egyszer majd csak befejezi a *Kalevala* fordítását. Meglesz a Nagy László-kötet is. Nem látom igazolódni az egykori rosszhiszemű föltételezéseket. A mi konfliktusaink mindenesetre rendeződtek. Joggal érezheti a fiú, hogy szeretik. – Ha Bulgáriában élnél, te volnál a legjobb barátom... (Nem hallottam-e valaha ehhez hasonlót angol vetületben Colintól?) Megörzöm ezt a kijelentést, mert tény, hogy bizonyos dolgokban, például a természetes szabadoságok dolgában nagyon hasonlítunk egymásra.

A magyar nagykövetség fogadásán Demeter Sándor volt tanítványommal, Mijatev volt Eötvöskollégistával beszélgetek. Sorolja egykori kollégáit, köztük Kereszturyt. A legkellemesebb Dalcsev, ki ugyan süket kicsit, de egészen jól eldiskurálunk oroszul. Nagyra tartja a mi líránkat, no meg Bartókot. Azt is tudja, Lukács György mit írt róla. Kalocsai Rózsát Demeter külön meghívta, epegöröcsök közül is kénytelen volt bejönni ide, hogy köztünk fényeskedjék. Nino ebben a környezetben már diplomataként jár körben méltóságosabban viselkedik, mint a magyarok. Illendően búcsúzik tőlünk a reptérre menet. Rózsát nekem kell haza-szervíroznom, még mindig nagyon rosszul van. Egy ismerős taxis kanalizza be kocsijába. Fél órát ülök mellette még, ahogy ezüstszürke nadrágkosztümjében végighever az ágyon.

Csűröst kértem, hogy nézzem föl hozzám a szállodai szobámba. Két órát beszélgetünk otthoni és itteni dolgainkról. Olvasok neki Fülep írásaiból. Adyt és Cézanne-t felfedező írásain együtt lelken-dezünk. Talán ezek hatására kezdi el Miklós az összegzést: – Most egy éve lesz, hogy ismerjük egymást. Csináltam egy kis számvetést... olyan óriási gazdagodást hozott ez az egy esztendő... az emberek, akiket általad megismertem... hogy mondhatom a kapott élmények igazolják választásaidat... Korábban annyit kínlódtam a magánnyal,

most minden lehetőségem megnyílt – mindez fölér egy új egyetemmel.

Igy volt, igen, de csak amiért a lehetőség mindkét oldalon megvolt hozzá.

17. Kedd. Szófia – Tirnovo

Volga kocsi jobb hátsó üléséből nézem az elmaradó várost. Az égre piszkosszürke felhők telepedtek, napfény nem lobbantja föl a szép színeket, pedig ilyen sárga lombokat, ilyen élénk árnyalatokat otthon nem lehet látni.

A sofőr egy hónapnyi kellemes magyar emlékei miatt hamar előzékennyé válik. Neli is élénkebben kérdezet, de aztán kitör rajta a „Limuzinbetegség”. Lovecsben, pár száz méterre attól a betonmedencétől, ahol én okádtam 1969 februárjában, ő is eldobja a rókabórt.

Egy üzletsoros hidat nézünk meg Lovecsben, majd a sofőr javaslatára Kükrina felé megyünk az Osam folyó fölött. Egy tó irányában meg is állunk. Zordak is, kellemesek is ezek a néznivalók, az igazi élmény mindenesetre Tirnovo. A Jantra Szállónak talán ugyanehhez az asztalához telepedtünk le Ninóval, barátkozásunk és botrányaink itt kezdődtek. A földszinti szoba is a régire emlékeztet, persze a csíkos szék, tapétás fal s a berendezés megviseltebb azóta.

Első utunk az arbanaszi házakhoz visz. Látni a hegyvonulatok ülepedésétől csíkozott, komor szalagjait. Alatta a város, a folyton változó aspektusból igazán elbűvölő. – As in the tales! – [mint a mesékben] mondom Nelinek. (Bolgárul csak egy „l”-lel írják a nevét.) Be is kéne menni ezekbe az erődítményszerű épületekbe, de kísérom ez ügyben tehetetlen. Látunk azonban még szebbet, ahogy az erdő áttetsző levegőjétől környezetten közeledünk a Preobrazsenszki monostor felé. Az épület elhelyezése éppen olyan mesteri, mint a Rila-kolostoré, de az amennyivel kisebb, ez annyival otthoniasabb. Mindenütt a természetbe nyitottság, a fakorlátos erkélyek, fapadok s a gyönyörűséges szőlőlugas sárga csodája, mintha napfény sütné a levelekből. Olaszországban nem éreztem ennyire a Dél varázsát, mint ezen a fehér, hepehupás, nagyköves udvaron. Egy kicsit talán a görög világ is itt lappang a hatalmas kőfal alatt. A templomban Zograf freskói láthatók. Az ikonosztázhoz, amiért az orosz-török háború idején hadikórház volt itt, Sándor cár küldte az ikonokat, s a trjavnai népművészek faragták a hozzávalókat. De nem az az igazi, ami bent van, hanem ami kint. Fájdalmas ragyogással jönnek elő rilai emlékeim, s ezt a bejáratnál patakozó vizű monostort se fogom egykönnyen elfelejteni.

Most pedig megyünk a Carevecre. Ez nem olyan nagy újdonság, hisz Ninóval már fölkapaszkodtam ide. Emlékszem a Baldwin-toronyra is (ak-

kor még nem kellett érte belépti díjat fizetni). Most azért jobban elmerengek a Második Bolgár Cárság egykori hatalmán, s az egész ősi Tirnovót áttekintve, foghatóbban érzem a kövek, szirtek s a folyó közé ágyazottságot s a Trapezicát meg a Szveta Gorát is.

Később a városba indulok magányos sétára, lefele, amerre Nino kísért. Most is jönnek szemben a bogóyszemű, apró termetű diáklányok. Balra egy-egy kilátópontnál fehér pavilonok, borbélyműhelyek, textilárudák, szorosan egymás mellett. A fehérre festett portálok szegényesek, de az utca élete lüktető, eleven.

A szállodában az a rejtély is megoldódik, a whiskytől már-már eszméletlenül hogyan találtam fel mégis a bárból a szobámba. Nagyon közel van hozzá. Hallom zenéjét most is a talpam alól.

18. Szerda.

Tirnovó–Drjanovo–Gabrovo–Etera–Sipka–Kazanlak–Kalofer–Szopot–Koprivstica

Miska sofőr mindent tud. A remeknek ígérkező időben az ő tanácsára térünk le egy csodálatos, háromfelől sziklavonulatokkal védett völgybe, a drjanovói monostorhoz. Fahídon átkelve a zubogó vízkiömlésig is föl sétálunk. Ezek a gyors vizek egészen más karaktert adnak egy országnak. Fentről, mintha Mecseknádasdról szemlélődnénk, az út széléről még elgyönyörködöm a monostor körül csillogó, pikkelylő vízben. Hátról egy vonat döcög, talán csak ez különbözteti meg élményemet az ír-országiaktól. (Egyébként, amint olvasom, Bulgáriában a legősibb emberre vonatkozó leletek innét kerültek elő.)

Gabrovóról az itteni fősvény, ám jó humorú emberekről sok történet kering. Noha az ország legnagyobb gyárvárosa, tele van zöld hajlatokkal, fákkal, szökőkutakkal. Göröngyös, gyors folyással itt is kanyarog a Jantra. Egyszerre látok régi kopott és magas modern házakat. Itt létesült az első bolgár gimnázium. Alig találjuk meg, mert teljesen modernizálták. Látom a hazasiető gyerekeket. Egyik megszűkülte úton ismét kiderül, hogy az összetorlódó bolgárok nem udvariaskodnak, nem férnek el egymástól. (Rossz hering lett volna belőlük.)

Elbűvölő az eterai etnográfiai múzeum, jobban mondva kisipari „élő” skanzen. A sebes patak szolid vízi erőként malmot hajt, mögötte meg darálót. Az öreg, fémfogú bolgár kedélyesen megmutatja, hogy tud a forgó malomkeréken kolompot táncoltatni. – Ilyen, ugye, nincs Magyarországon? Látjuk munka közben az ötvöst, asztalost, a képfestőt. Úvegen át benézhetek egy szövőszékekkel, kerámiákkal teli házikóba. Másutt egy fiatalember rézedény szegélyét kalapálja. Az egész patakparti

utcasor bármennyire *csinált*, ragyog az élettől, a jó ízléstől s attól a déli könnyedségtől, amit tegnap a Preobrazsanzki monostornál úgy megbámultam. Egy helyütt szénaboglya, filagória, másutt verik a diót, harmadik helyt egy behemót géppel erőlködnek. Hullanak a levelek, mégis bőven ott vannak még a fákon. Otthon szeptemberinek felelne meg az itteni klíma. Lovaskocsi megy át a keskeny, hólyagos kövezetű úton. Szerények a méretek, de talán épp ez a „nem parvenüség” tetszene igazán Fülepnék is, nem tekintené ezt az egészet valami emberi állatkertnek.

Szép kis falut látunk a további úton. A hegyoldalon, a kék égbe türemkedve, birkanyáj. Kanyargunk föl a Sipka-emlékmű felé. Az egyik fordulóból szemképráztatóan nyílnak elénk a sötétzöld, mélybarna kúpos hegyek, egyik-másikon hőszegegy. Feltűnik a Sztoletov-csúcs. Ezer lépcső visz föl rá, de kocsival is megközelíthető. Fönt hideg szél. A fenyőfák közt hó. Oldalt ágyúk, fényképező ifjak. Bent márványborítás alatt koporsó, ágyúlövedék hüvelyéből készült virágtartó, hősugárzó adta meleg. A huszomhárom éve fordított Vazov-költemény, az *Opolcsencite na Sipka* (A Sipka-szoros népfelkelői) emlékével jól el tudom képzelni az *erdős völgyet*, melyből a törökök rohamoztak. Látom a vizektől csillogó lapályosabb távot, majd lentől tekintünk vissza az emlékműre. Van benne valami magasztos. Sipka faluban fényesen csillognak az 1902-ben avatott emléktemplom orosz aranykupolái. Szovjet emberek tüsténkednek éppen a lépcsőjén. Milyen beképzeltnek tudnak lenni, mi helyt az ő dicsőségükről van szó. Az altemplom századforduló tájáról való elhalványult fotói érdekesekek. Sipka egy-két veteránja látható rajtuk, ünnepi gyakorlatozás közben az eredeti harchelyen.

Kazanlakban a trák vezér sírhelye érdekelne legjobban, de a múzeumba is alig engednek be, s az igazgatónő roppant hivatalos. – Hol a minisztériumi engedély? Úgy látszik, amit 2000 évig nem evett meg az idő, most az ajtónyitástól is féltik. De miért dicsekednek vele az útikönyvek úgy, mintha bárkinek szabad bejárása volna oda. Se baj! Lebeszélem kíséroiimet a további akcióról, menjünk inkább ebédelni a nekem oly szép emlékü Rózsa vendéglőbe. A helyet is mutatom, ahol körbefont bennünket a lakodalmas tánc, a racsenica. A jogfolytonosság jegyében megint csak én vendégelem a mellettem levőket. Mondják is a pincérnek, verset írtam erről a helyről. (Az *újszülött* második részének harminckét sorát.)

Kalofer bodros cserepű házai ismét vidámsággal töltene el, Miska sofőr – kedves tőle – hoz nekünk egy-egy fűrtöt a híres miszket szőlőből. Botev szőlőházát renoválják, menjünk inkább Karlovóba. Láttam ezt a Vaszil Levszki-féle házat is, a törökös

berendezésű, szegényes szobákat, de a múzeumot még nem. Főként az anyag találása ötletes, üvegablakok mögé helyezték el a látnivalókat.

Első hely, ahol Ninóval nem jártam, Szopot. Előbb az apáca kolostorhoz visznek, ahol Levszki tanult, mely az *Iga alatt*ban is szerepel. Belső udvarán 300 éves szőlőtő terjeszt lugast, öreg nyanyácák árulnak emléktárgyakat: körben dáliák, labdarózsák, rózsalugas, kút, fém merőkanállal. Itt van Vazov szülőháza is. Apja a leggazdagabb ember volt: nagyobbak, szebbek a szobák, de ezek is teljesen törökös berendezésűek. (Magyarjaink ebből is szemlélhetnék, mekkora különbség van a 160 éves meg a 485 éves török hódoltság között.) A tornácon kerevet, s kint, a kerten végigfutó víz mögött is kanapészerű, színes takaróval borított alkalmatosság. Itt íródott az *Iga alatt*. Hogy lehet ennyire a szabad ég alatt élni? – ez nem fér északi fejembe. Megnézzük a házhoz kapcsolt múzeumot is. Sofőrünk lelkesedik a nagy íróért, kit sok családi képen látok. Halála évében is járt itt. Látom a fordítottam Rakovszki-vers kéziratmásolatát. Leírom magamnak a *Radecki-dal* szövegét.

Kint hatalmas Vazov-szobor mögött a Balkán-hegység sötétlik komor felhőket pipálva. Újra kisüt a nap, jó erősen a szemünkbe tüzel. Kliszura felé a Rózsák völgye tárul ki: gazdagon árnyalt hajlatok, csodás színcsokrá fák láttán most határozottan el kell ismernem: ez az ország szebb, mint a miénk. Lili Ivanova énekel éppen a rádióból, de Misa a véghetetlen bolgár népdalt se zárja el, még a dudaszót se. Nelinek a magyar népzeneről és Bartók-ról beszélek. Beleegyezem, hogy visszaúton nézzük meg még Koprivsticát is. Kanyargós utakon érkezünk a faragott kapuval fogadó nemzeti parkba, ahol minden második ház védett. A kiszemeltekbe való belépéshez ugyancsak engedély kéne. Nem baj, kívülről is van elég látnivaló. Székely falvak lehettek hasonlóak, csak talán színben harmonizálabbak. Itt egy-két vadkék szín kiűt az összképből. Egyébként kolompoló tehének, babakocsik, teherautó és turisták, füstszag és göröngyös kövű utcák. Alkonyodik. Tele vagyok élménnyel. Írország óta egy nap alatt ennyi lebilincselőt nem láttam.

19. Csütörtök. Szófia

Kegyetlen hideg lett. Ilyet otthon se tapasztaltam tél jötte előtt. Havazott a Vitosán. Interjú készül velem délelőtt. Ebédre Kalocsai Rózsa és Sipos Pista társult hozzám. Szeretem Sipost, két hónapos ittlétem alatt (1968/69-ben) mindig jó érzéssel volt irántam. Most is egy kedvező pletykát árul el: állítólag fölterjesztettek Cirill és Metód-kitüntetésre.

A délutánra tervezett találkozón csak Dalcsev a társam. Így a jó, legalább kibeszélhetjük magunkat. Szerény, kedves, igazi európai műveltségű

ember. Amit Petőfi és Botev párhuzamáról mond, végre túl van a kötelező frázisosságon, s fölbátorítja a partnert az igazság kimondására. Petőfi volt a nagyobb, mert bár ő is feláldozta magát az élethalálharcra, termékeny volt, és sok húron játszott, értett a formához, szenvedélyesen szerette a természetet. Újra összetalálkozunk Bartók tiszteletében. Nem enged nekem semmi viszonzó udvariaságot, ő tudja, hogy mi sokkal gazdagabb, érdekesebb kultúrájú náció vagyunk. Gyerekei is el voltak ragadtatva Budapesttől. Lánya szeretne nálunk tanulni, ő pedig szívesen fordítana tőlem.

Este búcsúztatásomra jönnek össze néhányan a Magyar Intézetbe. Köztük van első itteni heteim tolmácsa, a pesti Közgázon végzett Emil Alekszjev és Lacsezar Elenkov költő, ki sehogy se akarja elfogadni a rádiós szerepléstől való visszahúzódsomat. Ő bizony bekísér holnap a stúdióba, hogy pár percet szóljak benyomásaimról a fiataloknak. A lényeg az, hogy rögtön utána fizethessenek nekem. Hát ez is a bolgár vendégszeretet titkaihoz tartozik. A másik, hogy Emil meghívja egész társaságomat. Sokemeletes házban nyitunk be otthonába. Zsufa nagy szemű, piros arcú felesége, Eliana, az asztalnál mellém kerül. Szíves, kellemes és háziasszonyként roppant ügyes teremtés. Beszélünk valamennyit bolgárul. A másik bolgár, Lacsezar is olyan nyílt hozzám, mintha tíz éve ismerném. Emil pedig nosztalgikusan boldog. Merő jószándékkal sírva vigadó magyar nóták lemezét teszi föl. A „Simongáti lányok” hallatán Rózsa oldalba bökö. Lekötelező jeladás, az derül ki belőle, valóban olvaszt verseimet, csak onnét tudhatja, hogy ez volt apám kedvenc nótája. Jobbnál jobb ételek, italok kerülnek elénk. Emil, a titkos költő felolvas néhányat verseiből. Elenkov tapintatosan hallgat. Rózsa fáradtsága miatt indulunk el éjfél felé. Emil fölajzott jókedvvel kísér a szállodáig. Végre révbe ért. Van rendes fizetése, kocsija, bankbetétje, házra is gyűjt. Percre láthattam Íva nevű kislányát. Szép.

20. Péntek. Szófia

Csűrös Miklós még egyszer be tud jönni hozzám fél órára. A nagy közös kirándulásról számol be, mely hatalmas ivászatba, bakkecskeugrándozásokba torkollott a boroveci záróvacsorán.

Az én rádiós interjúm baj nélkül lebonyolódik. Az itteni bürokrácia bonyolult útvesztőjéhez képest bámulatos a gyorsaság, a helyzetfölismerő biztonság, ahogy Elenkov rádiós barátja, Vulzsev egyik helyről a másikra cipel, ahogy a várakozók tömegén átsegít, s hogy végül még az sem akadály, hogy nincs kéznél az útlevelem, egy perc alatt kiutaltat nekem 50 levát. És még a szállodáig is visszakisérve, a napfényes utakon dicséri váltig a női nem szépségét s a témával kapcsolatos költői szabadságot. Nem erről jut eszembe, de telefonál-

tatok a minap Budapestről visszaérkezett Kraszimirának, Nino most éppen szalmaözvegy feleségének, s meghívom ebédre. Bejutok közben a Magyar Intézet új igazgatójához, Orosz Ferenchez. Nyílt arcú, kissé Losonczi Pálra emlékeztető ember. Jólesően a szemembe néz, meghallgatja tanácsaimat, föl is ír egyet-mást. A belépő Kalocsai Rózsát is beajánlom neki. Örömmel hallom, hogy némi szabadkozás után az írókongresszusi tolmács szerepét elfogadta. Biztatom, Simon Pistával, Vészi Endrével nem lesz baja.

Kraszimira késve, de a régi kedvességgel ül mellém. Járt nálunk hétfőn, jót játszott János fiammal, ki palacsintaként egy ferrarai plakettet akart vele megetetni. Megjelenik Kraszimira öccse is, éppolyan a fazonja, mint neki.

Ismét az Írószövetségben. Andrej Germanov vallat ki szakosztályi programunkról. Közben Petőfi-cikkét hozva belép Dalcsev. Kabátját se veti le, mégis maradni akar. Óvatosan provokáló kérdései-

met arra használja, hogy megeressze a maga üzenő panaszait. Nem igaz, hogy itt öregek-fiatalok közt jó a kapcsolat. A kritikát konzervatív, hivatalos személyek korlátozzák. Nem igaz, hogy az értékek már a helyükön vannak. Hiába vannak írók a szerkesztőségekben, ha nem szolidárisak az irodalommal. A regnáló dogmatizmusról árulkodik a véletlenül bekopogtató, tőlem az interjúhoz fényképet kérő Vanja Petkova költőnő. Gyorsan átadom neki nálam lévő *Prokljatije* c. verse fordítását. Művi, de árulkodó módon vonakodik ettől a költeménytől. Sokat bántották miatta, merthogy erotikus témájú!

Utolsó vacsorán Rózsával a Budapest étteremben. Elmondja egész szerelmi múltját, a legutóbbi kétszáz levelet hiába író udvarló történetét, még azt is, miért tapasztalta Nagy Lászlót irántam féltékenynek. Ebből csak Rózsa rossz emberismeretére következtethetek. Mindezzel együtt jobban megszerettem, többre tartom őt most, egyhetes együttlét után, mint hajdan két hónap múltán.

Roszen Ruszev 1946-ban született Dobricsban. 1968-ban a szófiai Nemzeti Képzőművészeti Akadémián kezdi el tanulmányait. Két évvel később átkerül a budapesti Iparművészeti Főiskolára, gobelin szakra, ott szerez diplomát, és egyéves továbbképzés után visszatér Bulgáriába. 1978 óta él és dolgozik Budapesten. Főként a grafika műfajában alkot. Különböző és ritka technikákat alkalmaz, ezek teszik alkotásait eredetivé és megismételhetetlenné. Igen sok közös tárlaton vett részt, emellett 37 önálló kiállítása volt Bulgáriában, Belgiumban, Hollandiában, Kanadában és, természetesen, Magyarországon. Számos műve található magángyűjteményekben.

Nem akartam Roszent konkrét életrajzi adatokról faggatni. Erre a beszélgetésre az alkalmat a Haemus mostani számában Javorov verseihez készített illusztrációi adták. Amikor megkérdeztem, van-e valami, amit feltétlenül el szeretne mondani a bevezetőben, beszélgetésünk észrevétlenül és természetesen kezdődött el.

Utolsó rajzaim és illusztrációim egy-egy röviden elmesélt történetemet ábrázolják. A történetek közül néhány ismétlődik, ráadásul gyakran, de mindig más szinten. Ez azt jelenti, hogy ha egy történet két évvel ezelőtt egy bizonyos módon hangzott, később más árnyalatokat, más nüanszokat kap. Minden rajzom egy elrendezett, befejezett történet, amit vagy kitaláltam, vagy velem történt meg, de én fejeztem be.

Tehát mesélő vagy?

Azt gondolom, igen. Amikor rajzolok, vagy azt mesélem el, ami foglalkoztat, vagy azt, ami megtörtént velem, vagy mindkettőt egyszerre. Ügyesen összevegyítve, ügyesen mixelve.

És szeretsz visszatérni a régi, már előadott történetekhez – minden újabb interpretáció ugyanannak a történetnek egy új variációja?

Igen, mert szerintem az emberi lét állandó körforgás, mindig más szinten ismétlődik minden, nincs semmi új a világon. A régi dolgokat egyszerűen új módon fogjuk fel, ez az úgynevezett spirál-elv. Tudod, hogy minden örök a világon, nincs kezdet, nincs vég, csak olyan, szelektív módon kiválasztott pillanatok vannak, amelyeket bizonyos környezetbe lehet helyezni, és más köntösbe lehet öltöztetni, vagy olyanok, amelyek más körülmények között másképp festenek. Tudom, hogy ez nagyon bonyolult, de nem az.

El tudod mondani néhány, a képeiden időszerűként ismétlődő történeted témáját?

Az én történeteimet nehéz szavakkal elmesélni, ezért is lettem grafikus, és nem író. Ezek olyan, első pillantásra átlagos, mindennapos jelenségek vagy túlságosan is triviális esetek, mint például a szerelem, a gyerekkor, az öregkor, a halál stb. örök története.

És ezek kötődnek életed valamilyen konkrét pillanatához – valami történt, valaki kimondott egy szót, vagy láttál egy formát, egy alakot?

Általában kötődnek, bár nem tudnám minden esetben megmondani, pontosan mi volt ezen dolgok kulcsa, de mindig – ahogy mondtad –

egy szó, vagy akár egy illat, vagy megmagyarázhatatlan hang nyitja ki a bennem lévő, elképzelt világom kis ajtaját. S akkor működésbe lép az a bonyolult rendszer, amely a kezemet is mozgatja, és vagy lesz belőle valami, vagy nem.

Ez azt jelenti, hogy a költészet lehet a te kis ajtód kulcsa?

Igen, minden esetben. Számomra a költészet a kulcs. Ezért sem próbáltam soha szó szerint azt illusztrálni, amit olvasok. Talán a költészet a szó legmegfoghatatlanabb művészi formája, és az egyik legfontosabb feladata, legalábbis szerintem az, hogy minden emberben kinyisson egy ajtót. És mindenki saját temperamentuma és érzelmei szerint kövesse a maga útját.

Könnyen ráállsz, hogy verseket illusztrálj?

Ez sok időt igényel. Ahhoz, hogy egy költő verseit illusztráld, nagyon jól fel kell készülnöd: sok mindent kell tudnod róla. A költészet nem mindig fedi az egész személyiségét, csak egy része annak. Meg kell próbálnod, hogy azon túlra is eljuss. A költészet lehet a poéta legfontosabb oldala, de lehet, hogy nem az. Ezért nem könnyen adom a fejem arra, hogy verseket illusztráljak. Szerintem művészkollegáim közül kevesen illusztrálnak jól verseket. Nehéz verset illusztrálni.

Ezt tényleg sokan mondják. Mégis sok illusztrált verseskötet van.

Jó, ha egy verseskötetet illusztrálnak, mert a költészet szerintem a szó olyan művészete, amely gyakran igényli, hogy meg is rajzolják. De itt véget is ér a két művészi megjelenítés – a képzőművészet és a költészet – hasonlósága, és a többi már a különbség. A költészet a szavakat használja, ezekből születnek a képek, a képzőművészet pedig az illusztratív részt adja, amelyből a szónak vagy a

szavakkal is kifejezhető emocionális képnek kéne születnie. Ez a két dolog első pillantásra különböző jelentésűnek tűnik, de nagyon jól kiegészíthetik egymást, ha megtaláljuk az egymáshoz vezető igazi utat.

Volt valamilyen előzetes készítetted Javorov költészete iránt, mert úgy érzem, hogy ezúttal nem volt olyan nehéz rábeszélnelek, hogy verseket illusztrálj?

Javorov költészete s ugyanígy Debeljanové számomra a gyerekkoromból megmaradt bolgár költészetet jelenti. Az intim költészetük. Tudom, hogy Javorovnak vannak másfajta versei is, de amelyeket illusztrálok, az költészetének az intim része, a szerelmi lírája. Kiskoromtól kezdve ez a két költő tette rám a legmélyebb hatást. A kísérlet, hogy Javorovot illusztráljam, tulajdonképpen régóta dédelgetett gesztusom a költészete iránt.

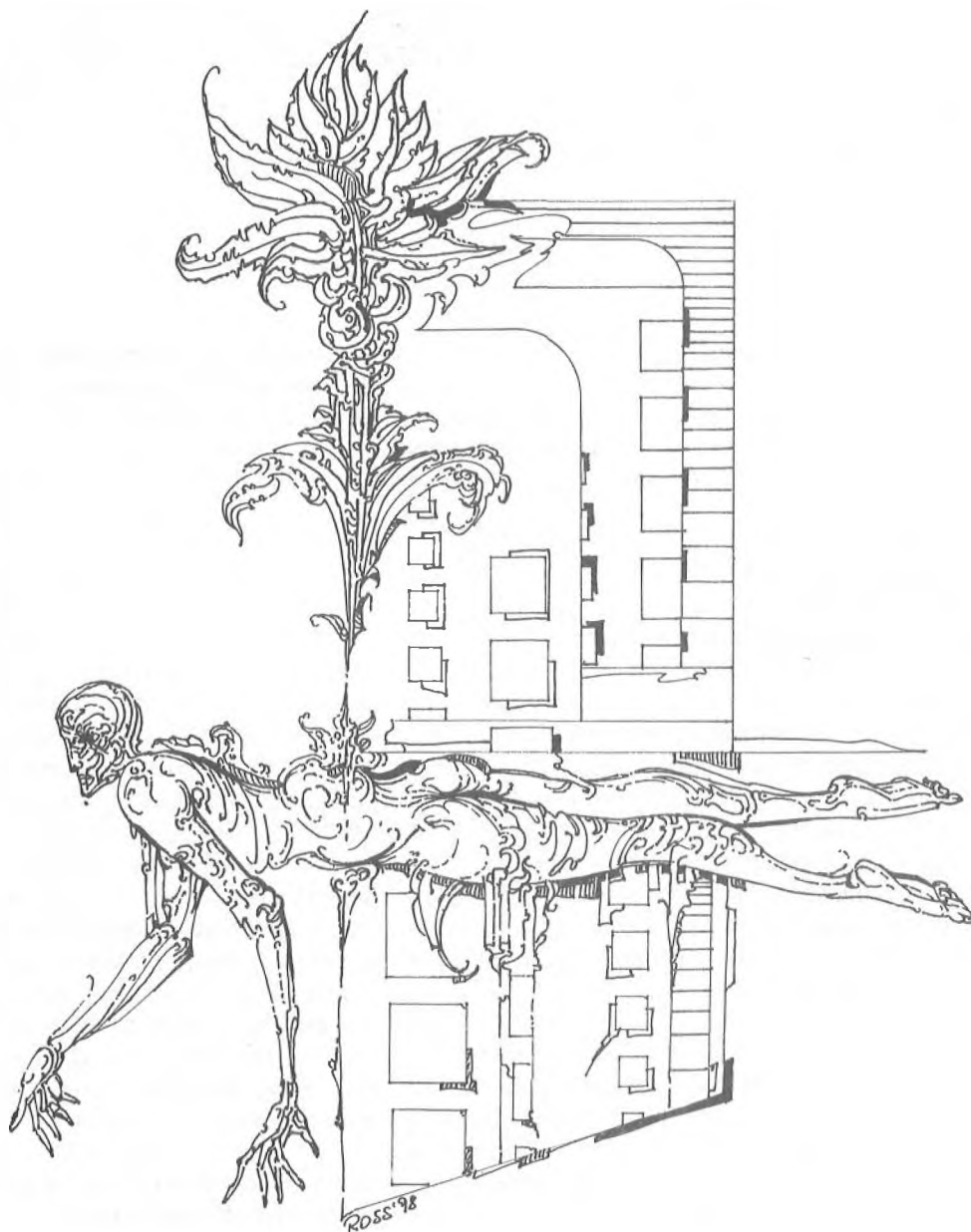
Adnál valamilyen kulcsot ezekhez az illusztrációkhoz?

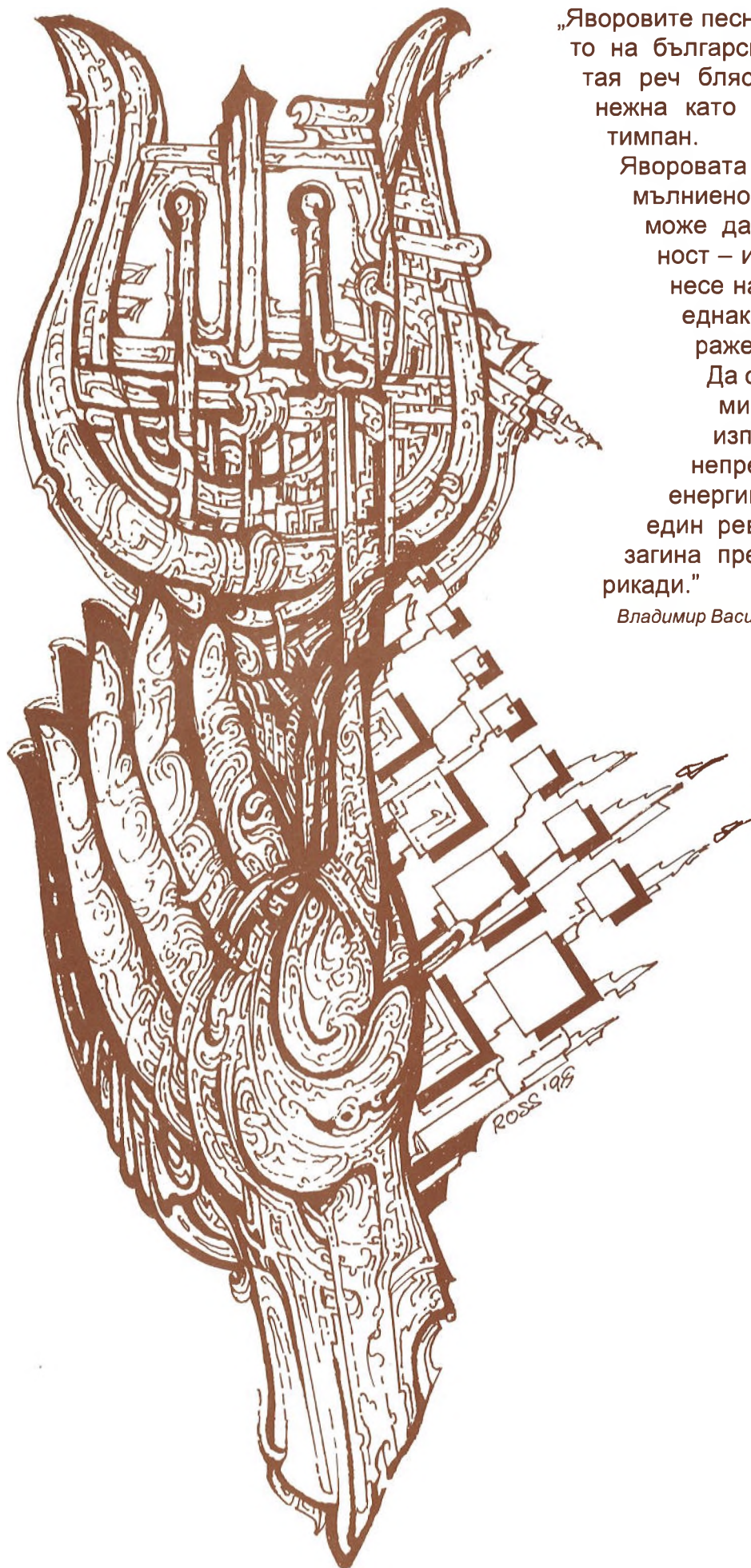
Ez nehéz kérdés. Valószínűleg még egyszer, figyelmesebben el kell olvasnunk Javorov verseit, és fel kell fedoznunk, mindenkinek a maga számára, mit is mondanak nekünk, függetlenül attól, hogy mikor és milyen alkalomból íródtak, és mit akartak sugallani abban az időben, amikor először olvastuk őket. Próbáljunk meg egyedül, a magunk módján közel jutni hozzájuk. Talán akkor sikerül megértenünk az illusztrációkat is.

Feltételezem, hogy most megint azt fogod mondani, te képzőművész vagy, és nem író, de meg tudnád-e fogalmazni néhány érzésedet, amelyek akkor feszültek benned, amikor Javorov verseit olvastad és amikor az illusztrációkat készítetted?

Talán a legfontosabb a bámulatom egy gyenge fizikumú, de erős lelkületű és ugyanakkor nagyon sebezhető fiatal ember iránt, aki hagyta, hogy a gyengébb nem iránti erős érzéseiben égjén el.

Fordította Genát Andrea

„Яворовите песни – това е възшебството на българската реч. Той направи тая реч бляскава като светкавица, нежна като струна и ударна като тимпан.

Яворовата поезия е и нежна и мълниеносна. Тя ласкае и плаши, може да хвърли в безнадеждност – и пак през нея да ви изнесе на крилете си. Тя калява еднакво и в победите, и в пораженията.

Да се следва пътят, който е минал поетът, е върховно изпитание на чувствата и непрестанно пробуждане на енергиите. Защото – Яворов е един революционен дух, който загина пред собствените си барикади.”

Владимир Василев

Съдържание

Пейо К. Яворов: Може би . . .	3
Яворов в спомени . . .	4
П. К. Яворов: Градушка . . .	9
Сава Сивриев: Знаците и техните концепти в „Градушка“ на Яворов . . .	12
Миглена Николчина: Женска кръв . . .	15
П. К. Яворов: Две хубави очи, Ела! . . .	21
Среща . . .	22
Видения, Не си виновна ти . . .	23
Петер Юхас: Ади, Яворов и съдбовните жени . . .	24
Райна Симеонова-Харгитаи: Първата българска драма на унгарска сцена . . .	30
П. К. Яворов: Обичам те . . .	32
Проклятие . . .	33
Тошо Дончев: Творец и интерпретатор . . .	34
Андраш Фодор: Новороденото . . .	37
Андраш Фодор: Седемдесетте години (1972) . . .	41
„Звучи сложно, но е“: Интервю с художника Росен Русев . . .	48

Илюстрации: Росен Русев

ХЕМУС

Списание за обществен живот и култура

Основано от Дружеството на българите в Унгария през 1991 г.

Издание на Българското републиканско самоуправление

Отговорен издател: Димитър Цуцуманов

Списанието се издава с материалната подкрепа на Фонд „За националните и етнически малцинства в Унгария

Председател на редакционната колегия: Тошо Дончев

Редакционна колегия:

Светла Кьосева: отговорен редактор

Адриана Петкова, Георги Иринков, Дьорд Сонди, Петър Петров, Райна Симеонова,
Росица Пенкова, Сава Сивриев

Секретар на редакцията: Моника Тютюнкова

Оформление: Юдит Калои

Печатница: А&М ВТ

Адрес на редакцията: 1097 Будапеща, ул. „Лония“ №41. Тел.: 216-0197

Цена на броя: 150 форинта. Годишен абонамент: 500 форинта

ISSN 1216-2590

Може би

И аз сломен попитах – и сломен,
най-после чух! То беше, знам, душата,
една вълшебна корда в тишината,
то беше моята душа пред мен,
звучаща тихо: може би...
А слънцето захождаше. В забрава
от страх, попитах – и тогава
аз чух най-тихо: може би.

И аз сломен глава на гръд оборих,
но все прострях към изгрева ръце,
с надежда в безнадеждното сърце,
и като ехо в себе си повторих,
сломен повторих: може би...
А слънцето се беше скрило вече
и нощ зловеща, близо и далече,
со смях понесе: може би.

И аз все чакам! Ето векове
изминаха как гледам в тъмнините.
И аз все чакам! Ето ветрове
до кървав плач ме шибат по очите.
И все повтарям: може би...
Аз чакам слънцето и слънчев блясък,
с очи покрити веч от прах и пясък,
и сляп отдавна! – може би.

Владимир Василев:

„Онова най-ранно стихотворение, писано още в Анхиало, »Чудакът« – който броди край морския бряг, замислен, загледан в далечините, избягващ всяка хорска среща, – е несъмнено негова самопроекция.

Външният вид на Яворов действително даваше такова впечатление. Когато четях »Калиопа«, представях си го светъл, мечтателен, а когато го видях първи път в София, излезе друго: странен някак на вид, нелюдим, като че затаен в себе си. Той беше висок, с мургаво лице, отделяше се от другите хора; глава, леко приведена, рамене, някак присвити малко напред. Най-добра представа за фигурата му дава портретът, дето е с Елин Пелин. Погледът му не фиксираше остро, очите му като че бяха само да възприемат и поглъщат нещата, а не да отразяват онова, което е в него. Яворов говореше тихо, с малки, едва забележими паузирания, което идеше от дишанието му, без да акцентира фразата; думите – малко приглушени, с топъл и мек тембър. Брат му Атанас Крачолов в Чирпан говори също като него; и фигура същата, и цвят на лицето, и поглед, и дишанието му, та дори и шегите му. Не съм виждал Яворов да кипне, да избухне, да премине във вик и жестикулации. И не мога да си го представя като оратор в македонските събрания (тогаз разприте между »върховисти« и ВМРО бяха много ожесточени). Убедителността на такива хора е не в трибуналния патос, а в истината и честността на тяхната мисъл и главно – в непосредното внушение на личността им.

А в общение с другите си приятели и познати беше много приятен събеседник, твърде духовит, без обаче да оскърби. Формите и акцентът на неговата духовитост могат до известна степен да се отгатнат в начина, по който говори Чудомир в »Полите на Витоша«, само че Яворов беше по-непосредствен. С по-чужди хора той ставаше дори изискан – можеше да посрещне всяка реплика, правеше му удоволствие играта с фразата, това личи и в двете му пиеси, в пълното овладяване на сценичния диалог.

Яворов не диреше много компаниите. Те бяха обикновено в казиното (сегашната изложбена галерия в Градската градина) и в кафене »България« (срещу източния ъгъл на Мини-

стерството на отбраната), дето си даваше среща тогавашния интелектуален елит – писатели, художници, журналисти и пр. Най-често – с Пенчо Славейков, П. Ю. Тодоров, именития сръбски поет Йован Дучич, тогаз съветник в легацията, и др. Това кафене беше с меки фотьойли, кръгли мраморни маси, без високоговорители

(преди Балканската война нямаше радио) и можеше да се уединиш в един уютен ъгъл и да говориш с приятеля си, дори нищо да не говориш. Един интериор, съвсем различен от неоновата саксофонна атмосфера на »Бамбука«. Кафене »България«, както по-късно и сладкарница

»Цар Освободител«, дето в контакт между хората на изкуството се създаваха по-други отношения, пробуждаха се стимули, можеха да се родят идеи, даже и вдъхновения, добре беше да се запазят. Тъй както са запазени подобните обиталища на знаменитости в чужбина. София и без това няма исторически паметници – те щяха да бъдат не архитектурни експонати, а възвръщане към атмосферата на една епоха, интересна и ценна с личностите и делата си."

Йонко Вапцаров:

»Срещнах Яворова първите дни на януари 1902 година в Самоков, отдето щяхме да тръгнем за Македония. Там той подари »Хайдушките песни« на Гоце. Когато пристигнахме в Банско, дадохме ги на тамошния учител Ангел Балев; той им даде глас, написа нотите на »Ден денувам« и я изпяха в къщата, дето бяхме. Дълго време тя се пееше на тоя глас.

Онова, което Яворов описва в »Едно сражение«, е съвсем вярно. Ние мислехме, че няма да излезем живи. В плевнята, отдето водеше сражението, Яворов се държеше много храбро и бе весел и бодър. Той следеше отде се явява аскер и съобщаваше и на мене.

В четата той бе на равни начала с всички други, но като по-интелигентен и другар на Гоце всички се отнасяха към него внимателно и с голямо уважение.

По-късно, към края на април или началото на май 1903 година, Яворов се върна в България. Бях в Банско, в гората, към с. Клепалото, 4-5 часа далеч от четата на Сандански. Сандански препращаше към мене Яворова, Н. Наумов и поручик Танушев. Не знам каква бе причината да се връщат. И тримата бяха не с четнически

дрехи; аз пратих бележка на Сандански и той върна четническите дрехи на Яворова. Дадох му 5 лири да ги занесе в България и препратих и тримата към границата. Яворов се оплакваше от Сандански, имал някаква разправия с него, но не ми каза каква.

При освободителната война, на 1 октомври 1912 година, преди обявяването и настъпването на българските войски, ние навлязохме в Македония с една чета около 120 души. Войвода бях аз, а Яворов началник на отделна група.

Преди да минем границата, на Юндола, Яворов държа реч на момчетата – че сега е крайният момент да се освободи Македония; сега няма да се бием, както по-рано като четници, а ние ще атакуваме. Предложи, който го е страх, да се върне.

Ние минахме през с. Куртово, над с. Якоруда, по билото на Рила. На 3 октомври се завърза сражение с турския аскер. Яворов се държеше много добре; помня, че във време на боя тананикаше една руска мелодия. За любов... – помислих си аз.

Аскерът бе много по-многоброен, не можахме да издържим и отстъпихме към Бели Искър. Там Яворов поиска да отиде в Самоков, за да вземе продукти. Аз не се съгласих, разсърдих се, сетне му разреших. Той отиде в Самоков и както узнах, имал на 5 октомври там среща с Лора. Затова е искал.

След два-три дена настъпихме отново, минахме границата и се смъкнахме в гр. Банско. Яворов държа реч пред населението – че от сега нататък ще се вее тук българското знаме – и провъзгласи Банско за околийски център."

Константин Гълъбов:

„Следващата ми среща с Яворов беше в самото навечерие на Балканската война 1912 година. Посетих го в Народния театър, където беше драматически секретар, и сварих Лора при него, хубавата дъщеря на Петко Каравелов. Тя държеше една голяма роза в ръка и мълчеше. Понеже не бях я виждал няколко години, намерих, че е напълняла, но нейната очарователна женственост беше придобила нещо одухотворено, каквото нямаше по-рано, когато я провъзгласиха за най-хубавата българка.

Прочее, Лора мълчеше и от време на време задържаше розата пред изящия си нос, а Яворов говореше с някаква възбуда, която не знаех на какво се дължи. Приказвахме най-напред за Мюнхен, отгдето бях пристигнал след едно дълго пътуване без никакви средства в джоба, и той се смееше на веселите ми приключения от все сърце. Само Лора се усмихваше меланхолично –

и усмивката ѝ се разтваряше в уханието на розата и заедно с него изпълняше малката стая.

Тази благоуханна усмивка няма да забравя никога, защото тя изпълняше душата ми...

– Вашите приключения ми харесват много – рече Яворов. – Те показват, че вие сте един от тия, които ще ми трябват. Хайде да ви вода в Македония.

– Защо? Ще има ли война, господин Яворов?

– Ще има, разбира се. Не виждате ли, че децата по улиците играят вече само на война. Това е най-сигурният признак, че войната иде – по-сигурен от воинствените изявления на дипломатите.

Аз добавих:

– В Белград всички са наежени: и голямо, и мало. Пред вратите на казармите отдясно и отляво видях поставени топове и народът се стичаше да ги окичва с цветя. А пред един от тия топове гореше кандило и минувачите се спираха да се кръстят.

– Значи, войната е въпрос на дни – добави Яворов и стана възбудено от стола си."

Дора Габе:

„Когато се звъннаше на пътната врата и аз изтичвах да го посрещна, Яворов влизаше от тъмната нощ не като дошел отнякъде, а като роден от нея. Една смърт го беше отнесла, а нощта го възвърна при нас. Когато изкачваше стълбата нагоре, всичката таинственост, бездънност и тъмна скръб на нощта нахлуваха с него.

И всички мълкваха – защото оня свят, отдето дойде той, и през черните очила на който ни гледаха мъртвите за нас очи, беше черната бездна на нещастieto – от нея се боят тия, които не са стигнали до дъното и, които плаши тишината на нощта.

Неговите стъпки бяха плахите стъпки на гост и между свои той седеше сам.

И ето, един път Яворов се възвърна цял при нас, а ние не се доближихме до него.

Беше вечер. Той седеше между всички ни, както винаги, мълчалив и замислен. Аз седнах до него и разтворих една малка книжка с песни на Мария Конопницка. Когато му прочетох няколко, лицето му се проясни. »Четете, четете – гласът ви тъй ме успокоява!« То не беше моя глас, а сърцето, пълното с милосърдие, любов, човештина и доброта сърце на тая, чиито песни му четях.

Те проникваха в него със своята нежност и участие.

Когато затворих книгата, по лицето му има-

ше нещо благо: ръката, която често виждах да трепва, да се сгърчи или изтегли, сега лежеше уморена, но тиха на коляното му.

Той се отпусна върху дивана. Един от приятелите му беше до него. Яворов протегна към него ръка – »целуни ме«. Приятелят се отдръпна, мъчейки се да заглуши неловкото си чувство. Аз стоях със затаен дъх, без да смея да пристъпя – аз се боях, че най-малкото мое движение ще скъса тънката невидима нишка, с която великата Майка и Сестра беше докоснала сърцето си до неговото.

Ние стояхме безучастно, когато тя беше вече разтворила сърцето му за нас.

Бедна, болна, сирота душа!

След два дни той разкъса последната връзка със земята и си отиде завинаги."

Константин Константинов:

„На 17 [ст. ст.] ноември сутринта, една мрачна сутрин, повече привечер, отколкото ден, с ниско небе, от което идеше студ и чувство на безутешност, излязох от къщи, запътен, както обикновено, към окръжния съд, дето служех вече втора година като съдебен кандидат. Минавайки по ул. »Гурко«, на кръстопътя до Градската градина изтичаха внезапно в разни посоки няколко вестникопродавачи, които викаха: »Двойното самоубийство!... Поетът Яворов и жена му Лора самоубити!...« Аз спрях втрещен на тротоара и за миг се усилих да проумея думите, които падаха като камъни из улицата: толкова невъзможно ми се струваше тогава, което чувах. Само преди няколко дни бях го срещнал до кръстопътя на тая съща улица с ул. »Раковски«, бяхме разменили няколко бързи думи, а тя се бе изправила, три-четири крачки по-далеч, в своята дълга наметка, едното рамо малко повисоко от другото, като своеобразна модерна скулптура... Каква беше тая чудовищна орисия, която само в последните две-три години тъй злорадо и последователно поразяваше отечеството ни? След Димитър Бояджиев, след Пенчо Славейков сега и Яворов си отиваше... Взех вестник, прочетох съобщението на репортьора за произшествията и в първата минута почувствувах някаква плаха радост, че той все пак е жив. Уви, трябваше не да се радваме, а да скърбим, че той не бе умрял през тая нощ. Защото от тая нощ почна кръстният път на тоя полужив мъченик, за да продължи – физически – цели единадесет месеца, а след това неговото име да се разпъва и до днес. От тая нощ се развихри безотговорната цинична оргия на »влизане в душата със стражарски ботуши«, както казваше Г. П. Стаматов. От тая нощ наметне знайни и незнайни хора, и близки нему, и

далечни, тръгнаха да правят углавни и психологически изследвания, да дават мнения, да държат сказки, да пишат книги, вмъквайки се без капка пиетет в най-интимния свят на двама мъртъвци, да излагат едва ли не алковни подробности, за да хранят пошлото любопитство на една публика, която няма никаква работа с поезията. И вършейки безнаказано това, те обясняваха подозрителното си усърдие с предлога – че търсят виновния и откриват истината. Като че в една човешка драма, дето и двамата са жертви, има място за вина. Като че истината може да бъде открита с един съдебно-медицински акт, като че може да става дума за същинската истина там, дето в един страшен миг действителността е изчезнала и е останал някакъв пъклен хаос, от който има само едно-единствено освобождение. Като че дори да се установеше, че Яворов е убил, това не би увеличило собственото негово страдание. Като че най-сетне дълбокоумните анализи и заключения ще засилят или намалят сиянието на поетичното дело, което съществува само за себе си и в което всеки творец дава същината си най-пълно и най-истински.

Не зная по-тъжна и по-недостойна страница в културната история на нова България от тая, която се занимава да чопли, да подмята и да »разкрива« със сладострастно любопитство живота и съдбата на Пейо Яворов. Четиридесет и пет години тя стои разтворена, попълвана от време на време с нови »свидетелствувания« и изводи. Всяко ново старание възкресява садизма на онова време, което отрови последните му дни; за нещастие, винаги се намират любители да хвърлят и те, щом има повод, своята буца кал. Малки хора, които нямат смелостта да го кажат открито, шушукат и днес наляво-надясно, подсмихнати злобно, че големият поет, чиято участ напомня най-жестоките антични трагедии, и тук, в самоубийството си, позирал, или, още по-точно, фалшивил, както правел и в поезията си. Те не съзнават, че хулата, особено за мъртвец, измърсява само оня, който я изрича. А със своя живот и със своето дело отдавна преди смъртта си той бе неизмерим за мащаба на литературните джуджета.

Самоубийството на Лора и несполучилото самоубийство на Яворов щяха без друго сами по себе си да обърнат вниманието на властта към това »произшествие«, което излизаше от категорията на баналните самоубийства. Тук в първия миг наистина имаше нещо неизяснено. При това поразени бяха една от най-личните жени »с многобройни и значителни връзки в обществото« на София и един голям поет, драматург и общественик. Най-сетне приятелските,

политическите и обществени групи, на които принадлежаха и двамата и които още преди брака им били скрито враждебни едни към други, веднага настръхнаха. Близките на Лора заговориха открито за убийство и за симулирано самоубийство, образуваха неприятелски лагер и поискаха съдебно разследване след полицейското дознание. И тъжната история започна с врявата на улична сензация.

Като съдебен кандидат в Софийския окръжен съд аз можех да зная някои подробности по следствието, немного съществени може би, но значителни, защото несъмнено бяха увеличили и изострили страданията на злочестия поет. Вече самият факт, че се води следствие, за да се установи дали има самоубийство, или убийство на Лора (тоест не се вярва на неговата записка, оставена през нощта, както и на следващите му обяснения), е бил достатъчен да го потисне окончателно, прибавйки към ужаса на станалото общественото подозрение, че е убиец. Доколкото помня, работата беше така: следователят, един добър съдия и спокоен човек, изпълни задачата си с крайна добросъвестност, като се стараеше да спести мъчителните разпити на Яворов. Когато следствието бе привършено, той изпрати според тогавашния закон за углавното съдопроизводство следственото дело със »заключително постановление« за прекратяване по липса на престъпление. Както събраните данни, така и неговото убеждение бяха: липсват доказателства, че Лора е била убита, дори, напротив, доказателствата са – че тя се е самоубила. Според споменатия вече закон за углавното съдопроизводство съставът от трима съдии, който ще проучи следственото дело, трябва или да се съгласи със следователя и да прекрати делото, или – ако не се съгласи – да го върне за допълнително разследване (евентуално – с предложение за привличане на определено лице като обвиняем) и да чаква новото разследване. Съдебният състав, очевидно предубеден, че Яворов е убил жена си, не се съгласи със заключителното постановление на следователя и делото бе изпратено (съвсем погрешно от юридическо гледище) в Апелативния съд, за да реши той несъгласието между съдебния състав и следователя. Това беше нов тежък удар за Яворов и нова храна за злословията срещу него. Около тоя ослепял, злочест човек, за когото вече открито се разправяше, че съдът го смята за убиец, че е играл комедия със самозастрелването си, почна постепенно да се образува празно пространство и дори довчерашните му събратя и познати не само избягваха да се срещат с него, но и направо го наричаха престъпник. (Във в. »Камбана«

един писател, възторжен поклонник на Лора Каравелова и човек от софийския хайлайф, заяви без каквото и да е колебание, че Яворов е убиецът на Лора, като прибавяше за подсилване на обвинението, че отличителна черта на убиеца било известното негово »византийство«.) Явно беше че улицата и злобата на определени политически и обществени среди създаваше клеветническата мъгла и след това хитро я използваше, за да се намесва в работата на съдилищата. Ония, които бяха близки с Яворов (някои от тях са още живи), свидетелствуват за страшния ефект от протакането на следственото дело и от изпращането му в горната инстанция. Най-сетне Апелативният съд прекрати делото, ала общественото и морално Яворов беше вече загубен човек. Физически – напълно съп, материално – без никакви средства за съществуване, общественото – изолиран като престъпник, който се е изплъзнал от закона, около него останаха само неколцина верни приятели (д-р К. Кръстев, Вл. Василев, Ал. Паскалев, Тод. Александров), които правеха, каквото можеха, да го задържат в живота. Но връзката с тоя живот бе прерязана и нищо вече не можеше да я възстанови.

В кабинета на драматурга при Народния театър »Иван Вазов« на стената срещу писалищната маса има един малък етюд с маслени бои на Яворов през ония месеци, рисуван от Цено Тодоров. Няма по-истински негов портрет от последните му дни и не съм виждал по-безутешен образ, предаден с такава изразителност, в който събраното от векове човешко отчаяние вика безмълвно насреща ви в тая безпомощно приведена на стола фигура и в тия слепи очи.

Такъв ходеше той из улиците на София, воден подръка от някой приятел или от по-малкия си брат Атанас."

Стилиян Чилингиров:

„Аз неволно придръпнах жена си към средата на калната улица. Искях да избягна срещата си с Яворов; и за него, и за себе си, и за жена ми. Главно за жена ми. Тя, която го познаваше весел и жизнерадостен като човек, още не беше го виждала като сянка, на прелеза между живота и смъртта, и аз се боях от мъчителните чувства, които би могла да преживее тя. Но когато почти се изравнихме, другарското чувство надделя у мене и аз неволно извиках:

– Яворе!

Яворов сложи отсечено едва повдигнатия си за стъпка крак, полюля се от изненада и обвеси прекършена снага върху бастона си. Черните му очила, които блеснаха зловещо от падналата в техния фокус светлина на фенера, се обър-

наха към нас и ни разкриха бездната на едни свръхчовешки страдания. Аз съжалих за неволната си постъпка и се спрях закован на мястото си. Тъй жалък, тъй безпомощен не бях се чувствувал никога през живота си, защото и никога не бях се изправял лице срещу лице пред ужаса, който сега се носеше за името на един мой близък, на един мой брат... Видимо се поколеба и сам Яворов. Гласът, който беше го повикал, заглъхна в тишината на ранната нощ, за да го хвърли отново в трепетно очакване на оная надежда за любов и ласка, която толкова по се възгаряше в душата му, колкото по-бързо гаснеше силният някога пламък на неговия живот.

Минута мълчание. Яворов не се стърпя. И аз видях как той спусна крак от крайплочника, след като провери с бастон неговата височина...

Някакво разкаяние ме обхвана и аз му извиках с усилие да направя гласа си равен и спокоен.

– Стой там! Улицата е кална. Много кал има и помежду ни...

Но Яворов не ме послуша. Радостен, че не му избягаха тия, които неволно му се бяха обадил, той се отправи с една странна увереност към нас.

– Та нали все в кал газим, брат мой? (Яворов никога не употребяваше звателната форма на тая дума.) – По лицето му се плъзна една лека усмивка, която винаги проиграваше по мургавите му бузи, когато искаше да се пошегува. Но тя се изгуби веднага, щом той усети, че при мене има друг човек.

– Жена ми.

Тогавя стана нещо, което никога няма да забравя. Яворов се ръкува с двете си ръце и трогнато, с една трагична болезненост, запита:

– И вие ли, госпожа, ме смятате за убиец на Лора?

Жена ми, доловила смисъла на неговия въпрос, отвърна решително:

– Не!

Но Яворов като че ли не искаше да вярва на думите и. Той отпусна внезапно ръката на жена ми и също тъй внезапно повдигна черните си очила. Под тях се показаха две очи... Не, по-добре да не си спомням за тия очи, които сега караха и най-коравата душа да се разтресе и да погледне към зарасналия белег на челото, отдето бе преминал коварният куршум...

Яворов чак сега се досети колко напразно беше неговото желание да провери по израза на жена ми искреността на нейната вяра в него-

вата невинност. Очилата паднаха тежко на носа му и той отпусна безпомощно десницата си.

– Нали не вярвате?

– Не! – същото решително и отсечено – не...

Яворов пак повдигна инстинктивно ръка към очилата си, но окопитил се навреме, извади кърпа от джоба си и си обърса рукналите сълзи. Заплака и жена ми.

– Да знаете, да знаете колко съм ви благодарен...

Аз поисках да прехвърля разговора на друга страна и в смущението си прекъснах Яворова, помъчих се да дам на гласа си същия шеговит тон, с който моят злополучен другар се отправи към нас.

– А ти къде си тръгнал в тая мрачина?

Разбрах каква грешка направих, но вече беше късно...

– Мрачина!... – И със своя заеклив говор добави в звукословна игра: – Мрака мрак да догони. – После, като въздъхна, добави, но не с желание да остроумничи над себе си:

– Там е то нашето предимство на слепите пред окатите: ние виждаме през всичките часове на денонощието, а те само през едната им половина. Нам принадлежи всичко еднакво, а тям не... И аз – да ти призная ли, брат мой? Почвам да мисля, че истински живеят само слепите, защото само в тях се слива при чудна хармония хаосът на космоса с хаоса на душата... Аз провидях, когато ослепях... Но... – И като се прекъсна сам, обърна се отново към жена ми:

– Знаете ли, госпожа, какво... И слепотата се носи на тоя свят. Тя не е тъй страшна, както я мислят мнозина... И... нека не ви лъжа – свикнах с нея... Страшното е, когато сте напуснати от всички, когато не ви остане ни един близък и когато над туй отгоре сте задушени от едно страшно подозрение. Нищо, че е загаснало слънцето за очите ми. Да беше то живо поне в сърцето! Ей къде е всичката ми болка. А тя не ми позволява да излея в думи оная цикъл песни, които аз слушам сред пороя на всевечния мрак край мене и слушам ги в най-трагичните тонове, които някога са прокълтявали в човешката душа... Да напиша моите некрологии за Лора. Тогавя ще ми бъде все едно дали се влача по тая кална земя, или почивам след натежал живот в нейните безнадеждни недра...

Госпожа, много ви съм благодарен.

Яворов се сбогува с нас и подмогнат от мене, се покачи на тротоара. Ние се загледахме със затаен дъх в неговите нерешителни стъпки. Едното му рамо се беше снишило още повече..."

Градушка

»Една, че две, че три – усили
и паметни години... Боже,
за някой грях ръце всесилни
подигна ти и нас наказа.

Кой ли може
неволя клетнишка изказа,
макар че вчерашна се дума?
Да беше мор, да беше чума,
че в гроба гърло не гладува,
ни жадува!

А то – градушка ни удари,
а то – порой ни мътен влече,
слана попари, засух беше –
в земята зърно се опече...«

*

Но мина зима снеговита,
отиде пролет дъждовита
и знойно лято позлати
до вчера златни широти.

Назрява вече тучна нива,
класец натегнал се привежда
и утешителка надежда
при труженик селяк отива.

Затопли радост на сърцето,
усмивка цъфне на лицето,
въздишка кротка, пръст до пръст,
ръка набожно прави кръст:

»Да бъде тъй неделя още,
неделя пек и мирно време,
олекна ще и тежко бреме,
на мъките ни края до ще.«

*

Додето сила има,
селяк без отдых труд се труди...
Почивка – ей я, би ще зима,
Сега, недремнал, и се буди:
не кръкнали петлите първи,
дори ни куче да залае –
на крак е той... – »Катран и върви,
бре, мъжо, взе ли от пазаря?« Знае
невеста ранобудна – всичко
готово е, но пак ще пита,

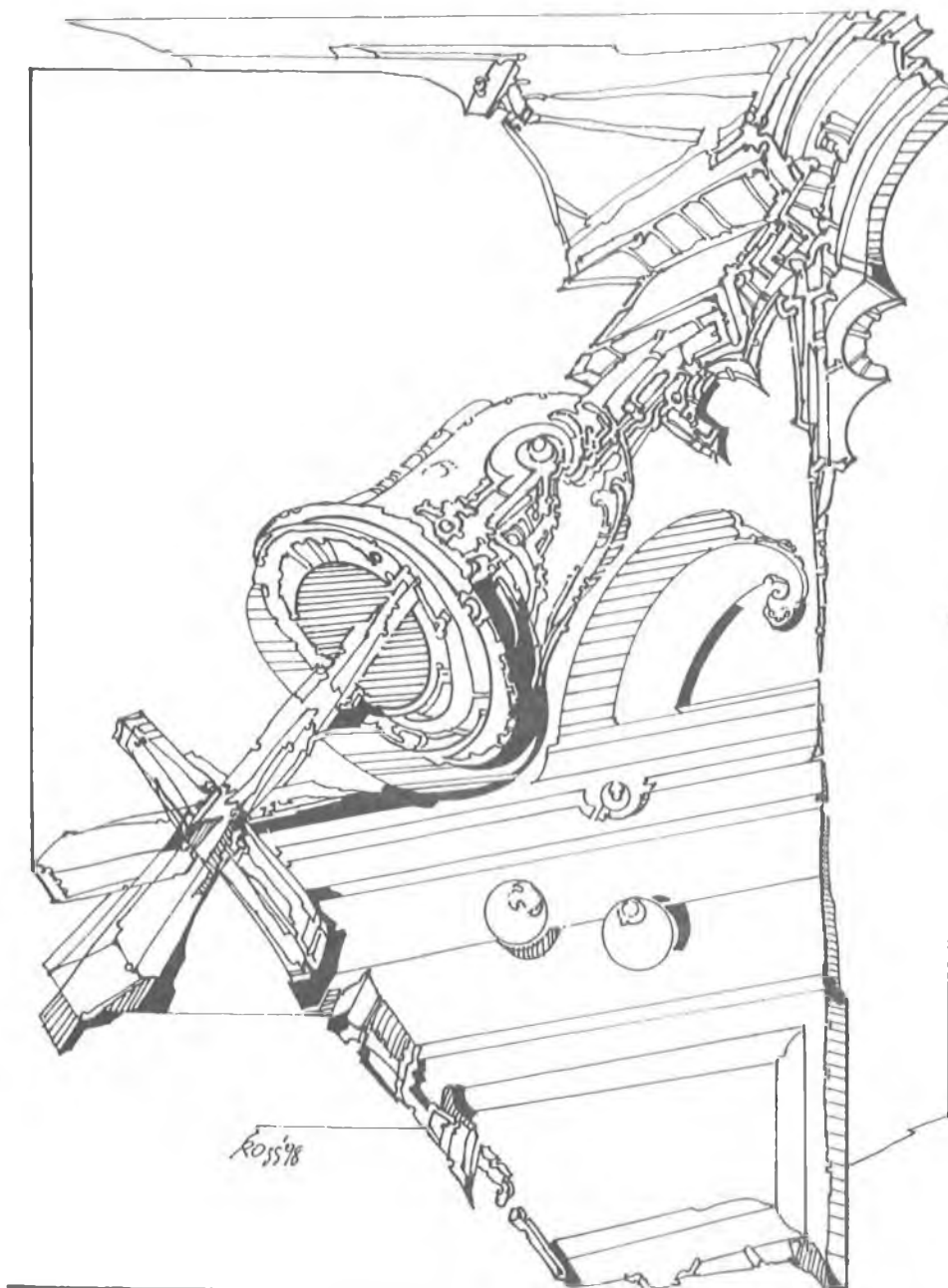
че утре жетва е; самичко
сърце си знае как се стяга.
И сърдита
за нещо тя на двора бяга
и пак завръща се в килеря,
тършува... »Днеска ще намеря
седмина още, чуеш, жено? –
Хей, Ваньо, ставай, лентьо, стига!
Небето ето го червено,
че вече слънцето се дига,
добитъка те гладен чака.«
А Ваньо сънен се прозява
и зад сайвана в полумрака
подал се, Сивчо го задява
с носа си влажен по вратлето.
»Хей, ставай! – вика пак бащата
отсреди двора, на колата
затракал гвоздей, – стига...« Ето
в съседен двор се дига врява,
там някой люто се ругае.
Наблизо татък чук играе
и наковалнята отпява.
А сутренник полъхва леко
и звън от хлопки издалеко
донася в село; стадо блее...
Навсякъде живот захваща.
И ето вече слънце грее
и на земята огън праща.

*

Преваля пладния. Задух страшен.
И всеки дигне взор уплашен,
с ръкав избрише си челото
и дълго гледа към небето.
А то е сиво, мъгловито.
И слънцето жълтей сърдито:
от юг бухлат се облак дига,
пълзи и вече го настига.
По-доле вирнали главите
и други... Знак е, чуй петлите!
А гъски около реката
защо, размахали крилата,
и те са глупи закрещели,
какво ли са орали, сели?

*

Върни се, облако неверен,
почакай, пакостнико черен.
неделя, две... ела тогази,
страшилище! А облак лази,
расте и вий снага космата,
заслания слънце; в небесата
тъмней зловещо... Милост няма!
И дебне пак беда голяма.
На завет всичко се прибира,

сърцето тръпне, в страх примира,
 че горе – дим и адски тътен.
 Вихрушка, прах... Ей свода мътен,
 продран запалва се – и блясък –
 и още – пак – о, боже!... Трясък
 оглася планини, полета –
 земя трепери... Град! – парчета –
 яйце и орех... Спри...
 Недей...

Труд кървав, боже, пожалей!

*

Но свърши. Тихо гръм последен
 заглъхва негде надалече

и влък след стадо – вихър леден
 подгоня облаците вече.
 А ето слънцето огряло
 тъжовно гледа върволица
 от стари, млади и дечица:
 вън селото се мъкне цяло!
 И всички емнали се боси,
 с лица мъртвешки посивели,
 отиват: вечно зло ги носи
 към ниви глухо опустели.
 Че там жетварка бясна хала
 просо, пшеница, ръж, ечмени –
 безредно, зрели и зелени,
 и цвят-надежди е познала...

За „Градушка“ се знае, че е най-силното изображение на селото в нашата лирика и че тази поема е първокласна социална поезия.

Да се оспорва социалността на творбата, е ненужно, но и хиперболизирането на социалността в ранните лирически произведения на Пейо Яворов ограничава един възможен опит за вглеждане и в по-дълбоките смислови пластове на творбите.

През цялата 1900 г. в сп. „Мисъл“ излизат Яворови творби, сред които е и „Градушка“. И те са не само „социални“, но и „индивидуалистични“ според назоваването им в онова време. „Градушка“, след редакционни промени, е отпечатана в кн. IX–X (ноември-декември) на 1900 г., а от януари-февруари на следващата 1901 г. датират първовариантите на „Нощ“ – „Сънища“, „Една нощ“. „Нощ“ е социална, в малко по-друг смисъл и „несоциална“ заедно с това творба. И ако изходим из представата, създадена от д-р Кръстьо Кръстев, Владимир Василев и Гео Милев най-вече, за двуделността на Яворовата лирика, то следва да отбележим, че този преход (от социална към индивидуалистична поезия) в границите на един месец изглежда да е малко вероятен. По-вероятно е илюзията за продължителност на времето, което привидно разделя двата класа от текстове, да произтича от това, че с различни знаци в „Нощ“ и в „Градушка“ се назовава нещо, което е едно и също.

И така Пейо Яворов се налага като поет, като печата – без II и VII, във всички останали книжки на сп. „Мисъл“ през 1900 г. Излизат „Калиопа“ (кн. I), „Арменци“ и първите варианти на назоваването по-късно „Есенни мотиви“ (кн. III–IV), „Минзухар“, „Мечта“ (в която лесно може да бъде видяна идеята за маската и означаването ѝ – кн. VI), „Май“, „Зловещо мръщи се небето“, „Нощ“ „Безмълвна нощ. Кромешен мрак...“, „Желание“, „Прости“, „Сонет“, „Епитафия“ (кн. VIII) и „Градушка“ (кн. IX–X).

Страданието е това общо, което обединява разнородността на отпечатаните текстове. То се изказва по различен начин, чрез знаци, които типологично принадлежат към „социалния“ или „индивидуалистичния“ език, на който говори литературата в онова време. Заедно с това конкретната употреба, Яворовото назоваване, конкретната употреба на знаците и подреждането им ги прави единствени и неповторими.

На Гео Милев принадлежи и наблюдението, че още в първите си стихотворения поетът показва дълбоките си връзки с колективната душа. Тази връзка може да бъде разбрана и като митопоетично мислене, което също предполага своя изказ. А в „Градушка“ страданието е заради отказаното плодородие. Заради отказаната благословия.

И още две неща.

Социалната ситуация в годините след Възраждането, назоваването ѝ, според правилата на литературното мислене се превръщат в метафори. В езиков израз на това, което е дълбоко и трагично преживяване на света, което не може да бъде назо-

вано по друг начин и което възпроизвежда най-дълбоки, съдбовни и мощни представи. Или чрез метафората сегашността се превръща в друго, извънсегашно време.

В системата на възрожденското мислене мъченическата участ на етноса се изразява чрез исторически знаци, които след Възраждането – 80-те и 90-те години, остават в отминалата знакова памет на културата. Знакът става история, но страданието, мъченичеството са битието на екзистенциалното време и това битие в края на миналия век в литературните текстове се назовава чрез други знаци. Те са свободни от концепти, носещи историчност. Това са знаци на етнокултурата, които в литературните текстове се употребяват с различни цели. И ако назовават страданието, то те обикновено в края на XIX и началото на XX век изобразяват природни бедствия – град, порой, суша. И ако е дума за отказаното плодородие, то концептите на етнокултурните знаци са не само в текста като затворен в себе си възможен и условен свят, но и в полето на етнокултурата. Т.е. възможността за разбирането на знака е чрез разбирането на етнокултурните представи. И мощта на словото е в това извеждане на представи колективистични, из познатото на тогавашното мислене културно поле, което сега можем само приблизително да си представим.

От формална гледна точка превръщането на надеждата в безнадеждност гради сюжетиката в „Градушка“. В творбата част от ключовите знаци са знаци на етнокултурата, а концептите им са етнокултурни представи. Отказано плодородие внушават текстът и редактирането според етнокултурната знаковост и идентифицира-

САВА СИВРИЕВ

***Знаците и техните
концепти в „Градушка“
на Пейо Яворов***

нето с етнокултурни представи личи още в промените на заглавието.

В първите си варианти текстът е означен както „Град“, но окончателното назоваване е съобразено с тези представи, за които Димитър Маринов пише, че (градът, или както народът го нарича умалително **градушка** от страх, се праща от Бога не за друго, а само да накаже хората за греховете. Града ваят (правят) мъртвите на оня свят, и то грешните, и го трупат на купове...). Дотолкова, доколкото градът е преобърнатото означаване на водата, етнокултурата тема за плодородието, за свещения брак между небето и земята, който циклично трябва да бъде възпроизвеждан чрез дъжда и да ражда новото, е семантизирана преобърнатото и деструктира, предполагаща това, което ще се случи в края на текста – метаморфозата на надеждата в безнадеждност, а страданието като единствена същност на общото екзистенциално време.

Във варианта на „Градушка“ в сп. „Мисъл“ (1900 г.) срещу познатото „... с лица мъртвешки посивели...“, както е според окончателната редакция на текста, четем: „... глави **неволнишки** навели...“ епитет, който пряко показва намеренията на изказа. Или обърнатият свят, деструкцията като принцип, който, знае се, гради посетнешната Яворова лирика с оглед на почти всички културологеми – конструкти в неговите лирични светове, този принцип е присъщ още на ранните текстове, деструктиращ и конструиращ едновременно етнокултурните концепти.

Светлите облаци според събрания от Димитър Маринов материал, „се посрещат от народа с голямо почитание, затова се вярва, че Господ или неговите ангели със светлите облаци ходят и из тях говорят“. Това е знакът на надеждата във „Ветрената мелница“, например.

Тъмните облаци обаче се свързват в народната вяра с противоположни представи и според запис на Димитър Маринов тъмните облаци (се посрещат със страх и трепет, защото с тях почти всякога идат големи наводнения, опустошения и градушки. Ето защо тъмният или черният облак се представлява от народната вяра като хала, която лети с вихрушка и причинява опустошения, през дето мине. Такъв черен тъмен облак е на пръчки и тия пръчки са крилата и опашката на халата. Народът познава такъв облак – хала“.

В „Градушка“ знакът е буквално повторен. Първите наброски на „Градушка“ датират от 29 юли 1900 г. През юли и август същата година не излизат книжки на сп. „Мисъл“. В книжка VII – септември, Пейо Яворов не печата и в VIII книжка от октомври, във второто стихотворение от

цикъла „Лирически звуци“, озаглавено „?“ (Зловещо мръщи се небето, / беснее хала над морето...), е употребен същият знак „хала“ с тази разлика, че отказаната благословия е отнесена към психическото състояние на лирическия Аз. Текстът е образец за така наречения психологически паралелизъм. Отказаната благословия е за лирическия Аз, не е за Пейо Яворов. И явно е, че с еднакъв знак се назовава както „социалното“ (наброските на „Градушка“), така и „индивидуалистичното“ (в „?“) и че както знакът, така и концептът му са част от език на културата, на който се говори в края на XIX – началото на XX век.

И ако връзката между знаците и народните вярвания е единият от каналите, чрез които диалогично се активизира полето на колективното, то другият е чрез употреба на знаци, принадлежащи към християнството.

Молитвата, знае се, е разговорът между човека и Бога. Насъщна потребност на душата. Началото на „Градушка“, може се каза, принадлежи към така наречената обща молитва, просителна според стиховете „да беше мор, да беше чума, / че в гроба гърло не гладува, / ни жадува...“, за спасение от наказанието по този начин. Наказанието, което е спомен за общото психично време, към което време „те“ или „ние“, както е според текста, постоянно се връщат и който спомен, времето на наказанието, те преживяват отново и отново, станал истинското време на вътрешния живот.

В спомените си сестрата на Пейо Яворов – Екатерина, пише: „В Анхиало (а това е времето на писането на „Градушка“ – бел. моя – С. С.) Пейо четеше сериозно Библията. Особено ценеше Давид, когото смяташе за велик поет.“ Цар Давид, както се знае, се счита за автор на част от Псалтира. Псалтира чете и Пейо Яворов, когато пише и преработва творбата. Рефлексите на който и да било псалм липсват в двата първоварианта на „Градушка“, но те, рефлексите, идват по-късно, когато представата вероятно за идеален модел на писане редактира личното художествено изказване. В отпечатания в сп. „Мисъл“ вариант и в окончателната редакция на „Градушка“ отпечатъци от знаковостта на 17 псалм добре личат в петата част на творбата. За улеснение ще цитираме паралелно частите от тези текстове:

че горе – дим и адски тътен.

Вихрушка, прах... Ей свода мътен,
продран запалва се – и блясък –
и още – пак – от Боже!... Трясък
оглася планини, полета –
земя трепери... Град! – парчета –
яйце и орех... („Градушка“)

... 8. Потърси се и се разклати земята,
трепнаха и се размърдаха планинските
острови, защото се разгневи (Бог);
9. дигна се дим от Неговия гняв, и от
устата Му огън пояждащ; разпалени
въглени се сипеха от Него.

10. Наведе Той небесата и спеше, – и мрак
под нозете Му.

11. И седна на херувими, полетя и се
понесе на ветрени крила.

12. И мрака направи Свое покривало, а
сянка около Себе Си – водния мрак,
въздушните облаци.

13. От блясъка бягаха пред Него облаците
Му, град и огнени въглени.

14. Загърмя Господ в небесата, и
Всевишният издаде Своя глас: град и
огнени въглени.

(Псалтир – Псалом 17)

Може да се каже, че картината на наказанието в „Градушка“ пространствено и чрез знаци преназовава картината на наказанието в Псалом 17. Т.е. наказанието е с двоен концепт – един път този, който е затворен в текста, и втори – такъв, какъвто той би могъл да бъде разчетен при познаването на Псалтира. Самият Псалом 17 има особено място в Псалтира, защото заедно с 34, 51, 58, 68, 108 дотолкова, доколкото в тях е дума за мъст и проклятие на враговете, е пораждал възражения относно каноничните си достойнства.

Знаци от същия Псалом 17 цитира впрочем и Атанас Далчев в „Хижи“:
„Там небосводът е от пепел, / от жарки въглища, от плам...“.

И така опитът за вглеждане в това, което е в текста, и търсенето на съответствията му в границите на културното поле би могъл да покаже както двойствеността на образите, на представите, които те съдържат в себе си, така и обвързаността на словото с исторически изменящите се културни знаци.

Нито една минута,
незапълнена с раздяла...
Дора Габе

Това, което ме плени в психоанализата, въпреки нейните барокови и нелицеприятни обрати от физиология към метафизика, е предлаганата от нея – чрез Фройд или мимо него – символизация на връзката между майка и дъщеря. Нашата култура – ако ми е позволено да наричам западноевропейската култура „наша“ – не предлага подобна символизация. Баща и син – да, майка и син – разбира се, баща и дъщеря... хм.

Късното Средновековие създава и любовната история, на път може би да изчезне вече, историята мъж-жена. Но майка и дъщеря, разказ за Деметра и Персефона – такъв разказ липсва.

Какво става с момичето – или по-точно, как се става момиче – ако за него първата любов е, както и за момчато, Майката? Фройд задава този въпрос, Мелъни Клайн го разклонява, Лакан го превръща в скандал („Жената не съществува“), така наречените френски феминистки (Кръстева, Иригаре) разгръщат отвъд него собствените си несъвместими хоризонти. Ако измежду всичките тези хора аз реших да тръгна по петите именно на Юлия Кръстева, то е навярно тъй като цялото ми отиване при тези женски западноевропейски грижи е било вече завръщане и Юлия Кръстева най-вече подхождаше на такъв маршрут.

Защото ако нашата култура – и тук вече говоря за нея като за различна от западноевропейската – не е достигнала, както се твърди, до породената от рицарството любовна история, то от друга страна, тя никога не е загубила съвсем своята история между майка и дъщеря, та била тя и история на драматична раздяла („У Недини слънце грее“, „Лазар и Петкана“). Амелия Личева донякъде сприхаво обясни, че всичко това се разгръща под знака на Свекървата, т.е. любовната история между майка и дъщеря е похлупена, нерядко със средствата на нечувани издевателства, от историята между майка и син. И то в литературен план. При това Личева дори не привежда известния анекдот за това как Елисавета Багряна криела стиховете си под мушамата на масата и пр. Нека да е така. Аз и не твърдя, че собствената ми obsesia с майката, плод несъмнено на лични обстоятелства, а

не само на някакво тежнение към фундаментализъм, има непременно напредничави феминистки следствия. Тези следствия би могло да ги има, би могло и да ги няма. Онова, което ме интересува, са детайлите на тази история – нейното сияние, нейните кръжения и екстази.

Стиховете, породени от нея. Вярвам, с други

думи, че тази история обяснява нашите първи поетеси. Както съм казвала вече на друго място и с готовност ще повторя, нирваната на женското либидо, на екстазното слияние с майката е като че ли тайната на авантюризма на нашите първи поетеси, на тяхната дързост в любовните и в

поетичните работи. Подобно на поета на „Дао Де Дзин“, те са хранени от великата майка.

Кълбото

Това се вижда от факта, че в техните стихове постоянно се намотава кълбото на женското либидо – като във „Ветрове“ на Дора Габе, където е изразено желанието

Земята трижди във една прегръдка,
в едно да стегна, в нея да се всмуча...

В „Някога“ – и тук трябва да припомним, че книгата е посветена на майката на Дора Габе – този мотив за омотаването и препасването на Земята, за кълбовидното сплитане на нишковиден път, който се точи, и вие, и кръжи, се появява като приказка, разказана от майката на Габе – и то приказка за мястото, където сме били „преди да се родим“. Нишките са заплетени от майчиния глас, от майчиния разказ за едно време, в което сме били едно с нея – и пак в „Някога“ повтаряната от майката дума

се ниже на конец и се люлее. Конецът се подвива и почва да се върти... Аз се улавям за конца с мамината дума – конецът се обтяга – тичам по него да я уловя.

Този разказ, в който думата се протяга като нишка от майката и по нишката героинята се опитва да дотича, до майката, е също така разказ за „чуждата“, наказваща и прогонваща майка, майка, заемаща страната на един суров и нелюбещ Бог. Това е разказ за раздялата с грижовната, всеобгръщаща майка – озаглавен е „Самота“. Майката е изгубена и пак търсена чрез намотаването на словото. Друг е въпросът, че следвайки омаяните спирали на тази

МИГЛЕНА НИКОЛЧИНА

Женска кръв

Щрихи към едно оцеляване

нишка, аз така и не успявам да стигна до поетиката на Дора Габе (същото ми се случва и във връзка с Багряна) като поетика на толкова отявления и при двете еротичен авантюризъм. Предишният ми текст върху Дора Габе се отнасяше до нейното късно творчество и имаше като съществен свой момент отзоваването на мъжа. Този текст пък се насочва повече или по-малко към началото на Дора Габе като поетеса и мъжът, както ще се види, е също отзован. Отзован е по един биографичен начин – като любовник, но също така и по един митичен начин – като педагог, като символен авторитет и като потвърждение на Неговата субектност, която не допуска Нейната. Това отзоваване – в двата случая проблематизирано по различен начин – се превръща в лирическа стратегия, която по силата на един парадокс „запълва“ с „раздяла“. И за младата, и за старата Габе обаче, отзоваването е изчакване – зоване – на собствения и изказ, намиран в едно първостанно сияние. Дали помежду отзоваванията мъжът – т.е. еротиката, времето, разпиляването по „всички ветрове“ – все пак присъства? Хипотезата е, че да. Засега обаче с поетичните параметри на тази хипотеза няма да се занимавам.

Теоретико-критически роман с продължение

Повод за тези мои мисли бе трансформацията на Яворовото стихотворение „Теменуги“ в нещо като теоретико-критически роман. Най-напред Бойко Пенчев в „Теменуги“ на Яворов и женската самоизпълненост разви в „пикаресков роман с неочаквани преобличания“ историята на това, „как мъжете изобретиха и си присвоиха чуждата сексуалност, за да я превърнат в алегория на Душата си“. Димитър Камбуров възрази на това изобретяване-присвояване (как можем да „присвоим“ нещо, което сами сме „изобретили“). В тази последователност сама по себе си едва ли има парадокс – съвсем възможно е нещо да бъде изобретено като „чуждо“, след това да бъде при-своено и т.н. В собствения си прочит на „Теменуги“ Камбуров разгръща разказа за съпротивата на текста – и на изобретяваната-присвоявана женственост – които се оказват по-жилави както от посегателствата на Яворов, така и от в известен смисъл удвояващия тези посегателства прочит на Бойко Пенчев. Яворов би желал, както и Бойко Пенчев твърди, да види теменугите като мастурбиращата, самодостатъчна и изобретима-присвоима като мъжка Душа женственост. Мастурбацията обаче прикрива може би една (лесбийска) множественост и заедност на теменугите (текста, женствеността), изплъзващи се от по-

етовата мъжка Душа (или ръка) в самия акт на своята употреба. По такъв начин теменугите си устройват

непроницаемо пространство и време вътре в текста на фалшифициращото ги лирическо разпознаване... Стихотворението проиграва провала на проникването в една тайна: тази на женската сексуалност, чийто хомосексуален акцент тук трябва да се схваща фигуративно, като форма на пасивно негативно противостоене.

Към този поразителен еротично-авантюрен сюжет, разгърнат през последователните прочити на Бойко Пенчев и Димитър Камбуров – между-времененно се прибавиха и други, но за тях ще говоря след малко – аз добавям една биографична притурка, в която са налице теменугите, и съпротивата им (тяхната упорита жилавост, която орезилжава Яворовото „болни, бледи“ и пр.). Теменужената съпротива илюстрира по един шокиращо буквален начин буквалните смисли, които Камбуров активизира в стихотворението на Яворов като подкопаващи неговата фигуративност. Далеч от това да бъде „пасивно негативно противостоене“ обаче, тази съпротива се оказва интригуващ обмен на отказвани дарове и в крайна сметка довежда до нещо, което можем да наречем употреба на употребите. С една дума, не бива да се учудваме, че Яворов подарява теменуги на една жена – дар, твърде типичен за епохата, с който той я назовава и така демонстрира изобретяващо-присвоителния жест от интерпретацията на Бойко Пенчев – но с деконструиращия жест на Камбуров жената връща теменугите и самия дар във вид на стихотворения, за да ги приеме най-сетне (но не напълно) шестдесет години по-късно. Напълно те са приети едва отвъд смъртта – нейната, но и на една титанична литературна епоха – и тогава цветът и йероглификата им са преобразени. Втечнени, може да се каже. Защото в самото си приемане те се завръщат като кръв. Така в моята притурка в един момент ще се наложи писмото да поаленее – най-напред в червения молив на известни брутални редакторски намеси, но след това и в „женската кръв“ на дефлорацията, – за да се уталожи пак в писмо, но вече от другаде. Къде във всичко това попада кръвожадното твърдение на Яворов, че вижда „по ръцете си, по ноктите си кръвта на Вашето (на Дора Габе, б.м., М.Н.) сърце“ ще оставим засега без тълкувание.

Къде е текстът?

Междувременно Цветан Ракъовски предложи собствената си версия за историята с теменугите, където напомни нещо, което аз с целия

си феминизъм бях пропуснала – първите „Теменуги“ са на Дора Габе. Нейният цикъл с това заглавие излиза през 1905 г. в кн.8 на „Мисъл“. Така че Габе първа заявява своите „Теменуги“, Яворов и ги връща във вид на букети и стихове, след което тя озаглавява по този начин първата си стихосбирка, след което... идва всичко останало. За Ракъовски историята между Габе и Яворов се разгръща като история на това как младото и (разбери) лекомислено момиче „изпуска“ големия поет. „Теменуги“ на Яворов, епиграм в неговия цикъл „Дневник“ (1906), са поетическа раздяла, която според Ракъовски е „особено жестока“. На късна възраст самата Дора Габе не е далече от подобна интерпретация – изказвала я е пред Блага Димитрова, пък и не само пред нея. На късна възраст обаче тя също така говори за себе си като за незнаеща страх жена. „Не ме е страх“ – повтаря многократно.

Но когато разказва за Яворов..., става дума тъкмо за страх.

А аз се изплаших, виках, като че онова тъмното от детството ми се бе въплътило в нещо по-голямо и по-страшно... аз се борих срещу Яворов, вместо да му бъда благодарна. Боях се да не убие той индивидуалното в мене, самостоятелното, моето.

Та „изпуска“ ли Дора Габе Яворов, или побягва – „отървава се“? Или по-точно казано – „оцелява“? Бракът и с Боян Пенев, впрочем, се оказва достатъчно фатален: на практика тя започва да пише отново, след като започва агонията на отношенията им. Колкото и да съжалява за Яворов в заника на живота си, Габе все пак като че ли е имала инстинкт за своевременна раздяла. Че Яворов в писмо до нея сам казва за себе си „и да искам да помилювам човека, пак ще го удуша“, няма защо да напомняме. Впрочем „смелостта е надвиган страх“ – уточнява Дора Габе.

Ако, разбира се, въобще историята Габе-Яворов се поддава на подобни драматични интерпретации. Весела Въртева нееднократно обещава да разобличи тази история като късен блъф. Габе, твърди тя, ловко режисира славата си, тя е мистификаторка, манипулаторка. Добре е известно, че дългият живот ѝ позволява неуморно да „редактира“ архивите и дооформя миналото си. Дори когато по-надолу стане дума за заръката ѝ едно нейно стихотворение да бъде публикувано посмъртно, можем да се запитаме дали тя е целяла да опази една своя тайна приживе, или, напротив, да я направи порелефна, рамкирайки я по такъв драстичен начин с края си. С една дума, имало ли е въобще

от малко-малко сериозна любовна история с Яворов, или на късни години, след като измират свидетелите (макар че, ако трябва да сме точни, процесът започва след смъртта на Боян Пенев), Дора Габе се отдава на приятни фантазии – и къде с намеци, къде с недомлъвки, прибавя още един мит към биографията си? Така че буквализмът, за който споменах, не изключва възможността тъкмо при навлизането ни в биографичните текстове да се окажем в мрежите на най-неразрешимите фигури и мистификации. Но и така да е, мистификация или не (а аз все пак вярвам, че от този текст се процежда кръв), ние тук ще четем именно разказа на Дора Габе, та бил той и прелюбопитният плод на самосътворяване, което предлага своята собствена версия на теменугите. На женствеността.

„Теменуги“ на Дора Г.

И така, жената, на която Яворов изпраща като дар теменуги, е Дора Габе. Нейната първа стихосбирка, озаглавена „Теменуги“ и подписана Дора Г., излиза през 1908 г. Десетилетия по-късно Дора Габе разказва:

Тая книжка е моят спомен от работата ми с Яворов. Заглавието „Теменуги“ е във връзка с цветята, които той ми пращаше. У Яворов има стихотворение със заглавие „Теменуги“.

И също:

Моята първа книга стихове носи заглавието „Теменуги“ – за спомен от букетчетата есенни теменуги, които Яворов ми изпращаше всяко ранно утро, преди да замина да следвам в Женева.

Но:

Дълги години след това аз не понасях тия свои стихове и не обичах своята първа книжка.

Затова пък:

Днес, след шестдесет години тя ми стана скъпа. Тъгата... съм я поела в себе си, носила съм я цял живот и тя е станала яка, възмъжала. Ще я нося докрай, а след моя край тя ще остане завинаги в книжката ми „Теменуги“, в която ще остане също частица от меланхолията на Надсон (ще се върнем към Надсон – М.Н.), лъх от моята първа младост и следа от червения молив на Яворов, през чиято ръка мина по голямата част от тия мои първи трепети на поезията.

И още:

Защо трябва да се срамувам от тая книжка, която носи името на цветята, изпращани до мен от Яворов!

Защо, наистина? И защо заглавието се оказва „спомен“ за изпращаните от Яворов цветя, а

цялата предистория – публикувания от Габе цикъл от 1905, последван от цикъла на Яворов, е заличена? Каква е тая „работа с Яворов“, белязана от неговия „червен молив“, преминала през „ръката“ му, наложила за заглавие цветята, които той е изпращал, но предизвикала след това шестдесетгодишна непоносимост, липса на обич и ... срам? Другаде аз коментирам често срещания се у Габе мотив за тайната, виновна тайна, която ще бъде отнесена в гроба и която поне според едно от свидетелствата препраща към Яворов. Най-сетне превъзможването на срама – на тайната? – се оказва приемане на тъгата и, както ще видим, на болката, „разпъването“, кръвта. „Женска кръв“ е навярно едно от най-късните стихотворения на Дора Габе, което тя посвещава на Яворов и по-верява няколко месеца преди кончината си на Георги Тахов с изискването то да бъде публикувано след смъртта ѝ. Това изискване – с всичките възможни прочити, които то позволява – е само по себе си поразително. Нека прочее се спрем на някои детайли в разгръщането на тази десетилетна драма.

Ръката

От самото начало обменът върви така: Дора Габе праща на Яворов стихове, които той поправя и редактира, а Яворов и праща теменуги и ... наставления. В преобладаващата част от спомените на Габе Екатерина Ненчева, с която споделят квартира на „Солунска“, „открадва“ стиховете на Дора, за да ги покаже на Яворов. В поне един случай обаче излиза, че те двете се запознават с него в Народната библиотека (за дължителен мизансцен в този разказ), после двете отиват с Яворов на ресторант и най-сетне двете се подчиняват на изискването да му занесат стихове, за да ги прочете той и редактира. Весела Вътева е права, че тези разкази са озадачаващо противоречиви – аз дори не изреждам всичките им варианти.

Така се стига до редакторството на Яворов, който започва да връща стиховете на Габе жестоко надраскани с един неизменно споменаван червен молив:

Видите ли, госпожице, има хора, които се раждат направо учители... Ако се изкажех открито, вие бихте се уплашили от моята безгранично смела самонадеяност... Вие трябва да свикнете с обстоятелството, дето гледам на вас като на свое крупно произведение, над което работя и ще работя, докато бъдем живи. Когато един ден не ще имате нужда от моето пряко съдействие, вие ще носите в душата се печата от моята душа и, без да щете, ще служите на моите цели...

И в писмо до бащата на Дора:

Само аз знам какъв успех е постигнала дъщеря ви. Но тя все още има нужда от моята ръка.

Има нужда от ръката му – както и теменугите от Яворовото стихотворение. Междувременно Яворов започва да изпраща на Дора Габе сутрешните есенни теменуги. В светлината на „Теменуги“ тези теменуги са наистина смайващи. Ако в стихотворението теменугите „печални“ чакат ръка, която да ги помилва или откъсне (кое от двете, както посочва Камбуров, остава неясно), за отбелязване е, че поетът избира да изпраща на младото момиче теменуги, които, така да се каже, вече са дочакали ръката. Образцови, ощастливени теменуги. Дотук всичко върви по Бойко Пенчев. Ръката е Пигмалионова ръка – изобретяваща-присвояваща Душата си. Така че тя, „без да ще“, да служи на неговите цели и т.н. Междувременно обаче се обявяват цял сонм други пигмалионовци.

Те не са мои, те са ваши, господине

И наистина, мнозина „дядовци“ – ако ми бъде позволена тази травестия на бабуването – се събират около първата рожба на Дора Габе. Яворов редактира. Боян Пенев – вече годеник – събира стиховете в книжка. Бащата на Дора разлиства книжката и казва: „Браво на мене!“ – „Защо?“ – зачудва се тя. – „Нали аз те създадох!“ Но и тук веригата не свършва. Защото, оказва се, Петър Габе е създал Дора посредством руския поет Надсон, когото тя по негово настояване превежда.

Всичко това придобива вид дори на някакво съзаклятие. След разрива между Габе и Яворов той пише на баща ѝ. Какво пише? Ами че тя още имала нужда от неговата помощ, не бивало делото му да остане недовършено. Бихме могли да пренебрегнем борбата на Дора Габе „срещу опасното влияние на тоя силен човек и поет“, нейния „инстинктивен страх от това влияние“, който „ни (с Екатерина Ненчева отново – М.Н.) постави в конфликт с него“.

Трябваше да застанем срещу него, за да се подчиним, и още от първа стъпка да се сблъскаме с неговата воля.

Бихме могли, с други думи, както прави и Магдалена Шишкова, авторка на предговора към цитирания вече том, да привлечем сюжета Габе-Яворов в обикнатата патетика на учител и ученичка (Мара Белчева и Пенчо Славейков, Елисавета Багряна и Боян Пенев). Дискомфортът на Дора Габе обаче е очевиден. Наистина, подплатата на изливания върху ѝ педагогизъм

придобива понякога смайващо откровени ракурси. Поне в две от писмата си Яворов настоява върху някаква „кърпичка с Вашите сълзи“, която иска да получи от Габе. В едно от тях научаваме и как кърпичката следва да се намокри:

Имайте пред вид, че я чакам всеки час – кърпичката с Вашите сълзи... Какви странни желания, Боже мой! – Ето как бих желал да Ви разплача, – ще позволите ли да говоря сега глупости? – ето как: Да застана пред Вас, да Ви застава да стоите „смирно“ и подир това... да Ви наплескам със шамарчета, разбира се полекичка, както някое дете, колкото да се разплачете. И подир това – и подир това да Ви прилаская и разсмея, както се разсмява пак едно дете...

Толкова по въпроса за любовта на Яворов към „душата на дете“. Катя Кузмова-Зографова – с похвална за нравите ни смелост – подхваща въпроса за динамиката на любовните отношения на Габе в „Нейно теменужество“, но в термини, които аз, общо взето, не приемам. Във всеки случай не споделям мнението ѝ, че Дора Габе се е чувствала „неуютно“, поради описваните от нея любовни асиметрии. Тук обаче е невъзможно да се навлезе в тая струпясала от стереотипи проблематика. Все пак дискомфортът на Дора Габе има не само психологически, но и принципиален характер. Противопоставяйки се на най-мощния и най-безнадеждно стереотипния от нашите педагогически митове, които, уви, оттогава-насетне само са се мултиплицирали, още през 1937 г. по повод Мара Белчева Габе защитава жената, оттеглена

...не в безплодна самотност, а в богат свой мир, в който да твори(ш). Не да си сянка на някого или подражание (колко погрешно съдят ония, които не я познават!), а да си упорита, цялостна, всякога вярна на себе си.

„Упоритост“ е, разбира се, качеството, което Габе противопоставя на Яворовата „мъжка воля“. Скъсването си с Яворов тя обяснява именно с бруталността на претенциите му. Фразата „Те(зи стихове) са ваши, не мои, господине“ се появява нееднократно в спомените ѝ. Очевидна е и благодарността ѝ към баща ѝ, който не ѝ казва нищо – или тя не си спомня да ѝ е казал – по повод писмото от Яворов, открито от нея десетилетия по-късно. Присъствието на бащата, разбира се, предлага гаранцията, че Яворов не е единственият претендент за създател. Но и бащата я притеснява. Все пак нали той бил също така насърчавал в творчеството своя ученик, поета Александър Фруг? „Като е поощрил чуждия човек, как да не поощри дъщеря си!“ И на други им се случва, следователно... да бъдат поощрявани, не всички са се ро-

дили учители като Яворов. Кошмарът обаче не свършва. Пристига събраната и подготвена от Боян Пенев стихосбирка. Дора Габе отгръща тъмночервената корица и се разплаква. Винетката е отпечатана наопаки. Лирата е с главата надолу. Така дори сравнително най-ненатрапчивата според тези спомени намеса на Боян Пенев отива накриво.

Добър знак, бихме казали днес. Защото на младото момиче наистина му е съдено да преобърне лирическото в инструмент на своята независимост. Страхът се оказва знакът на поетически инстинкт – отвъд този страх тя, според разказа си пред Блага Димитрова, не трепва пред нищо. Какво прави младата поетеса посред тълпата сътворители? Назовава стихосбирката си „Теменуги“. Ако Яворовите „Теменуги“ са „епилог“ (според Цветан Раковски), Габе очевидно решава да предложи свой собствен епилог – и в спомените си неизменно ще разглежда своята стихосбирка като отговор на събитията между нея и него, каквито и да са били тези събития. Така срещу едните „Теменуги“ тя предлага другите „Теменуги“, в тъмночервената корица, със следа от червения молив („печата от душата“) на Яворов – та нали през неговата „ръка“ минава „по-голямата част от тия мои първи трепети на поезията.“ Амбивалентната мастурбираща-или-умъртвяваща ръка от стихотворението на Яворов (според коментарите на Камбуров) се осъществява като редактираща-откъсваща ръка – изподрасканите с червено стихове са наречени на букета (откъснати) теменуги. Те-ме-ну-ги. Те-мен-каквото и да било. Ги. Защото те са ваши, не мои, господине. „Но аз и до днес твърдя, че »Теменуги« не са мои стихове и съм готова да се отрека от тях.“ Вземете си ги обратно теменугите. В крайна сметка изпача си Надсон, който се оказва виновен за цялата работа. Той дори се възправя като някакъв антипод на Яворов. Яворов се опитва да тласне поетесата към „една жизнерадостна нотка“, но Надсон взема връх, меланхолията му прониква дълбоко в нея, стиховете ѝ се пропиват от скръб. Браво, Надсон! „Дълги години след това аз не понасях тия свои стихове и не обичах своята първа книжка.“ Поради Надсон. По-добре поради безопасния Надсон.

От червения молив към женската кръв

Следите от червения молив трябва да са били много дълбоки, ако стихотворението „Женска кръв“, което Дора Габе поверява на Георги Тахов, за да бъде публикувано след смъртта ѝ, е посветено не на друг, а на Яворов. Тези следи обаче, както вече споменах, са се

втечнили – в „женска кръв“. Възможно ли е все още да сме в сферата на фигуративното „кастрене“ на словесни тела, на стихове? Само тропали ли е „зародишът“ на „фатално зло“, което Яворов „вгнездява“ в нея според едно друго посветено на него стихотворение? („Защо?“)

Или, от молива към кръвта, налага ни се да направим стъпка към скритната „любов езическа“ – към „болката“ (кавичките са на Дора Габе и са една от енигмите в „Женска кръв“), на която Яворов я е „разпънал пръв“? „Свещена и греховна женска кръв.“ Пръв – кръв. Дора Габе разказва на Блага Димитрова, която пък разказва на мен как през първата си брачна нощ с Боян Пенев Дора била потресена от вида на брадата му над дългата му бяла нощница, обичайно мъжко спално одеяние по онова време. Трябвало ми няколко мига да сглобя толкова непривични елементи – „първа брачна нощ“, „брада с нощница“. После изведнъж схванах. Под бялата нощница би могло да има друг вид тяло – непредполагащо брада. Майката е първият любовен обект и за момичето, а тя няма... брада. Брадата тук се явява *unheimlich* по Фройд (тревожна чуждост. Фройд ни казва много за уплахата на малкото момченце, когато вижда, че тя си няма. За това, което изпитва малкото момченце при вида на нощница с брада обаче, той – за разлика от литературата или статистиките на изискващото десетилетия разцъфтяване на женското удоволствие – май не съумява съвсем да каже.

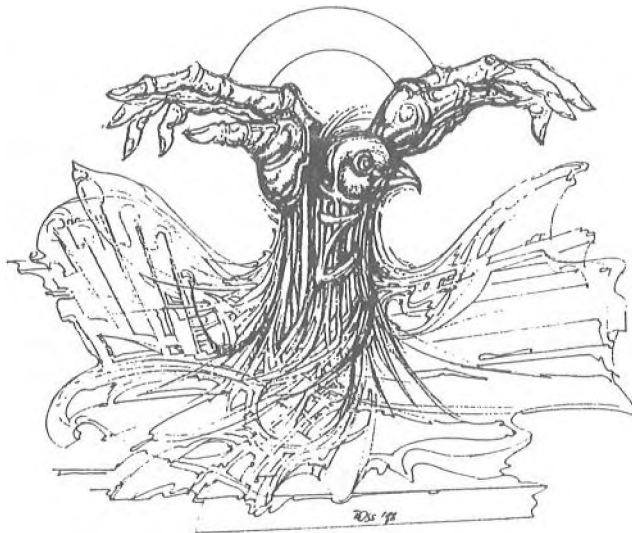
Бихме могли да си припомним отново и обесията на Дора Габе и Елисавета Багряна една с друга, страстта им да си разменят мъже, рухването (това наблюдение отново дължа на Блага Димитрова) на Багряна след смъртта на Габе...

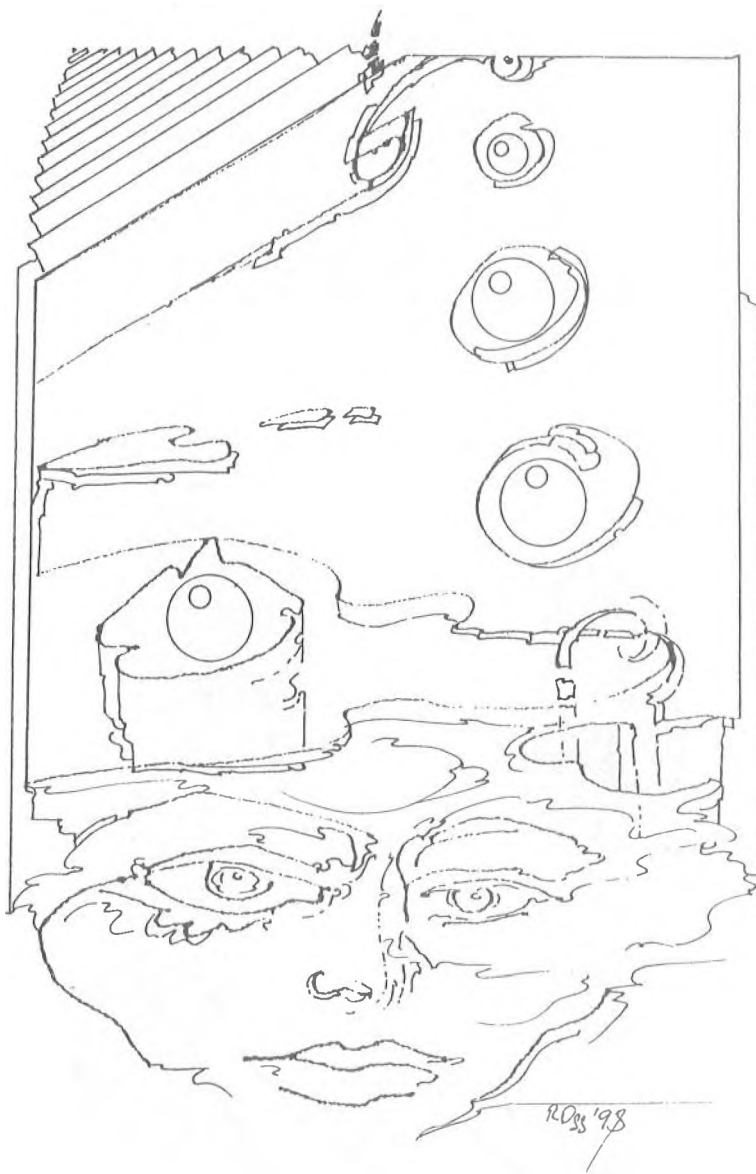
Та освен молива на Яворов, отхвърля ли Дора Габе неговия... молив? И то не преди, а след девствеността? „Помня, че ме бе страх от него.“ Стиховете на Дора Габе постоянно ни препращат към някаква „тайна“ и някакъв „грех“, които тя се заканва да отнесе със себе си. Спо-

ред един мемоар на Петър Величков в заника на живота си тя изповядва, че този грех е, че е могла, но не е отклонила Яворов от очакващата го трагедия.

Да го отклони – как? Като предотврати Лора? Изпреварвайки я? Приемайки печата на червения молив? Или – както смътно се мълви, – въздържайки се от една недискретност в самото навечерие на трагедията? Но с какво да си обясним енигматичността, упоритото премълчаване, изместването, отлагането на едно, в крайна сметка, доста общо и изплъзващо се стихотворение до след смъртта? С премного четене на Достоевски, – а Дора Габе признава, че го чете до поболяване – и неговата митология за „първия“? С премного символистки прехласвания по девствеността? С бруталност, която не се е ограничила до текстовете само? С „ревността до смърт“? Или с последвалия само след няколко години кошмар, при който от откъснатите теменуги като в Дантевия кръг на самоубийците бликва кръв и завлича посегналия към стъблата им в дебрите на призоваваната смърт?

Само че Дора Габе вече не е там. Тя е върнала теменугите и с едно безпримерно безстрашие пред изчакванията и мълчанието – втората ѝ стихосбирка излиза двацет години след първата, когато, трябва да добавим, поетесата е останала и без втория си „учител“ – поема към толкова мъчително изричане на „женската кръв“. Между двете стихосбирки обаче е „Някога“, книга за страха и екстаза, книга, посветена на майката, на която Габе твърди, че дължи своето по-сетнешно безстрашие. Защото става дума не просто за „липсващата необходимост от другост“, която Камбуров открива в Яворовите теменуги – „Достатъчно е да погледнете в огледалото и намирате музата си“, повтаря ѝ Яворов – а за наличната необходимост от друга другост. До нея Габе се опитва да стигне по други пътища – и писмовни, и еротични. Но тази история отчасти сме я разказали вече, отчасти тепърва ще се опитаме да я разказваме.

Две хубави очи

Две хубави очи. Душата на дете
в две хубави очи; – музика – лъчи
Не искат и не обещават те...

Душата ми се моли,
дете,

душата ми се моли!

Страсти и неволи

ще хвърлят утре върху тях
булото на срам и грях.

Булото на срам и грях –
не ще го хвърлят върху тях
страсти и неволи.

Душата ми се моли,
дете,

душата ми се моли...

Не искат и не обещават те! –

Две хубави очи. Музика, лъчи
в две хубави очи. Душата на дете

Ела!

Очите ти са звездни небеса.

Косата ти е здрачния воал,
на късна вечер, твоята коса!

Дъха ти – свеж момински дъх,
на юга съживителния лъх,
зефир посред цветя заспал.

Ела, денят е мъртъв и студен.

В таз лунна нощ, с разпусната коса,
приведена над мен,

ела и дъхай в моето лице,
ела и сгрей изстинало сърце –
в таз лунна нощ, под звездни небеса.

Среща

Мене ми е странно – ето те пред мен,
мене ми е жадно – гледам те пленен,
мене ми е страшно – дишаш ти за мен, –
мене ми е тъмно, тъмно, в ясен ден.

Викнал бих от болка – времето лети,
викнал бих от ужас – ще отминеш ти:
сън в съня е сбъднат – миг след миг лети,
няма да се върнат сбъднати мечти.

Видения

Небе – куршумена безкрайност – отразено
през ледена кора в куршумени води.
Самотен коленичил на леда, смутено
през него гледам аз: ни слънце, ни звезди, –
ни ден, ни нощ, – безцветен здрач – мъгла. Безцветни,
край отражението мое сенки рой
минуват и не спират: сенки мимолетни,
залутани безцелно, жадни за покой.

Аз виждам своя образ там: изпод водите
държат подводни храсти в кървави бодли
челото изранено. Съскащи и зли,
през моите уста на хаоса змиите
подават сноп езици. Камък там лежи,
и камък остър на гърдите ми тежи.

Не съм аз там – не съм това – не съм!... Безцветни
край сянката ми шетат сенки рой,
залутани безцелно, жадни за покой...
Минуват сенки: в погледите мимолетни
и съжаление и уплах се чете.
Минуват, заминуват и не спират те.

Не си виновна ти

От други свят съм аз – не си виновна ти,
дете на прах-земя, на прашните мечти:
не си виновна ти, от тебе исках аз
не сажди на страстта, а дух кристален мраз.
От тебе исках аз да бъдеш огледало
на моята мечта сред ясна самота:
вълшебно огледало, живот и образ дало
на моя хладен блян от светъл бронз излян.

Не си виновна ти, от други свят съм аз,
не зная прах и дим в приоблачния мраз;
от други свят съм аз, що можеш стори ти
за моя снежен сън и ледени мечти!
Що можеш стори ти, не арфа яснозвучна
за тайната в тъма ридаеща сама, –
не арфа яснозвучна с душата ми, съзвучна,
дозела песента на радост-горестта!...

В обърканите сравнения на дежурните гении, които познават отгоре-отгоре средно-европейската литература, т. нар. компаративисти, Петьофи и Ботев, Ади и Яворов, даже Атила Йожеф и Никола Вапцаров, са представени като сиамски близнаци.

С острия си като бръснач критически скалпел, преди четвърт столетие Атанас Далчев успя да отдели Ботев от Петьофи така **бляскаво**, че и двамата да останат живи (*Многострунната лира на Петьофи*, сп. „Кортарш“, 1973, бр. 1), нещо повече, след това прочистване на духовната атмосфера, двойната им звезда грее още по-ярко на българския и унгарския поетически небосклон.

След Далчев, българският *poeta doctus*, моите начинания носят дързостта на вражалец, навлязал в сложна, изискваща големи професионални умения област.

Несъмнено в съдбата и творчеството на Ади и Яворов могат да се открият множество общи черти и **мотиви**. Ала няма нищо по-противоположно от поезията на Ади и Яворов, или още по-правилно: от душевната нагласа на Ади и Яворов, оформена отчасти от унаследените качества, отчасти от различните обществени влияния. На нея се дължи и различната им съдба.

Душевна нагласа

Изхождайки от физическия им и духовен строй, Ади и Яворов са различен **тип** поети. Ади е наричал себе си селски Аполон. „Роден съм аз за селски Аполон, / певец, езичник и смелчага, / що любейки и с песен на уста / посреща залеза на своите дни ...“ – изповядва с тона на езическа радост от живота. Според Дежо Сабо „главата му беше огромна: яка, върху яко тяло. Косата – гарваново черна, лицето – налято, докрай избръснато, устата широка, носът с благородна форма. Ала всички тези подробности човек забелязваше едва по-късно, чак след като съзнателно насочи вниманието си. Защото това, което грабваше от пръв поглед, което пленяваше човека или го отблъскваше, бяха двете огромни черни очи. Никога не съм виждал нито при мъж, ни при жена, нещо подобно на тези две очи. И по-късно – даже и не толкова късно – когато дребните лешояди на смъртта бяха започнали да разяждат скроеното му наедно, сил-

но тяло, тези две очи като че ли всмукаха жизнеността на цялото тяло. У този болник бликналата лава на истеричния живот, менейки се от миг на миг, болеше, пробождаше, разкъсваше през тези две очи. Ту бяха обидно остри, режеха право в лицето, душеха го подозрително, като някакви черни сетери, ту се загнездваше в

тях злата страст да нараняват, погледа следваха тежки слова. После се сгърчваха в плач, като две, пълни с горчилка уста: болката се изливаше из тях пълноводна и безкрайна. После избледняваха, замираха мъртвешки по оловносивото лице, край тях човек зъзнеше като в погребална

камера. Понякога, много-много рядко, за миг, особено в часовете на добър унес, бяха по майчински жаловити, с безпределна доброта, за да ги обземе в следващия миг отново предишната злост. Случваше се унесът да го скове като труп, лицето му да избледнее мъртвешки, врътът му да клюмне, крайниците му да увиснат, натежали особено. Ала очите живееха и се променяха със страховит плам: вечно възвръщащата се душа обхождаше прозорците на развалината с пламтящи факли, за да изплаче в очите му ужасяващото дело на смъртта.”

Докато, според Тодор Влайков, Яворов е „...слабичък, малко поприведен, с мургаво лице, с високо чело под буйна смолеста коса, с големи черни и святкащи очи, които често свежда надолу. На устата му трепти свенлива усмивка. Говори тихо и като че се смущава. Ала взрете ли се в погледа му, ще прочетете в него сила и упорство.”

По описания на съвременници Ади е бил внезапно избухващ **сангвиничен** тип, докато Яворов е бил по-скоро **меланхолик**. Затова, след деветгодишна голяма любов, Ади скъсва с Леда, а Яворов, в унисон с душевната си нагласа, остава до Лора, да издевателстват до смърт един над друг.

Корените

Ади и Яворов са не само поети с различна нагласа, ала и идват в литературата от различна среда. Ендре Ади е роден в Ердминдсент на 22 ноември 1877 г. Неговите деди още от началото на XIV век са в редовете на поземленото благородничество. Дядото на баща му е все още заможен иконом при Миклош Вешелени, а баща му обеднява съвсем; по майчина линия е

ПЕТЕР ЮХАС

Ади, Яворов и съдбовните жени

потомък на свещеници. (Очевидно и поради това *Библията* му е настолно четиво до края на живота.) Съдбата му е предопределена от девестотингодишната опозиционерска независимост на унгарското дребно благородничество. Когато са ги засягали, предците му са се бунтували срещу кралската власт, не бидейки нейни галеници. Ади е наследил психиката на този горд човешки тип. Имало е у него и страстно влечение към доброто, отбрано общество, но е носел в кръвта и душата си и греховете, и достойнствата на вироглавите си деди, дребни благородници в опозиция, диво гуляещи надменни съдии. Имал се е за пророк, за оракул. „Говореше с безгранична надменност за стихотворенията си. Имаше у него нещо от претендиращите за преклонение примадони“ – пише за него приятелят му, Дьорд Бьольони. В непокорното дребно благородничество, колкото и презряно да е било, е виждал наследен от вековете символ. „Аз съм внук на Дьорд Дожа / Жалец народа си, тъжен цървулджия дворянин / Хей, господари, май ще е добре да чуете, / народа ми с коси в ръце, защото е жежко Лятото, / Жежко е лятото, а косата е изправена...“

Социално-политическа революционност

Чрез бунта на секелския дребен благородник Дьорд Дожа от 1514 г. Ади изживява своя собствен бунт срещу графове и епископи, срещу цяла олигархическа Унгария. Критикува създадените за изпълнение на заповедите им две лакейски армии: на чиновниците и на джентри интелигенцията. Счита за техен грях това, че Унгария напълно се изолира от прогресивна Европа и е останала последната феодална страна на континента.

Дребноблагородническият, но гениален Ади се отнася високомерно със „Свиноголавите“ господа. У българския гений страстите са съвсем различни, както вече отбелязахме, той е рожба на друг социален слой.

Според легендата, прадядо му бил приказно богат бедуин. Пристигнал с каруца, натоварена със злато и сребро от отдалечените краища на турската империя в намиращия се близо до Пловдив Чирпан, където се заселил заради синееката дъщеря на чорбаджи Генчо. Жителите на градчето обаче подозирали, че горкото момче е хайдутин. Днес елементите на легендата и на действителността са се преплели в неделимо цяло. Сигурно е обаче едно: мълчаливият и загадъчен син на Арабия имал добродетелно сърце: помагал на изпадналите в беда, подарявал волове на осиромашелите селяни, строил

чешми край пътищата, а по времето, когато се родил Яворов от имането му нямало и следа.

Яворов е година по-млад от Ади. Роден е в провинциалния Чирпан през 1878 г. Напуска гимназията и става телеграфопощенски работник. Пет години работи на тази чиновническа работа из провинциалните градчета. Инертността на жителите на малките градчета, еснафският им, лишен от перспектива, безрадостен живот го хвърля в отчаяние. „Аз тука и добре, и зле съм; ясно виждам, че службата от ден на ден ме убива. – пише в едно от писмата си. – Тук всичко е заспало и – нито надежда от сън мъртвешки да можеш свестен човек събуди!... Всичко, що е около ми, е малодушно, тъй подло, тъй дребнаво, че човек неволно намразва живота си, неволно ръката си повдига към челото и настойчиво някак си иска да прекъсне нишката на този безцелен, омерзителен живот...“ Вдигнатата ръка все пак се отпуска, тъй като поетът, попаднал под въздействие на социалистическите идеи, съзира възможност за съдържателен живот. Организира социалистически дружинки, в социалистическите идеи обаче вижда не мирогледа на една класа, а съчувствието към онеправданите. Въпреки съчувствието, у него липсва онова възприятие на света, което да даде на възникналата емоционално симпатия мисловна опора.

Убийствената изостаналост на обществото предизвиква огорчението и раздразнението на Ади. През 1905 г. той пристига в Будапеща от Париж. Във всяко от писмата му прозира разочарование. Отчаян стон: „Плаках, ревах, като се качвах на влака, отвращение, гняв и горчивина ме обзеха, когато пристигнах в този противен, невъзможен град.“; „И вместо да свикна, все повече чувствам човешката низост на това положение.“; „... не мога да свикна тук, не мога да живея тук, не знам какво ще стане тука с мене.“; „ненавиждам всичко тук“; „много е противна Будапеща“; „животът ми е пуст и бездуховен. Ще загина в Будапеща“; „Ще трябва да се измъкна, ако не искам да загина...“; „Не искам да оставам тук...“; „да бягам оттук, защото ме чака катастрофа“; „дори да умра не ща у дома“; „Ще напусна тази страна и никога няма да се върна.“

Сякаш чуваме думите на Яворов, изречени в крайното му отчаяние: „Па и струва ли си това племе да се грижи човек за него? Кой ме скъпи? Кой ме обича? Само 5-6 души приятели срещу цяла армия хора, които ме гонят и вразят. Не, не! Целият ни род е такъв! Аз наистина мислех някога да дам истинските стихове, които зрееха в душата ми, но все оставях – кому ще бъде нужно това! Сега ще направя друго: ще оставя

завещание – всичко, което съм писал, трябва да го изгорят на гроба ми. И този гроб няма да бъде у насенско: ще замина с трена за Цариград, ще си избърша обувката от праха на българската земя и там, в Сърбия, ще си тегля... Нека там ме зароят: това ще ми е отплатата за всичко, което понесох... Това е най-хубавото, което мога да сторя; не искам окалян и гладен да загине като просяк из софийските улици"

Ади пише със съзнанието на призван гений: „Не бой се, корабе мой, тук е героят на Утрешния ден ... / Няма да стана цигулар на сивотата“. И Яворов не е могъл да се нареди сред дребните, нечисти, подмолно зли кариеристи и уядени сребролюбци, и той се е чувствал също така бездомен и изоставен, както Ади. Този слабичък и крехък човек е един от най-големите и самобитни таланти от началото на века и в цялата българска литература, пионер на обновлението на българската лирика през XX век. Той внася за първи път в нея мисловността, не всеобхватен мироглед за устройството на света, а съмнение и размисъл, които го потапят в същността на нещата, и не намира никъде утеха. Изразните му средства също са съвършено нови в българската литература. Богатото му словотворчество и новите форми обогатяват извънредно много българската поезия, с тях той разкрепостява образната фантазия на поетите, прави по-гъвкав поетичния език. Поетичната му величина се илюстрира най-добре от факта, че от началото на века насам, всеки значителен поет върви по неговите стъпки.

Революционността на поезията

Социално-политическата революционност на Ади и Яворов, както се убедихме – независимо от различните обществени предпоставки – е идентична в същността си, докато революционността на поезията им определено се различава.

Ади е революция преди всичко в поезията (сред социално-политическите му стихотворения се срещат най-много слаби, нетипични за Ади творби), ала в поезията му откриваме съдържателна, формална и морална революция. Той не възпява живота, по-скоро животът му намира убежище в поезията. Ненаситността му от живота вдъхва невероятна жизненост и любов към живота: осмелявайте се да живеете пълноценен живот, осмелявайте се да бъдете себе си.

И двамата са силни личности и революционизират именно с индивидуализма си. Ала личностите им могат да се отнесат към две различни групи на гениите. Макар че Яворов обогатява българската поезия с нова предметност, фор-

ми, думи, непознати дотогава трепети, индивидуалността му, както тази на Русо, Байрон, Петюфи и Ботев, е колективната индивидуалност на масата. Сякаш кръвта и нервът му пробягват през целия народ, животът му е поставен на длан пред целия народ: в най-големите си стихотворения (*На нивата*, *Градушка*, *Изгнаници*, *Хайдушки песни*, *Към един песимист*, *Странник*, *Песен на песните ми* и т.н.) облича в думи най-съкровените преживявания на българина. Силната му личност е рупорът, чрез който съдалата го общност, огласява света. Възжеланията и терзанията на цял един народ са претворени чрез него.

В първите си стихове следва ботевската традиция. Започва като поет на социалния бунт, ала революционността му не е така недвусмислена, както при Ботев и при Петюфи. В мрачните картините, изобразяващи тежкия, непосилен труд на селяка, се промъква някаква забулена, загадъчна тъга, чрез която на повърхността изплуват съмненията му от живота. Бунтува се срещу социалната несправедливост, ала в същото време е и скептичен, сякаш се бунтува срещу „вечното“ зло.

В началото на века в поезията му настъпват известни промени. Това все още не е вторият му, наречен символистичен и декадентски, период, ала няма съмнение, че декаденцията вече е хвърлила своята сянка. След кървавата разправа с аграрното движение загубва вярата си в обществения прогрес. Завладява го огорчение и безнадеждност. Вдъхновение му става страданието, дълбокото разочарование. Горчивото, тягостно настроение поражда нов вид лирика, чийто основен тон е скръбта, усещането за безпътица. Обезсърчението, желанието за бягство тук обаче имат конкретно съдържание, за разлика от обърнатите към вечните проблеми по-късни символистични стихотворения. За съжаление, социалистическите редакции не оценяват самобитния му дар, така най-самобитният талант на зараждащата се българска социалистическа лирика занася отхвърлените си стихотворения в списанието на индивидуалистите „Мисъл“. Редакторите тук оценяват изключителната му надареност и го поканват в София. Бунтовните, романтични отсенки в поезията му не правят бърз пробив дори и в кръга „Мисъл“. Продължава да претворява социалния бунт, ала пак остава сам. Сам продължава да търси голямата идея, истината, която да придаде смисъл на живота му. След кървавото потушаване на аграрните движения, осмисля съществуването си в борбата за независимост на македонските българи. През 1902 г. напуска столицата, където вече си е спечелил име и

авторитет като поет, и поема с чета към планините, където го чакат лишения и смърт. Македонското въстание обаче е потушено, другарите му загиват. След социализма, и борбата за независимост се оказва измамен мираж за него. В светогледа и поезията му тогава настъпва голямата промяна. Отчаянието умножава амплитудите в настроенията му и активизира в подсъзнанието му видения. Виденията, ужасните сънища стават предпочитани изразни средства за кошмарните му преживявания. В произведенията му се преплитат действително и невероятно, сънища и реалност. Откриването и изобращението на съзнателния и подсъзнателния свят изисква и нов поетичен език. Старите мотиви, старите думи се оказват негодни за предаване на тези нови настроения. Заминава за Париж, където със страстта на откривател се хвърля в поезията на символистите и открива в нея търсените нови мотиви и думи. **А по това време** като че ли повече мисли за публиката, отколкото за самата творба. Сякаш стремежът му е не толкова да изрази, да опише чувствата и настроенията си, колкото да въздейства, да предаде чувствата и настроенията си на другите. Това го кара да прекалява. А загубата на мярата, в началото на века все още не, ала днес се приема за поза, излишен дан към вкуса на епохата. Високите вълни на страстта показват, че поетът не съумява да се откъсне от проблемите на света. Вярно, че на мястото на обективната реалност вече вътрешното аз, вътрешната схватка излиза на преден план, ала това аз страда в името на големия колектив, или провъзгласява с мрачно пророчество смъртта. Предусещането на смъртта, привидният пессимизъм на стихотворенията му са отчаян протест срещу пустотата и фалша на света, стон в задушния, застоял свят на епохата.

Истинските причини за душевните терзания на Яворов са посочени най-напред от Гео Милев: „Страданието, което е постоянна тема в поезията на Яворов, не е негово лично, защото не може да има толкова голямо лично страдание. То е колективно, всенародно страдание на миналото – тъмно наследство в душата на поета.”

Докато при Яворов природата, общността, това е народът, а жената винаги е сама по себе си отделна реалност, каквито и силни нишки да го обвързват с нея, при Ади е обратното: невероятната му всеобемаща личност поглъща всичко, както амеба, и в психичен план органична негова част стават природата, жената, общността, унгарците, слива се дори и с цялото човечество: „Плача ли, големият Живот плаче / Отминало, падение, фалит, въздишка и прок-

лятие / Предначертанието подлудява / Провикна ли се аз веднъж ...”. Ако при Яворов изходната точка е големият *колектив*, то при Ади е тъкмо обратното: *его-то*. „Морето чака мойта яхта / Хилядите шатри чакат мен / Народът чужд, балсамът чужд / Отчаянието чуждо, новата жена / Всичко, всичко мене чака / Животът се задъхва в мен / Всичко ново препуска към мен ...” В празната, изоставена, нарочно незасята угар, в пустата, кална и безнадеждна унгарска угар се разсейва собствената му бездомност и безнадеждност. (*Унгарската угар*). При Яворов човек знае, че *Две хубави очи* са очите на едно невинно дете, на Мина Тодорова. Чейки Ади и през ум не ни минава коя е жената, руса ли е или кестенява, разцъфнала или повяхваща хубавица, защото жената живее в Ади, съществува чрез него и извън него няма смисъл и значение. Ади е бил гениален егоист. Сред другите, той винаги е най-интересен, тъгата му – най-голяма, от всички той е най-достоеен за любов. Не друг, а сам той пише за себе си: „Обожавам Те вместо целия свят, о, Ти верен и нещастен, Ти красавец, когото глупците не са съзрели дори, Ти: скромният Аз.”

Съдбовните жени

Леда и Лора се появяват на сцената по указание на съдбата, за да извадят Ади от надварадския му застой, а Яворов от сковалата го край гроба на Мина безнадеждност от трагично завършилата любов или по-точно желание за любов. И двамата поети са тласнати от мъртвата точка от „съдбовната жена”. Леда и Лора даряват Ади, респективно Яворов, не само със страстна любов, а имат и превратна роля в съдбата и живота на поетите.

И в двата случая срещата е странна и неканонична. В трагичната любов ролята на Ади и Яворов, в съответствие с душевната им нагласа, още от първото мигновение чак до траурния край, е коренно противоположна. В омайно опиянение Ади бомбардира с екзалтирани признания, умоляващи писма завърналата се през лятото на 1903 г. от Париж Адел Брюл, съпруга на Одьон Диоши, която направо го омагьосва. В нея вижда осъществен блен си: Париж и Жената. С поетичен замах, обръщайки името ѝ, я нарича Леда. Доста освободената в морално отношение, омъжена Леда в началото се уплашва от екстаза на страстта му, избухнала с такава първична сила. По-късно отстъпва пред настойчивостта на младия поет, необикновената му личност и пламтящата му страст я завладяват. Ади, макар че вибрира с невероятна сила и душата му е настроена да лови милиони трептения, едва е успял да процеди не-

що от себе си в стиховете си. Сред космополитичния, ерудиран еврейски елит от журналисти, успява да съзрее едва като публицист. Леда и Париж, срещата със западната поезия е за него спасително освобождение. Огън и страст за прелома му дават двете едновременно стоварили му се преживявания, Леда и Париж. Прекалено скромно е това, което научава от западната поезия, ала вижда в него потвърждение на поетическите си догадки. То му дава сила и смелост да напише новите песни на новото време (*Син съм на Гог и Магог, Поетът на Хортобад, На брега на Ганг, Черното пиано* и т.н.) Първото истинско стихотворение на Ади унгарската поезия дължи на Леда, изящно образованата, живеещата в Париж еврейка, пламналата към нея любов опалва в Ади „Жената на сълзите“: „Жената цяла тук руши / Тук, тук в моето сърце, / Тук отмъщава за живота си / Тук зарежда миналото с мини / В окървавеното ми сърце тъжно / Сълзите капят, капят ...”

Връзката между Яворов и Лора започва точно обратно. Вярно, че още при първата им среща на 20 август 1906 г., по време на екскурзията до Драгалевския манастир, Лора очарова Яворов и го вдъхновява за написването на едно чудно стихотворение („Стон”), което по-късно включва в стихосбирката си под заглавието „На Лора”, четири години по-късно, край гроба на Мина в Париж, отхвърля приближаването на Лора, любовта ѝ. „Тук тя ми откри и изрази своите чувства към мен... обаче трябваше да бъда искрен и да ѝ кажа... аз се боя, ако свържем заедно съдбините си, че ще завършим злополучно.” Лора обаче е била също така настойчива както Ади, за нея любовта е въпрос на живот и смърт, и накрая побеждава. „Когато се завърнах в София, — разказва Яворов на Никола Найденов — тя започна пак да ме следи и да ме атакува. Поздрави, изпращани по специални лица, подаръци, задирвания, посещения в театъра и другаде не ме отклониха от решението ми — да не се поддавам. Но една зимна нощ... Една нещастна за мене зимна нощ, часът около 11 през нощта, се почука на вратата на стаята ми. Отворих вратата и останах просто смаян и вкаменен от това, що видях пред очите си, което не исках да повярвам. Лора, прегазвала сняг до колене, измръзнала, с наведена глава и усърнал поглед, стоеше насреща ми. Със задавен глас ме запита: „Ще проявиш ли и сега жестокосърдечие, с каквото не един път си ме дарявал, в тоя час да не дадеш приют на една слаба, нещастна жена, която има щастието да страда от любов към теб, коравосърдечния?” Тонът, погледът, видът ѝ ме сломиха и аз, брат-

ко, не издържах; прибрах я тази нощ. И тази нощ аз се предадох. Лора ме победи.”

Лора побеждава по същия начин, както Ади. Сугестивната сила на любовта ѝ има власт над Яворов. Странно съвпадение, че опиянението на Яворов и Лора от възплътената им любов, още в първите месеци е трагично помрачено от сблъсъка между подлудяващата страст и омерзителните обвинения, по същия начин, както предусещането за смърт, обзело болния Ади.

В много отношения душевният свят на Лора напомня по-скоро Ади, отколкото Леда. Най-характерна черта на любовта им е съвсем егосцентричното търсенето на щастие. Лора обича Яворов *заради самата себе си*, така както и Ади Леда. И все пак има една съществена разлика: Ади наистина обожава Леда, по-точно казано „женската”, ала за него тя е просто много нужна, без да има важност в живота му. В нея той намира опиянение и забрава, но не и съдбовност, една любовна игра. Лора е готова с цената на живота си да се сдобие с полагащата ѝ се любов. „Един ден ти, даже и без много да ме обичаш, ще жалиш за моята любов. Това е неизбежно. Ще видиш. Ще го купя на всяка цена, *даже ако е необходимо да не живея повече* (курсив П.К.Яворов)...” — пише тя на Яворов още преди сватбата им.

Какви са били тези две съдбовни жени? Блясъкът от стиховете, посветени на Леда и Лора, огрява с такава сила образите им, че заслепени не виждаме в пороя от чувства трагично обтегнатите противоречия. Не бихме могли да видим ясно нито лика на Яворов, нито този на Ади, докато около тези две съдбовни жени не се разсее пушилката от тамян и вещици. Едно е сигурно, нито една от тях не е идеалната муза. Не са били нито кротки, нито търпеливи същества, а буреносни, с дълбока душевност. В женските им души съжителстват и се редуват всеотдайност и страстен егоизъм, подлудяваща страст и омерзителни обвинения, женска търпимост и непредвидима истерия, смирена почит и пагубно високомерие.

Във водовъртежа на тези противоположни чувства би трябвало да съзрем ясно истинското лице на Леда и Лора.

В средновековието се е приемало, че „женската” обича мъжа, а мъжът обича Бога. Леда и Лора са еманципираните жени на нашия век. Те очакват да са единствения възжелан Бог на обичания мъж. В налудничавата си амбиция пожелават не само да управляват мъжа, а и напълно да го обсебят. С добронамерен егоизъм желаят да предпазят полигамно устроените си партньори не само от други жени, а и от всичко,

което не е свързано с любовта им. Лудостта им произтича от това, че те са могли да се осъществят единствено чрез любовта си, и не са в състояние да разберат, че суверенния, самобитен творец се самоосъществява в други пространства. Така острите, раздразнени свади, ревността, снизходителните забележки стават ежедневни между тях. От срещата на болезнено чувствителните, несъвместими, прекалени индивидуалности не може да се роди хармония. Трагичният край е неизбежен.

И двете жени са източни кралици, очакващи обожателите им да се търкалят в нозете им, и ако е необходимо да ги задържат с нокти като див звяр, чак до смъртта.

Произтичащото от егоизма и високомерието недоразумение, неприспособимостта, неразбирането на другия причиняват трагичния край.

Траурният край на любовта на Яворов и Ади, в съответствие с душевната им нагласа, е коренно противоположен. Ади, колкото и да обожаваше Леда, гледа на любовта ѝ като на „женската си страна“, „женското си аз“ („Някой от нас ще тръгне на път“), дори в „Прощални и красиви думи“ отрича всяка отделеност на Леда сама по себе си, всяка нейна женска и човешка ценност: „Чрез мен си ти, защото аз те виждам“. Така голямото стълкновение и мечтата за вечно венчило у него по-лесно се сменя с разочаровано раздразнение, с чувство за бизсмислеността на всяко продължение, после с намерението за освобождение и бягство, отколкото при Яворов.

През пролетта на 1912 г., след един последен див сблъсък, скъсва с Леда.

Вярвал е, че така отмъщава за „робията“ си в бурната любов, за раните и страданията си на жената, която го извайва, която прави от изпадналия провинциален вестник гениален поет.

И до днес спорят за това дали Яворов е убил Лора. Ади признава, че той е убил Леда – в сърцето си:

„Жена, как хубаво е, че си лоша,
Убивам те в сърцето си стотици и стотици пъти.
Прогонвам те, мразя те.“

Яворов изчаква съдбата си сред вечно напрежение, сред мъчителното опъване на нервите в омерзителни спорове, оставяйки до Лора.

Ако в българската литература има нещо на световно литературно ниво, това е трагедията на Яворов и Лора.

Превод: Светла Кьосева

В театралната хроника на броя си от 22 февруари 1938 г. в. „Пещи напло“ публикува следната новина: „В петък Националният театър ще представи пиесата „Буря“ от българския писател Пейо Яворов. За премиерата, като представител на правителството, в Будапеща ще пристигне Владимир Василев, директор на Националният театър в София.

На представлението ще присъства българският посланик в Будапеща, както и останалите членове на посолството и представител на унгарското министерство на външните работи. Членовете на будапещенската българска колония ще дойдат в национални носии.“

Драмата на Яворов „Когато гръм удари“ е преведена на унгарски от Дора Тьорьок под заглавие „Буря“. Преводачката познава българската литература и пише с обич и почитание за българските писатели в брой на списание „Литература“ от 1937 г. Студията ѝ започва със следните думи: „В концерта на европейската култура от няколко десетилетия насам се чува един плах напев: неповторимия, своеобразен и самобитен глас на българската литература.“

Изборът на Дора Тьорьок не случайно пада върху Яворов. Поет и драматург с трагична съдба, той има значителна роля в българската литература. Поезията му, критичните, публицистични, прозаични и драматични творби са на световно литературно равнище.

Интересът на Яворов към театъра и драмата започва няколко години преди смъртта му. Повратна точка е 1910 г., когато се намира в Париж и преживява най-скръбния момент в живота си – смъртта на любимата Мина Тодорова. В горчивината си търси и други изразни средства, освен стиха. Тогава се заема с писането на драми. Не след дълго се ражда първата му пиеса „В полите на Витоша“, излязла през 1911 г. Жадният му интерес към драмата е подхранван и от факта, че работи като художествен секретар на Народния театър, а по-късно става и негов драматург. Превежда и режисира пиеси, пише театрална критика, бори се за чистотата на българския език.

Втората му драма „Когато гръм удари“ излиза година по-късно. Пиесата е поставена на унгарска сцена от Мели М. Шишманов под заглавие „Буря“. Премиерата е на 25 февруари 1938 г. в Националният театър, с Дюла Чортош в глав-

ната роля. Един от броевете на Програмния бюлетин на Националният театър ни запознава с пиесата, като публикува и снимки от представлението. Дьорд Паткош, „майстор-постановчик“ на пиесата представя живота и творчеството на Яворов в уводната част на бюлетина. „Човек с трагична съдба, той е един от най-големите

български поети и драматурзи. Велика, пламтяща душа, рядка среща на лирика и драма...”

Премиерата на българската пиеса става голямо обществено събитие в Будапеща. Това потвърждават и новините от ежедневниците. В съботния брой на „Пещи напло“ (26 февруари 1938 г.) че-

тем: „В петък вечерта бе премиерата на пиесата „Буря“ от българския писател Пейо Яворов. Салонът на Националният театър бе изпълнен с отбрана публика, сред която можеха да се видят много изискани дами и господа в национални носии. Сцената бе украсена с унгарския и български герб. След прозвучаването на българския и унгарския химн, директорът на театъра Антал Немет излезе пред завесата и в кратко слово очерта историческото минало и настоящето на българо-унгарското приятелство. С представлението на „Буря“ се задълбочава българо-унгарската дружба, която се надяваме да се окаже трайна. След което представлението започна. Сцените често се прекъсваха с ръкопляскания, а в края на действието артистите бяха многократно извиквани на рампата.“

От съботния брой на „Пещи хирлап“ узнаваме, че от обществения елит на Будапеща на представлението са присъствали държавните секретари Ласло Тахи, Калман Сили, Андраш Над Ташнади, Дарани Калманне, Хоман Балинтне и много други.

На премиерата „Буря“ има голям успех: „и в двата антракта безброй пъти върнаха на рампата с ръкопляскания изпълнителите на главните роли“. Успехът се дължи и на унгарските артисти, главният изпълнител Дюла Чортош „изобразява с най-съвършени артистични средства“ героя си. Ролята на съпругата Бистра се изпълнява от Илона Ташнади, която „се представя в ролята на страстната жена с очарователна непосредственост“. „Симпатична“ е Олга Есени в ролята на младото момиче. В ролята на момчето Имре Апати „дава нови доказателства за неоченимия си талант“. А Адоръан Над очертава образа на полковника „с такава сурова яс-

РАЙНА СИМЕОНОВА-ХАРГИТАИ

Първата българска драма на унгарска сцена

нота, както го е описал авторът". За успеха допринася режисурата на Дьорд Паткош, декорите на Яшик Алмошне и, не на последно място, преводът на Дора Тьорьок.

От излезлите през следващите дни критики не всички са така недвусмислено ласкателни. „Пещи напло“ признава таланта на Яворов, ала добавя, че „Времето, над което може да възтържествува само пълнокръвен поет, е оставило тежката си следа върху пиесата. Яворов, въпреки неоспоримите си писателски качества, не е такъв. Талантът му буквално се изтощава в героичното усилие да постигне формалното единство на структурата...

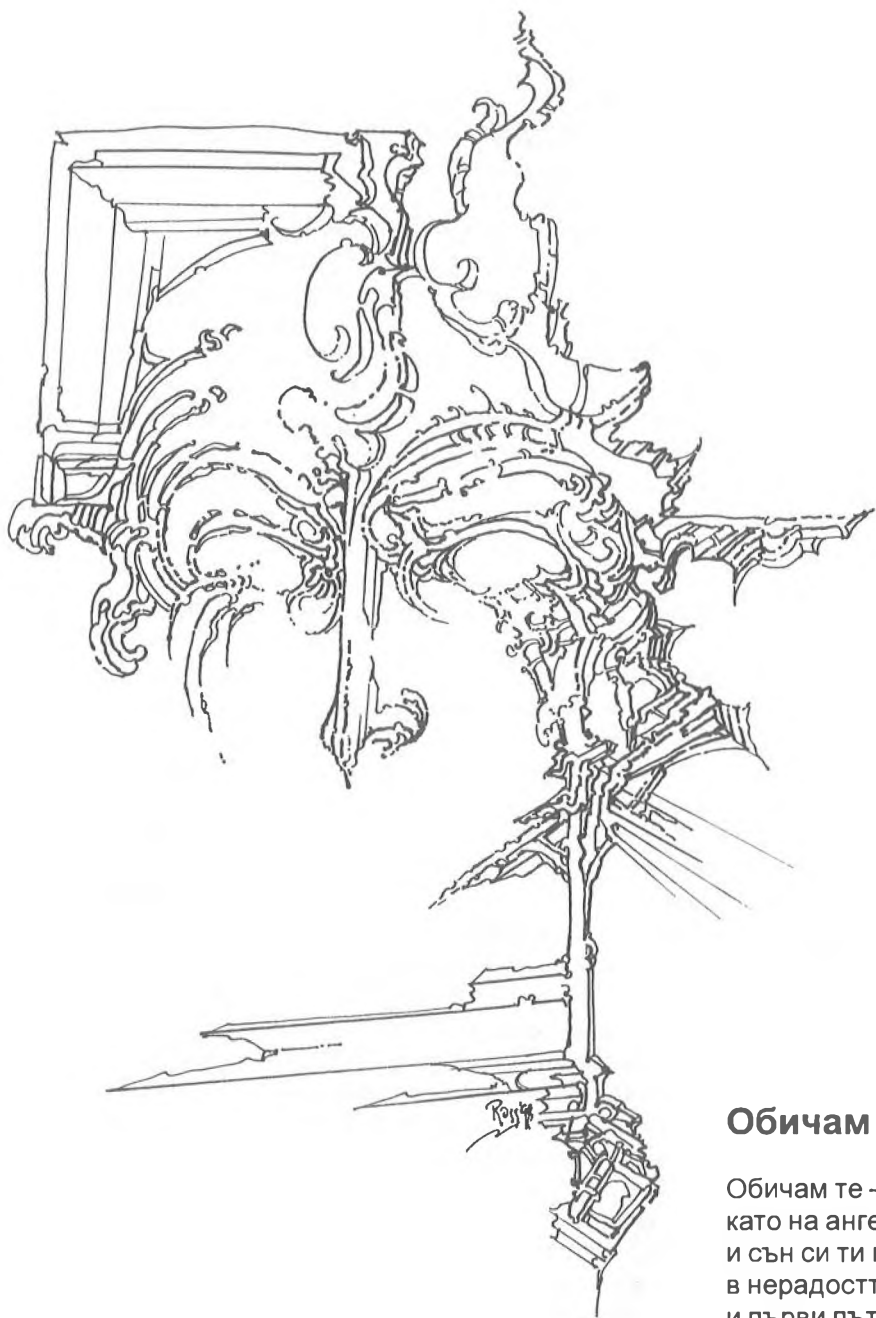
Преекспонира и премотивира, като непрекъснато зад драмата издайнически лъсва голото скеле от структурни елементи, което съвсем не спомага за запазване на цялостната илюзия." Авторът на статията, който крие истинското си име зад инициалите К.А., признава, че „декорите са хубави, преводът на Дора Тьорьок – като изключим някои грапавини – е гладък и приятен."

По-дружелюбна критика – навярно поради симпатията си към трагичната съдба на българския писател – пише Калман Поржолт, журналист от „Пещи хирлап", който засвидетелства и уважение към българската литература в заключението на статията си: „Малките нации постигат международно признание чрез талантливите си писатели. В петък Пейо Яворов завоюва почести за България с драмата си „Буря". Сериозна драма, в която първичната българска сила се показва с френска сценичност... Още по-голямо значение ще придобие за нас този сюжет, ако знаем, че животът на отличния драматург също е прекъснат от семейна драма. Най-напред жена му, по-късно и самият той, се самоубиват. Смъртта на Пейо Яворов е загуба за българската литература..."

Пиесата се играе в Националния театър в продължение на един месец с две-три представления седмично и, въпреки критиките, има успех.

„Премиерата на „Буря“ е важно културно събитие. Това е първата българска драма на унгарска сцена и важен етап в развитието на българо-унгарските културни връзки."

С тези думи завършва представянето на драмата Дьорд Паткош, драматурго на Националния театър, с което хубаво и вярно отразява същността на това културно събитие.

Обичам те

Обичам те – въздушно нежна, в нежна младост,
като на ангела сънят,
и сън си ти вещателен за тиха радост
в нерадостта на моя път,
и първи път за изповед в сърце ридае
доброто и грехът,
и ето ден – и ето тъмнина е.

Обичам те, защото плуваш в полумрака
на своя неначенат ден,
и мисля аз, че ти си Тя! – че тебе чака
духът години заблуден,
и в океан мъгла се вирам и страда,я,
към тебе устремен,
и ето ме на бездната на края.

Обичам те, защото се усмихваш – кротка
пред засташителна съдба,
и няма кой да чуе в устремена лодка
предупредителна тръба,
и няма да ме спре (защото аз те любя!)
ни укор, ни молба –
и себе си, и тебе да погубя...

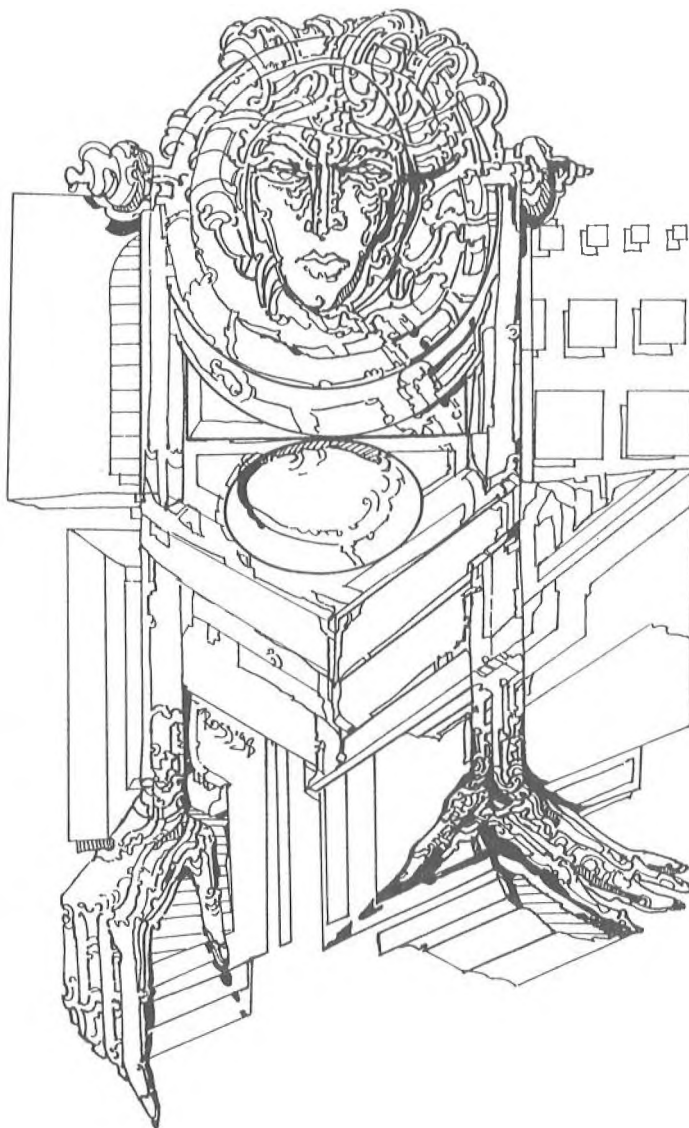
Проклятие

Душата ми, жена, душата ми бе храм
на смелите мечти и светли вдъхновения.
Проклет часа, когато те въведох там! –
Когато сред безименните възжелания
посегнах и извиках: името ѝ знам.

Въведох те светица върху царствен трон,
на моя девствен блян облечена в порфирата.
И волята ти, думата, нека е закон:
доспехите на воин, на поета лирата,
благослови ги! – шепнех в тих молитвен стон.

Но стана ти и с яд, разметнала коси,
одеждите разкъса, – своето нещастие! –
Кикотене безумно храма огласи...
Ти в блудна голота вертеп на сладострастие
душата ми направи: че бе – което си!

Проклет, жена, часа, когато жадна плът
внезапно те съзрях в мъглата на молитвите.
Посърнали, сънливи дните се влекът...
Угасна жива мощ, калена среди битвите!
И плач е песента ми, плач в изгубен път.

В поредицата „Поетичен глобус“, наред със сръбския поет Васко Попа, френския Анри Мишо, американския Алън Гинзбърг, през 1981 г. със самостоятелна стихосбирка бе представен и Андраш Фодор. Вниманието към творчеството му е било засвидетелствано и по-рано, тъй като неговите стихове и преди това са публикувани в български вестници и списания, а в представителната антология на унгарската поезия през XIX и XX век участва със седем стихотворения.

Големите творби, преминавайки по свои, неутъпканите пътища, без посредници, разбиват преградите на епохата, стените на неразбирането, и, макар и с известно закъснение, ала достигат до съвременниците си или до почувствителните им наследници; свързаните със словото жанрове обаче могат да постигнат истински успех извън родните за твореца предели само благодарение на неуморния труд на готови на саможертва, призвани строители на мостове. Заедно с неколцина свои колеги поети вече четвърт век Нино Николов се е посветил на тази доброволна и съдбовна мисия. В резултат на многопосочната му литературноорганизаторска, редакторска, преводаческа, публицистична дейност присъствието на унгарската литература сред българското обществено мнение е все по-осезателно. През последните години един след друг се появиха, издадени в негов превод и редакция издания, предизвикали интереса на публиката.

Подборът и редакцията на настоящата стихосбирка също е дан към професионализма на Николов. Избраните от 11 стихосбирки 37 стихотворения очертават творческия път на Фодор, обхванал три десетилетия във времето. Да се стремиш към пълнота в строго очертаните граници на обема е рисковано, особено когато осведомеността на читателя се свежда до лаконична биографична бележка и един-единствен цитат от монография на Чюрьош. Стихотворенията общо взето са подредени по реда на създаването им, въпреки това не се чувства рязка смяна на изразните средства, защото при Фодор те са свързани не толкова с отделни творчески периоди, а са съобразени с темата, стилните му средства са поставени в зависимост от нея. Ранната му любовна, респективно медитативна лирика с интелектуален заряд е в съзвучие с по-късната. Поетичният материал улесня-

ва успешното реализиране на концепцията, единството на динамичност и разнообразие. Разбираемо е, че заченатите сред българската действителност стихотворения са по-широко представени в подбора, отколкото е мястото им в цялостното творчество на поета, и все пак включването им не е обосновано единствено с

този външен критерий, тъй като „Новороденото“, например, е една от пречистващите точки в поезията на Андраш Фодор.

Съзнателната и вдъхновена работа на Марин Георгиев, Александър Миланов и Нино Николов подсказва, че Андраш Фодор е една от значителните фигури

на съвременната унгарска лирика, а избраните стихотворения представят многопосочните му интереси и ерудираността му в европейската култура, обществената му и артистична ангажираност, богатството от жанрове и форми в творчеството му. На дълбокото съпреживяване на интерпретаторите се дължи, че някои от стихотворенията звучат като оригинални на български: „С хляба на твоето тяло“, „Тайна“, „Най-хубавото“, „Детски плач“. Като отлично решение могат да се посочат „San Marina al Monte“, „Победата на дявола“, „Арена“. При превода на поезията навярно най-важното е пресъздаването, пресътворяването на поетичното въздействие, което не винаги се съчетава с вярност към формата и съдържанието; най-голямата заслуга на преводачите е, въпреки че българската преводаческа традиция и практика донякъде се различава от унгарската и не следва така скрупулозно формалните белези на оригинала, че и тримата са се стремили към оптималното решение.

Основа на всеки добър превод е правилната и точна интерпретация на текста. Гаранция за това е филологическата подготвеност на съставителя. Някои недоразумения или произволни тълкувания, за съжаление, все пак се срещат, което разваля донякъде като цяло положителната картина. В първия ред на стихотворението, което дава заглавието на стихосбирката, „бранденбургски концерти“ е преведено като „бранденбургски състезания“, подвеждайки се от това, че на унгарски се използва една и съща дума. Така на български смисъла се измества към състезателност, надпревара, и няма и намек за концерт по произведения на Бах, което дава отражение и по-нататък в превода, който

ТОШО ДОНЧЕВ

Творец и интерпретатор

не се гради на истинските двуполюсни противоречия, противотежести. В „Новороденото“, където Марин Георгиев има безупречни решения, „заскрежената горда планина на Орфей“ е станала „от стъпките на бобър набраздена“. В „Танц“ превеждането на зурлата като кларинет, вместо образа на народно веселие, предизвиква представата за цигански музиканти. И двете разминавания поставят под съмнение автентичността на авторовите преживявания. В „Петьофи“ вместо „море и галера, звезда и бесило“ четем: „море и кораб, небосвод и слънце“, ала тук навярно е безсмислено да се търси предаването на свързаните с естеството на унгарския език алюзии.

Преводачите общо взето са запазили оригиналните ритъм и рима, макар че редовете, поради особеностите на българския език, обикновено са по-дълги. В стихотворението на „Ленинградско гробище“ сме свидетели на интересна преводаческа находка. Николов е почувствал повтарящият се, набиващ ритъм, подчертан от римите със звука „о“, и използва преди всичко множественото число на съществителни от мъжки род, завършващи на „ове“. Така вместо асонансите на Фодор, получаваме саморимуване или чисти рими. Това тълкуване издава стремеж към по-прецизно приближаване до формата, последователното му прилагане обаче води до известно отместване от съдържанието и атмосферата, до натежаването на определени елементи за сметка на други. Във всеки случай, това е израз на една по-голяма взискателност.

Унгарското литературно съзнание не държи сметка за нито един български поет или писател, погледнато от другата страна положението е почти същото: с изключение на Петьофи, нито един представител на унгарската литература няма сериозно въздействие върху руслото на българската култура, макар че в литературата на народите ни има много общи черти.

Класически пример за популяризиращото въздействие на такива успоредици е Петьофи, когото българският народ носи в сърцето си, защото го е свързал с българския национален гений, Ботев, и по този начин образът му се е възвеличил до мит, легенда. Този начин на популяризиране е заслуга на преводачите и на литературните историци, разкрили поразителни прилики в съдбата и идентичност в целите на двамата поети.

По подобен начин може да се направи паралел между Ади и Яворов. В случая с Петьофи и

Ботев сравнението е обосновано от поразителната общност на ред черти. При Ади и Яворов, знаците, които бележат връзката, проискриват при съпоставянето на противоположните им пътища.

Младият Яворов се бори не само с перо, но и с дела срещу обществените несправедливости. Организира социалистически дружинки, след потушаването на аграрното движение се бие с оръжие в ръка за свободата на Македония. През 1903 г. обаче въстанието е потушено. Яворов е обзет от отчаяние. Бяга в Париж от задушавачата го домашна атмосфера, ала никога повече не се отърсва от подтискащото чувство на разочарование. Трагедията на собствения му живот и обкръжилото го всеобщо неразбиране задълбочават кризата и през 1914 г. единственият изход, който вижда пред себе си, е самоубийството.

В поезията си поема по стъпките на Ботев. В ранните си стихотворения рисува покъртително селската съдба, суровата красота на хайдушкия живот, изпитанията на изгнаниците. Разтваря народните песенни мотиви в лириката си със същата естественост, както Ади в късните си „куруцки“ стихове. Талантът му е забелязан от кръга „Мисъл“, подобно на „Нюгат“ високохудожествено списание, който го приема в редовете си. В началото Яворов е в облъсък с абстрактната, естетизираща насоченост на изданието и пише стихотворения със социални мотиви. Когато идеалите му помръкват (след разгрома на освободителната борба в Македония), той се пречупва и започва да гледа на общественото зло като нещо неизменно и вечно. Съпротивата му се преражда в неясна угнетеност. Тази безнадеждност характеризира втория му, т.нар. декадентски период.

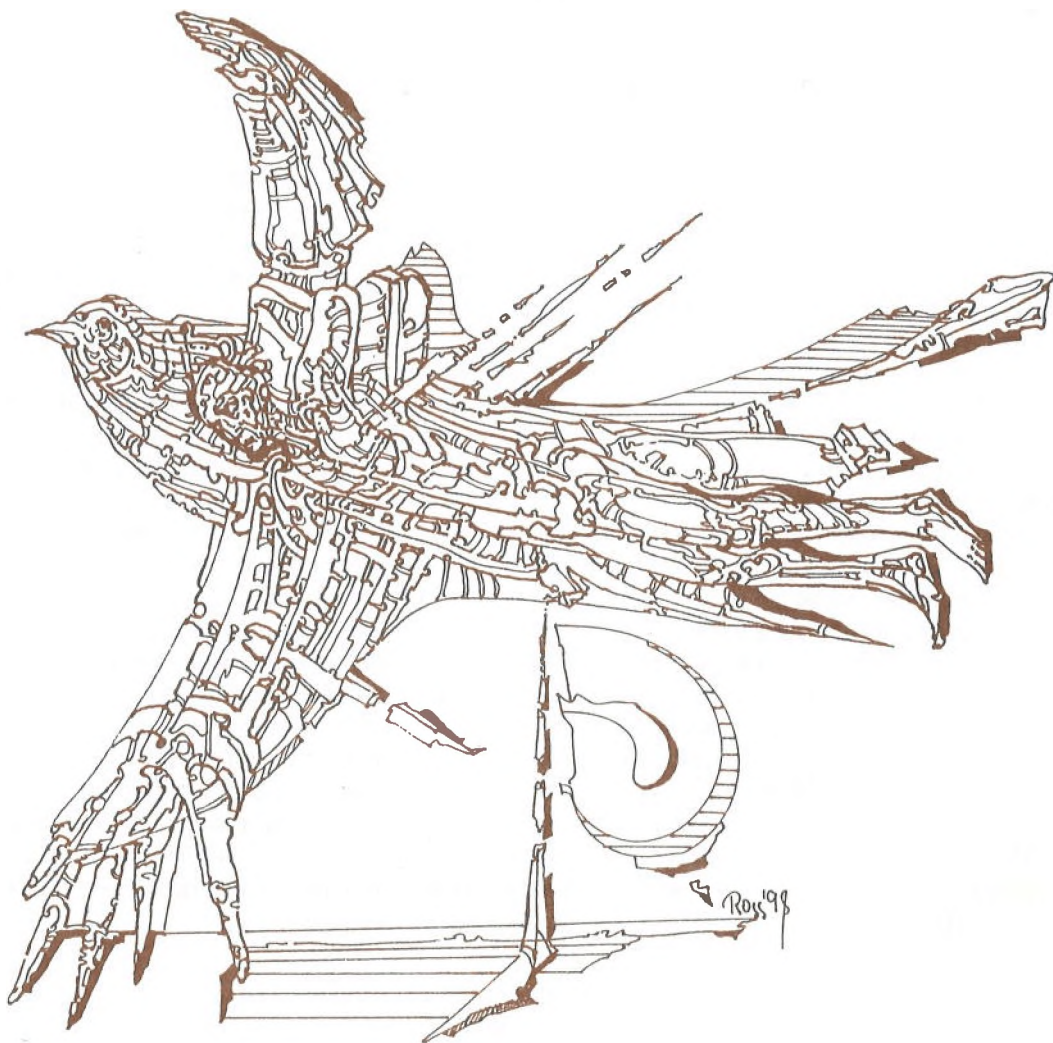
Както и Ади, Яворов също гребе с пълни шепи от извора на френския символизъм. Поезията му става по-изразителна, по-пластична. Съдържателните промени намират израз в по-голямата абстракност. Собствените си терзания, съмнения, кошмарите на съзнанието си преработва като видения. В мистичните му формулировки се просмуква стремеж към философско обобщение. Страховитите, обградени с мъгла и ледени стени, картини стават все по-трудно разбираеми, въпреки че значително по-рядко от Ади прилага неологизми. Съчетанието на думите е ново, дръзко и необичайно свързва прилагателни, съществителни, глаголи. Скъсва из основи с народната вазова традиция, в творбите му думата „български“ не се среща, не използва исторически имена в метафорите за характеристика на настроенията. Докато при Ади

все повече се засилва националната обвързаност, в късната лирика на Яворов напълно изчезват типично националните белези.

Унгарският превод на избраните му стихотворения излиза с голямо закъснение от петдесет и шест години. В началото на века, дори и в годините след първата световна война, поезията на Яворов би могла да има взривяващо въздействие в Унгария, доказвайки, че на „тъмните Балкани“ процъфтява литература от европейска величина. Днес, излезлият с голямо закъснение том, може да предложи само естетическа наслада на любителите на поезията.

Унгарското издание на поезията на Яворов е ценно постижение в областта на превода. В лицето на Андраш Фодор и Ласло Наги с пресъздаването на Яворовата поезия са се заели едни от най-големите майстори на превода. Качествена разлика между преводите на двамата едва ли може да се направи, преводаческата им подход обаче силно се различава. По голямата част от стиховете са преведени на унгарски от Андраш Фодор, от всеки негов ред струи преклонението на преводача. Следва със завидна стилистична точност оригинала, старайки се

преди всичко да не изпусне мисловната нишка. Ласло Наги се опитва дръзко да преодолее изминалото половин столетие. Би желал да спаси Яворов за днешния ден, затова му придава и някои модерни отсенки. Не превежда, а наново пресътворява образите. С бравурните си решения във всеки случай създава впечатление за актуалност, което е по-силно отколкото в българския оригинал. Например, при Ласло Наги: „Не зная дали слънцето е станало катранено?“, в оригинала: „Не знам дали слънцето изгасна“, или: „Наоколо покълва със серен цвят злощастие“ – „По стъпките ми редом никне жълта злоба“. Би могло да се спори върху такова едно схващане, ала творческото претворяване, както и благоприятният прием му дават право на съществуване. Лична заслуга на Ласло Наги е (с антологиите „Саби и гъдулки“ и „Кръвта на соколите“), превръщането на българската народна поезия в непосредствено въздействаща сила в унгарската лирика. Изключителното му дарование не само направи достояние на унгарската литература посланието на един братски народ, а и го превърна в органична част на самобитния му свят.

Новороденото

1

Изглеждаше така, че вече
аз няма никога да се отърся
от струпания покрай мене мраз –
изпрати в глутница той своята мъст.
И саждите във бяла маскировка,
с цвета на расото монашеско,
нападаха ме крадешком на пръсти.
И остри нокти
във прешлените мои се забиха,
в лицето и устата ми
забоде скрежът своите игли.
Дори и между празничните чаши
лед на предателство очи в очи се сблъска.

2

Избягал от съдбата си на юг,
лежах в кревата, взет назаем.
В смутените ми сънища неспирно
с абсцесна светлина ме зяпаше зората.
Но аз полека взех да се съвземам.
С разпитващите си очи усещах,
че къщите ме молят в погледа си да ги приютя.
А на нивото на прозореца часовникът
ме наблюдаваше с търпение.
Докато във течеше завъртяно
по черните нозе,
за мене чуждо време,
реших: ще ви населя,
минути падащи, със себе си.
И никога невиджаните си роднини
отново ще започна да обичам.
И сякаш зимата се сгромоляса
под топлината на прегръдките ни.
Изведнъж под планината на Орфей,
от стъпките на бобър набраздена,
разцъфна февруарската поляна пролетно.
И в езерото на обширното небе, замръзнало на дипли,
помръднаха тревите, после пъпките.
С тъкани знамена на рамо
сватбари идеха по пътя.

Петел на шаферката във ръката,
а на кума в ръката – бъклица.

И трепна стройността на танца, взе замах
диагоналният подскачащ ритъм на краката
и през годините се вие непрекъсната верига
през тротоари и мостове, през дворове,

през селските площади и през градовете,
край масите отрупани на ресторантите
хармоника от хванати тела се люшка,
едно до друго и в единен такт,
мъже, жени, деца и старци
подскачат задружно, зачервени от радост,
не сецат умора. Играят.
От музиката, от играта неспирна
извира изконно, дълбоко знание:
сляпата музика на инстинкта!
Колко сила и колко смирение!
Играеха тъй, както предците им искаха.
И гледах, разпънат от раздиращи думи и сълзи,
и тайно в себе си казах, което казах и те:
светът е нужно да се продължи
и нов човек да влезе в сватбарските редици,
да скача в ритъма на бурните нозе,
дедите както повеляват на кръвта
метежна, дето в мозъците ни тупти.

Размаханата кърпа ли ме маме и ме вика?
На бъдещето се предай – отговори!
И обещанието ще пристигне между лятото и пролетта...
Не може битието да израсне в нас по-мъдро,
отколкото във прилива на деветмесечното зрееие.

3
И вече оздравял – освободен
на влака се качих
и неочаквано тогава преживях:
какво би станало,
ако все пак не бих могъл да оцелея?
Край влаковите линии се мятаха водите диви
и между зъберите остри на скалите
нов ужас
ме сграбчи.

Помислих си какво би станало със мен
под гробната могила, с камъни затрупана?
И само слепият инстинкт за продължение
отчаяно се вкопчваше:
какво ще правите без мен!
От мъката едва-едва не се усмихвах,
като човек, затворен сред убийци,
очакващ от затвора да го пуснат:
не бива да умирам,
аз трябва да се срещна
със него
с пристигащото.

Чакам в коридора на болницата,
чакам да се материализира тайната.
Светът си гледа работата.
Мият балатума
пред колебливите ми стъпки.

Просмуква се синкава светлина
през стъклените плочки на родилното.
През процепа на затварящата се врата дочувам:
– Ето го, ами разбира се,
момче е новороденото.

Облакътена в ладията на носилката,
бавно изплува майка му.
В себе си възряна, спокойна, сякаш триумфа
на брегове, укротили морето.

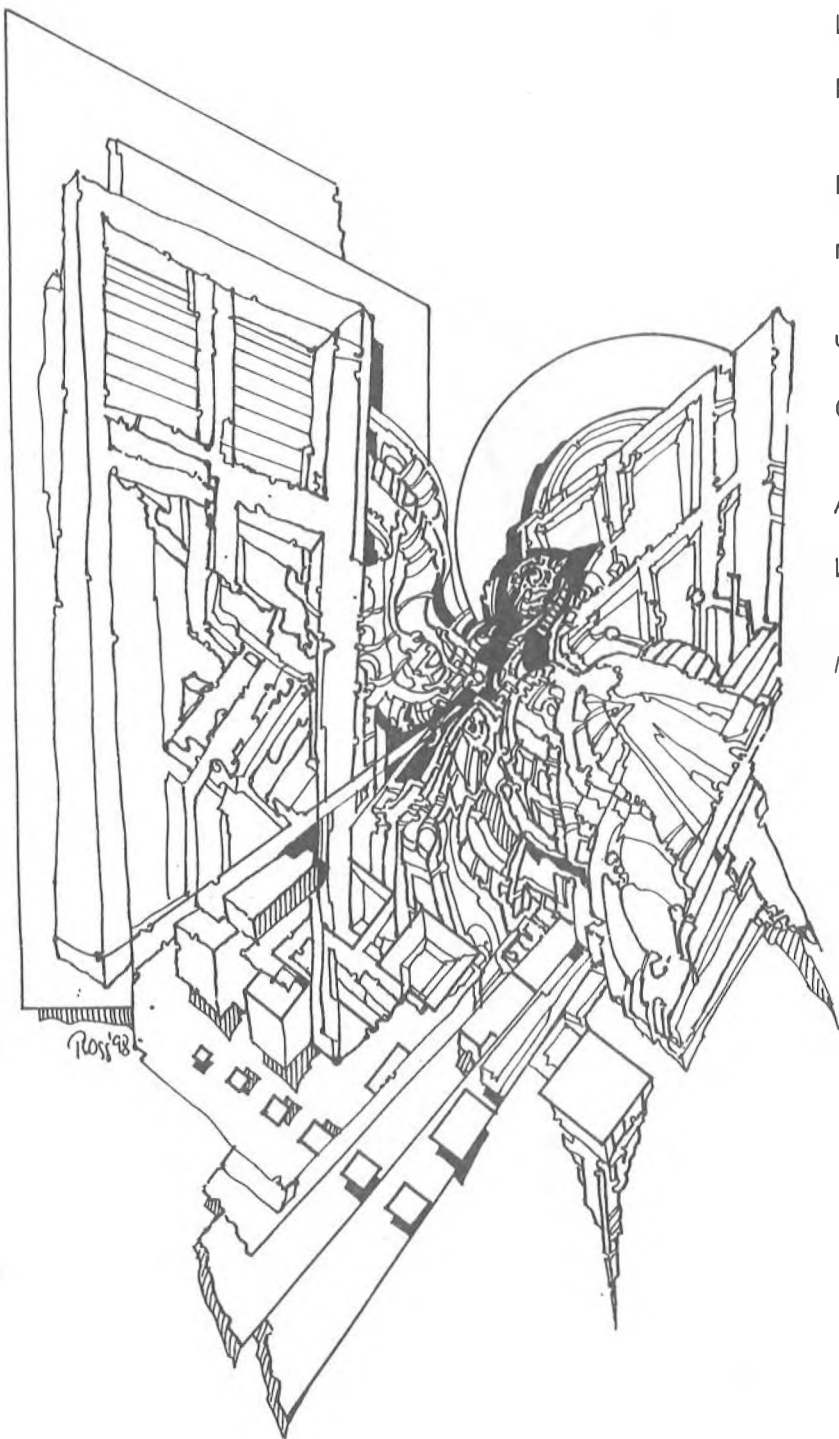
И ето го, носят го: челцето му – бяло,
покрито със кърпа.
Подутината на скулата под слепоочието
е наследило от майка ми.

Взет на ръце, като батко си също
и като баща си навярно,
по същия начин горчиво събира устата си
за първото си проплакване.

Четири и половина в зори. Дреме улицата
в бърлогата на утринния тропот.
Спи в лунната сянка половината на земята,
новината не знае.

А ехти в ушите ми волевият, висок
плач на новороденото.
И някой отново се улови на хорото
стройно и непрекъсващо.

Превод: Марин Георгиев

13 октомври, петък. София

Минаваме над ъгловати петна на ниви и кацаме на летището, което би могло да бъде и в Ниредхаза. Бързо преминавам през формалностите, търся с поглед Нино, Коларов, но не срещам опора. Каква изненада, когато едно селско момиче, бухнало като козунак, ме заговаря: – Are you Mister Fodor? (Вие ли сте господин Фодор?) Изведнъж се сетих, че и Агнеш Гергей, която Нино бе канил неотдавна като гост, е имала английска преводачка на име Нели. Та това е тя. С Нино, заместник председателя на Комитета за култура, човек не може да се срещне кога

да е. По-късно, в Съюза на писателите! Отиваме към улица „Сердика“, пресечка на булевард „Дондуков“, в хотел Люлин. (И Агнеш Гергей е живяла тук. И то в същата 101 стая.) Имам радио, телевизор, ама не работят, бюро от светло дърво (няма чекмедже!). Къпя се в седящата вана, водата не е много топла. Искан да си наредя дрехите, но вратата на гардероба може да се укроти само с парче хартия, нагъната много пъти. Но пък място има достатъчно: фотьойли в синя дамаска, канапе. От прозореца струи слънчева светлина, под него пълна с боклук яма, недостроени сгради.

Тръгвам да се разхождам. По улицата е пълно с хора, които са видимо оживени. Жените като че ли се обличат по-хубаво, странно е само изобилието на ботуши от антилопова кожа. Очевидно, това може да се купи. От площада с жълтите павета пред мавзолея са изчезнали колите. Гледам смяната на караула. Гвардейци с нашивки, ботуши и пера, са се вживяли изцяло в парадните стъпки. Разсмива ме, че след „варшавските хусари“ на Брил, и тук се сблъсквам с унгарска показност. Отивам до статуята на цар Александър. В парка на ъгъла са насядали множество войници, хубавото време е примамило и майки с деца. Една от тях чете Куприн. Сега се замислям колко ли е приятно лятно време в София. Навсякъде има много дървета, короните им са красиво обагрени. Западните цигари са се появили и тук. Верен на навиците си, броя идващите насреща ми по булевард „Руски“ жени. От петдесет за пет може да се каже, че са хубави. Съотношенията не са се променили.

На ул. „Ангел Кънчев“ №5 ме придружава Нели. Общо взето разбирам стабилния ѝ английски и въз основа на четиригодишните си

спомени ѝ показвам къде какво следва. Нино е отслабнал и изглежда по-угрижен, ала все пак откривам в него добрия стар приятел, който, ето на, уредил е да замине чак във вторник за Сирия, за да остане дотогава с мене. След това ще замине на двудневна екскурзия в Търново, придружен от Нели. Приемат ме сърдечно, при

състват Чавдар Добрев, Матей Шопкин, случайно се появява и Йордан Милев, ала с Нино е най-добре да тръгнеш из града. В Националната галерия разглеждаме троянска керамика. (Нино е от Троян.) Майсторът, Стоян Стоянов, е преход между провинциалния занаятчия и художника.

Някой наоколо споменава Сексард. Бил там и хвали народната керамика, която видял. След това отиваме в обновления Унгарски институт, където също има изложба на керамика. Тук вече са надошли и стари познати. Това са последните директорски часове за Пища Шипош, в понеделник пристига приемникът му, смененият заради нашумяло дело партиен секретар на Ниршег. Тук е и унгарският лектор в Унивеситета Рожа Калочаи, която преди четири години ми помогна толкова много. (Вярно е, че и аз на нея, поправяйки безнадеждните ѝ преводи.) Рожа изглежда добре, неприкрито се радва, че ме вижда, макар че е обкръжена от учени езиковедки и други приятелки.

Накрая вечеряме четиримата в клуба на журналистите. Четвъртият е също жена, при това важен стопански ръководител в Института за културни връзки у нас. Нино разпалено я ухаща, с не много голям успех. Вчера пътувах десет часа и спях три. Храната е чудесна, ала изпита преди това водка и трите литра вино са прекалено много за сервираните шишчета. Вън, на улицата усещам, че съм се напил. Дори не схващам, че Гизике остава до мен, защото Нино я е зарязал ядосан. Чакам да ни настигне с Рожа. Дочувам с едно ухо, че търсят такси. Спираме пред една голяма сграда и ги чакаме, чакаме, ама напразно. Гизике, така да се каже, е доволна от вечерта, и че се е запознала с мене. С това се сбогува и си тръгва. Търся Рожа, Нино: нийде никой. Ходя напред-назад, ама напразно. Ще ми се да тръгна към хотела. Гледам скупчиците се на улицата хора – странни образи от тъмния свят. Натрупана до стълбата тъпна иска да влезе някъде. Големи сгради... Нищо познато, никаква опорна точка. Обикалям половин

АНДРАШ ФОДОР

Седемдесетте години (1972)

Откъси от дневник

час докато открия улица „Сердика“. Заедно с ключа ми дават написаните върху парче хартия думи на Рожа: „Банди, чакаме те у нас, Р!“ И дума да не става. Бързо в леглото, а те – да правят каквото щат.

14 октомври. Събота. София

Събуждам се отпочинал и тръгвам да се разходя. Едва днес забелязвам южняшкия вид на града: малки бистра на открито, оживени улици, по които народът направо се лее на вълни. Пожълтели корони на дърветата, изобилие от красиви цветове. После небето се заоблачава. Никой нищо не знае за Нино, връщам се в хотела. Едвам съм приседнал на канапето и идва Генчо Христозов. Научил от домакините ми, че съм тук, и на драго сърце е на мое разположение. Явно, в този град ме носят на длан. Това хасковско момче знае много за мене (главно от Рожа), знае много и за нашата литература. Чете по-подробно списанията ни, отколкото у нас провинциалните учители по литература. Прекараните у нас година и половина са били достатъчни да чувства носталгия по това време. И ме уверява в дълбокото родство на двата народа.

По мое предложение отиваме да обядваме в Бирхалето на хотел „България“. Фрапантно до смях е, че първата дума, която чувам вътре е *Краси*, носителят на името е не друг, а сервитьорката, която така се грижеше за мене някога. – Как си? – пита и се радва, че ме вижда отново. За съжаление, не можем да седнем на нейна маса, защото работното ѝ време е свършило. На тръгване ме поздравява още веднъж, повече не можем да се наслаждаваме на близкостта ѝ любезност. Носи очила, ала фигурата ѝ е неизменно хубава, има фини черти. Заслужаваше си на времето да приема предложението ѝ за екскурзия до Златните мостове.

Отивам заедно с Генчо на откриването на изложба. Изпратена е от управлението на Миклош Чюрьош, за Защита на авторските права. Търся го, но и в унгарския павилион не знаят за него. Когато след неприятното, патетично откриване, главните тръгват в кръг на визитация, се натъквам на Павел Матев. Генчо го хвали, че и като министър, и като поет е останал все така добър. Чувствата му към мене също не са се променили, защото ме прегръща широко и добронамерено.

Нино и сега го няма, само шефът му, Димитров-Гошкин. Какво друго бихме могли да правим, освен – по предложение на Христозов и под неговия чадър – да потърсим живеещата недалеч оттук Рожа. След дълго звънене ни отваря вратата с разчорлена руса коса. Разказва

ни голямото нощно жамборе. След като сме се разминали в хотела, напразно ми звънили и по телефона (очевидно не са включили стаята ми), дигнали от сън Чавдар Добрев и след като изпили куп питиета, взели да танцуват. С тях била и една отседнала при Рожа дама на име Диана, която в ранни зори заминала оттам направо на летището. На сутринта Нино едвам го освестили. Много съжелявал, че сме се разминали, след като именно заради мене е останал.

В осем без петнайсет звъни телефонът: Нино! Не посмял да отиде в Комитета, ама в Съюза на писателите люснал поне десет уискита. Да отидем някъде да вечеряме! Да де, ама в събота вечерта ресторантите са претъпкани. В Червения салон на „България“ се добираме до маса, след неправомерна резервация. Нино се държи гаменски с келнера, но директорът идва при него с мазна физиономия. Тъй като в пианството си започва да се заяжда и с мене: *Защо не съм вдигнал слушалката, като истински приятел* *защо не съм се отзовал на поканата му, като Чавдар...* с цел намаляване на различието в темпераментите, бързо се налива с водка.

Разбирам колко съм пиан, когато често често започвам да събарям чашите. Нино пък не си намира портфейла. Рожа не ми позволява да платя и натиква обратно в малкото ми джобче десетлевовата банкнота.

15 октомври. Неделя. София

Чюрьош и днес не се появи. Нели ми се обади да ме попита имам ли нужда от нещо, но накрая пак вчерашните ми приятели по чашка ме поемат. Влизайки в стаята ми, Рожа разказва с бляскав хумор как сме изглеждали край подгизналата от разлетия алкохол маса. Как Нино вдигал пари от намерения най-сетне портфейл, ала там имало само 1-2 лева, как се хлъзгал все по-надолу и по-надолу на стола си, персоналът вече гледал с тревога, кога ще се търкулне под масата.

– Ами тогава – смее се весело приятелят ни – да приемем тези две вечери за генерална репетиция и да продължим пиенето!

В неделя всички ресторанти в София са заети от сватбари, едва намираме място в „Рила“. Успяваме да поговорим нормално за състоянието на нещата. Според Нино, насоката на тукашните промени не е лоша, не е вярно, че догматиците са заели позициите. Вижда се и по това, че сега вече оценяват позитивно и Ласло Наги. Качваме се весело на таксито в посока към Нино, оттук мога да телефонирам и у дома. Там всичко е наред. Тук обаче от неизброимите уискита отново се губи хармоничното равнове-

сие и сега това проличава най-вече при Рожа. Вдовицата на поета Башев и неговият кръг ни чакат. Една жълта кола ни кара безбожно далече, докато стигнем дотам (някъде в подножието на Витоша). Отгоре на всичко трябва да прегазим и през бучащ поток. Топлим краката си край камината с Рожа. Не може да се разговаря, нито да се пее. Рожа е все по-напрегната, направо се джафка, плаче и проклина. Измъчена е и нещастна. И аз не съм по-добре, когато лазейки на колене търся часовника си. (Откопчал се е от ръката ми.)

16 октомври. Понеделник. София

Трудно систематизирам снощните, не особено градивни, данни. Дрехите ми, крачолът на панталона ми, са в ужасно състояние. Загубил съм си запалката. И каква е тая контузия в района на междувеждието? Нищо не си спомням. Нино ме пита: – Жив ли съм? И той едва се държи. За съжаление, не може и да си почине, защото трябва да отиде на летището да посрещне Шандор Деметер.

Появява се Миклош Чюрьош, това най-сетне ме освежава. От книжарите разбрал какъв авторитет имам сред българските поети. Изглежда, че му се е набила в очи прегръдката на Матев. Миклош получил книгата на Бистраи и се опитал да представи рецензия за нея на Иван Шандор Ковач, ала той искал да се пише за нея само между другото, като за *един* от дебютантите. По същите причини Шалонтаи извадил статията му за Берток от „Непсава“. Да де, именно срещу това разбиране бях започнал поредицата си за дебютантите.

Генчо идва да ме вземе и ме води в Църковния музей. Негов приятел от Хасково е реставратор там, той ни развежда сред икони и други съкровища. Междувпрочем едва се държа на краката си, под поставилите ме на изпитание слънчеви лъчи виждам град, съвсем различен от този, в който пристигнах. Не е чудно, след като тридневното пиене е довършило и Нино. Идва да ме вземе, за да обядваме заедно, ала едва накусва ястията. Ще трябва да сложим край на ергенлъка. Разпитвам го за работата му, доволен е и има големи надежди. Има възможност да работи по-добре от преди. Все трябва да завърши някога превода на „Калевала“. Ще стане и сборникът на Ласло Наги. Виждам, че не са се оправдали някогашните злонамерени подозрения. Изгладиха се и конфликтите помежду ни. Момчето с право чувства, че го обичат. – Ако живееше в България, щеше да си най-добрият ми приятел... (Не бях ли чувал нещо подобно на това в английски вариант от Колин?) Запомням това изявление, за-

щото е факт, че по някои неща, например по отношение на естествената си освободеност, много си приличат.

На приема в унгарското посолство разговарям със своя възпитаник Шандор Деметер и с бивш студент от колегиума „Йотвъш“, Миятев. Изрежда ми някогашните си колеги, сред тях и Керестури. Най-приятен е Далчев, който наистина не дочува малко, ала доста добре се заговаряме на руски. Високо цени нашата лирика, както и Барток. Знае и какво е писал Дьорд Лукач за него. Деметер специално беше поканил Рожа Калочаи, нямаше как, дойде, макар и с кризи в жлъчката, да сияе сред нас. В тази среда Нино обикаля вече като дипломат, държи се по-достоепно, отколкото унгарците. Сбогува се подobaващо, преди да тръгне за летището. Трябваше да отсервирам Рожа до дома ѝ, все още беше доста зле. Познат таксиджия я насипа в колата си. Стоях още половин час при нея, докато тя лежеше на леглото, опъната в сребристосивия си костюм с панталон.

Помолих Чюрьош да се отбие при мен в хотелската ми стая. Два часа разговаряхме за нещата у нас и тука. Четох му от ръкописа на Фюлеп. Заедно се възхищаваме на написаните за Ади и Сезан проникновени откъси. Навярно под тяхно въздействие Миклош се впуска в обобщение: – Вече цяла година се познаваме. Направих малка равностметка... тази една година ми е донесла такова огромно богатство... хората, с които се запознах чрез теб... че мога да кажа, преживяното оправдава избора ти... Порано се измъчвах от самотата, сега пред мен са отворени толкова възможности – това е моят нов университет.

Така беше, да, ала защото и двете страни даваха възможност за това.

17 октомври. Вторник. София – Търново

От десния заден прозорец на „Волгата“ гледам оставащия зад нас град. На небето са се настанили мръсносиви облаци, слънчевата светлина не взривява красивите цветове, а такива хубави жълти листа, такива ярки нюанси човек не може да види у нас.

Поради приятните си едномесечни спомени от Унгария шофьорът е изключително любезен, Нели също разпитва по-оживено, но после я хваща „лимузинната болест“. В Ловеч, на няколко метра от бетонния басейн, където аз бълвах през февруари 1969 г., и тя почва да дере лисици.

В Ловеч разглеждаме моста с дюкяните, после по предложение на шофьора тръгваме към Къкрината на река Осъм. Спираме в посока

към езерото. Сурови и приятни са тук гледките, но истинското преживяване във всеки случай е Търново. В хотел „Янтра“ с Нино седяхме навярно на същата маса, тук започнаха и приятелството ни, и скандалите ни. Партерната стая също ми напомня за някогашната, разбира се, раираният стол, тапецираната стена и мебелировката са се поизносили оттогава.

Пътят ни води право към арбанаските къщи. Виждат се мрачните ленти на свлачищата, раиращи планините. Под тях градът, непрекъснато променящите му се аспекти, наистина очароват. – *As in the tales!* – (както в приказките) казвам на Нели. Добре би било да влезем в тези къщи, същински крепости, ала придружителката ми е безсилна в случая. Виждаме обаче нещо още по-хубаво, когато обгърнати от прозрачния горски въздух приближаваме Преображенския манастир. Разположението на манастира е артистично, както и на Рилския, но понеже е по-малък, е по-уютен. Отвореност към природата, чардаци с дървени перила, дървени пейки и жълтото чудо на великолепната лозова асма, сякаш от листата ѝ грее самото слънце. В Италия не почувствах така магията на юга, както в този бял, неравен калдъръмен двор. Навярно под огромната каменна стена е стаено и нещо от гръцкия свят. В черквата могат да се видят фреските на Зограф. Иконите за иконостаса са изпратени от цар Александър, тъй като по време на руско-турската война тук се е помещавала военна болница, а тревненските майстори са направили дърворезбите. Ала истинското е не това, което е вътре, а навън. С болезнен възторг се възправят рилските ми спомени, и този манастир с пенливия поток край портите няма да мога лесно да забравя.

Тръгваме към Царевец. Това не е някаква изненада за мене, защото с Нино вече съм се качвал тук. Спомням си и за Балдуиновата кула (тогава още не се плащаше входна такса за нея). Този път обаче попивам все повече от някогашната мощ на Второто българско царство, с цялото древно Търново пред мене, чувствам осезателно как се е вгнездило сред камъните, скалите и реката, заедно с Трапезица и Света гора.

По-късно тръгвам из града на самотна разходка, надолу, където ме е водил Нино. Пак вървят насреща ми дребнички ученички с очи като черешки. Отляво се виждат бели павилиони, бръснарници, текстилни магазини, наредени гъсто едни до други. Бяло боядисаните порти изглеждат бедни, но животът на улицата е оживен, пулсира.

В хотела се разрешава и загадката как съм се добрал до стаята си от бара, напълно замаян

от многото уискита. Много е близо до него. И сега чувам музиката изпод краката си.

18 октомври. Сряда. Търново – Дряново – Габрово – Етъра – Шипка – Казанлък – Калофер – Сопот – Копривщица

Шофьорът Миша знае всичко. В чудно хубавото време, по негово предложение се отбиваме в прекрасна долина, заобиколена от три страни със зъбери, Дряновския манастир. Минавайки по дървеното мостче, се изкачваме до бучащия водопад. Тези бързеи придават съвсем друг облик на страната. Отгоре, като да сме откъм Мечекнадашд, от пътя още веднъж се наслаждавам на искрящата, със сребристи люспи вода около манастира. Някъде отзад пъхти влак, това е единственото различие от ирландското ми преживяване. (Както се осведомявам, тук са намерени останките на най-древния човек в България.)

За габровчани, хора скъперници, но с добро чувство за хумор, има много анекдоти. Въпреки че е най-развитият промишлен град на страната, целият е в зеленина, дървета, фонтани. Бърза и пенлива се извива Янтра. Виждам както стари и олющени къщи, така и високи модерни сгради. Тук е създадена първата българска гимназия. Едва я намираме, защото е напълно модернизирана. Виждам забързани за къщи деца. В една от тесните улички се оказва, че струпани на едно място, българите не си играят на вежливост, не се побират един до друг. (Не стават за херинги.)

Етърският етнографски музей очарова, иначе казано: етнографски работилници на открито. Бързей задвижва с водната си сила мелницата, малко по-назад дарак. Възрастен българин с метални зъби на драго сърце ни показва как може да разтанцува клопатар върху въртящия се мелничен камък. – Такова нещо няма в Унгария, нали? Виждаме бижутера, дърворезбаря, вапцаря по време на работа. Надничам през прозореца в къща, пълна с тъкачни станове и керамика. Другаде млад мъж наковава ръба на бакърен съд. Цялата уличка край потока, колкото и да е *направена*, кипи от живот, добър вкус и онази южна непосредственост, която ми направи впечатление и вчера в Преображенския манастир. На една страна купа сено, беседка, на друга брулят орехи, на трета се преборват с огромна машина. Листата падат, но все още има доста по дърветата. У дома такъв е климатът през септември. По тясната калдаръмена уличка минава каруца. Мащабите са скромни, но навярно точно тази липса на „парвенющина“ би харесала истински и на Фюлеп, и

не би възприел всичко това като някаква човешка зоологическа градина.

Хубаво селце виждаме и по-нататък по пътя. По планинския склон, наболо към синьото небе, пасе стадо овце. Завиваме нагоре към паметника на Шипка. На единия от завоите пред нас се разкриват тъмнозелените, наситено-кафяви куполи на планината, повечето очертани в снежна рамка. Вижда се и връх Столетов. До него се стига по хиляда стъпала, но може и с кола. Горе вятърът е студен. Измежду боровите има сняг. Встрани – топове, младежи, които се снимат. Вътре – ковчег под мраморен капак, вази, направени от топовни снаряди, топлина от електрическа печка. По спомени от преведеното преди двайсет и три години стихотворение на Вазов „Опълченците на Шипка“ си представям *гористата долина*, от която са атакували турците. Виждам блесналата от води равна далечина, после отдолу гледаме назад към паметника. Има в него нещо величествено. В село Шипка ярко блестят златните руски куполи на осветения през 1902 г. храм-паметник. По стъпалата му тъкмо са се захласнали съветски хора. Ама че могат да се надуют, стане ли дума за тяхна прослава. Снимките от началото на века в криптата са интересни: някои от ветераните на Шипка се виждат по тях, по време на празнично учение в автентична среда.

В Казанлък най-ми се щеше да видя гробницата на тракийския вожд, ала едва ни пускат дори в музея, директорът е абсолютно официален. – Къде е разрешението от министерството? Изглежда, че това което времето за две хиляди години не е успяло да съсипе, сега пазят дори от едно отваряне на вратата. Тогава защо се хвалят така по пътеводителите, сякаш е достъпно за всеки? Както и да е! Разубеждавам придружителите си от по-нататъшни акции, да отидем по-скоро да обядваме в гостилница „Роза“, от която имам такива хубави спомени. Показвам и мястото, където ни обкръжиха със сватбения танц ръченица. За да се спази традицията, отново аз каня останалите. Казват и на келнера, че съм написал стихотворение за това място. (Втората част на „Новороденото“, трийсет и два реда.)

Вълнообразните керемиди по покривите на Калофер отново ме изпълват с веселие. Шофьорът Миша – мило от негова страна! – ни носи по чепка от прочутото мискетово грозде. Реставрират къщата на Ботев, продължаваме към Карлово. Бил съм в къщата на Левски, бедни стаи с турско обзавеждане, но в музея още не съм. Оригинално е преди всичко изложението на експонатите, които са наредени зад стъклени прозорци. Първото място, където не

съм бил с Нино, е Сопот. Най-напред ме водят в женския манастир, където е учил Левски и който е описан и в „Под игото“. Във вътрешния двор асмата е от тристагодишна лоза, възрастни тетки продават сувенири; наоколо далии, хортензии, беседка от рози, кладенец с метален черпак. Тук се намира и родната къща на Вазов. Баща му е бил най-богатият човек: стаите са големи и хубави, ала също с турско обзавеждане. (Унгарците и по това могат да видят каква е разликата между 160 и 485 годишното робство.) На чардака има миндер, а вън, отатък вадата, която обикаля цялата градина – покрита с шарена черга скамейка. Тук е писано „Под игото“. Как е възможно да се живее така под открито небе? – това не се побира в северната ми глава. Разглеждаме и музея към къщата. Шофьорът ни е във възторг от големия писател, който можем да видим и на много семейни фотографии. Идвам е тук и в годината на смъртта си. Виждам копие от ръкописа на преведеното от мен стихотворение „Радецки“. Преписвам си текста на песента „Радецки“.

Вън, зад исполинската статуя на Вазов, Балканът тъмнее и издиша тъмни облаци. Отново изгрява слънце и ярко напича в очите ни. В посока към Клисурска пред нас се разстила Долината на розите: гледайки щедро нюансираните извивки, цветовата палитра на дърветата, категорично трябва да призная: тази страна е похубава от нашата. Лили Иванова тъкмо пее по радиото, ала Миша не го затваря даже и на някоя безкрайна българска народна песен или гайда. Разказвам на Нели за унгарската народна музика и за Барток. Съгласявам се на връщане да разгледаме Копревница. По серпантинния път пристигаме пред резбованата дървена врата на националния парк, където всяка втора къща е паметник на културата. За да се влезе в някои от тях също трябва разрешение. Нищо, и отвън има достатъчно за гледане. Селските села трябва да са такива, навярно само цветовете им са по-хармонични. Тук понякога яркосиният цвят излиза от общия тон. Иначе – крави с клопатарии, бебешки колички, камioni и туристи, миризма на пушек и неравни калдаръмения сокаци. Свечерява се. Изпълнен съм с впечатления. В Ирландия не видях толкова поразителни неща за един ден.

19 октомври. Четвъртък. София

Настъпи жесток студ. У нас такъв не е имало преди идване на зимата. На Витоша вали сняг. Предиобед давам интервю. По обед Рожа Калочаи и Пища Шипош се присъединяват към мене. Обичам Шипош, по време на двумесечното ми пребиваване (1968/69 г.) винаги се е от-

към езерото. Сурови и приятни са тук гледките, но истинското преживяване във всеки случай е Търново. В хотел „Янтра“ с Нино седяхме навярно на същата маса, тук започнаха и приятелството ни, и скандалите ни. Партерната стая също ми напомня за някогашната, разбира се, раираният стол, тапещираната стена и мебелировката са се поизносили оттогава.

Пътят ни води право към арбанаските къщи. Виждат се мрачните ленти на свлачищата, разирили планините. Под тях градът, непрекъснато променящите му се аспекти, наистина очароват. – *As in the tales!* – (както в приказките) казвам на Нели. Добре би било да влезем в тези къщи, същински крепости, ала придружителката ми е безсилна в случая. Виждаме обаче нещо още по-хубаво, когато обгърнати от прозрачния горски въздух приближаваме Преображенския манастир. Разположението на манастира е артистично, както и на Рилския, но понеже е по-малък, е по-уютен. Отвореност към природата, чардаци с дървени перила, дървени пейки и жълтото чудо на великолепната лозова асма, сякаш от листата ѝ грее самото слънце. В Италия не почувствах така магията на юга, както в този бял, неравен калдъръмен двор. Навярно под огромната каменна стена е стаено и нещо от гръцкия свят. В черквата могат да се видят фреските на Зограф. Иконите за иконостаса са изпратени от цар Александър, тъй като по време на руско-турската война тук се е помещавала военна болница, а тревненските майстори са направили дърворезбите. Ала истинското е не това, което е вътре, а навън. С болезнен възторг се възправят рилските ми спомени, и този манастир с пенливия поток край портите няма да мога лесно да забравя.

Тръгваме към Царевец. Това не е някаква изненада за мене, защото с Нино вече съм се качвал тук. Спомням си и за Балдуиновата кула (тогава още не се плащаше входна такса за нея). Този път обаче попивам все повече от някогашната мощ на Второто българско царство, с цялото древно Търново пред мене, чувствам осезателно как се е вгнездило сред камъните, скалите и реката, заедно с Трапезица и Света гора.

По-късно тръгвам из града на самотна разходка, надолу, където ме е водил Нино. Пак вървят насреща ми дребнички ученички с очи като череша. Отляво се виждат бели павилиони, бръснарници, текстилни магазини, наредени гъсто едни до други. Бяло боядисаните порти изглеждат бедни, но животът на улицата е оживен, пулсира.

В хотела се разрешава и загадката как съм се добрал до стаята си от бара, напълно замаян

от многото уискита. Много е близо до него. И сега чувам музиката изпод краката си.

18 октомври. Сряда. Търново – Дряново – Габрово – Етъра – Шипка – Казанлък – Калофер – Сопот – Копривщица

Шофьорът Миша знае всичко. В чудно хубавото време, по негово предложение се отбиваме в прекрасна долина, заобиколена от три страни със зъбери, Дряновския манастир. Минавайки по дървеното мостче, се изкачваме до бучащия водопад. Тези бързеи придават съвсем друг облик на страната. Отгоре, като да сме откъм Мечекнадашд, от пътя още веднъж се наслаждавам на искрящата, със сребристи люспи вода около манастира. Някъде отзад пъхти влак, това е единственото различие от ирландското ми преживяване. (Като се осведомявам, тук са намерени останките на най-древния човек в България.)

За габровчани, хора скъперници, но с добро чувство за хумор, има много анекдоти. Въпреки че е най-развитият промишлен град на страната, целият е в зеленина, дървета, фонтани. Бърза и пенлива се извива Янтра. Виждам както стари и олющени къщи, така и високи модерни сгради. Тук е създадена първата българска гимназия. Едва я намираме, защото е напълно модернизирана. Виждам забързани за къщи деца. В една от тесните улички се оказва, че струпани на едно място, българите не си играят на вежливост, не се побират един до друг. (Не стават за херинги.)

Етърският етнографски музей очарова, иначе казано: етнографски работилници на открито. Бързей задвижва с водната си сила мелницата, малко по-назад дарак. Възрастен българин с метални зъби на драго сърце ни показва как може да разтанцува клопатар върху въртящия се мелничен камък. – Такова нещо няма в Унгария, нали? Виждаме бижутера, дърворезбаря, вапцаря по време на работа. Надничам през прозореца в къща, пълна с тъкачни станове и керамика. Другаде млад мъж наковава ръба на бакърен съд. Цялата уличка край потока, колкото и да е *направена*, кипи от живот, добър вкус и онази южна непосредственост, която ми направи впечатление и вчера в Преображенския манастир. На една страна купа сено, беседка, на друга брулят орехи, на трета се преборват с огромна машина. Листата падат, но все още има доста по дърветата. У дома такъв е климатът през септември. По тясната калдаръмена уличка минава каруца. Мащабите са скромни, но навярно точно тази липса на „парвенющина“ би харесала истински и на Фюлеп, и

не би възприел всичко това като някаква човешка зоологическа градина.

Хубаво селце виждаме и по-нататък по пътя. По планинския склон, наболо към синьото небе, пасе стадо овце. Завиваме нагоре към паметника на Шипка. На единия от завоите пред нас се разкриват тъмнозелените, наситено-кафяви куполи на планината, повечето очертани в снежна рамка. Вижда се и връх Столетов. До него се стига по хиляда стъпала, но може и с кола. Горе вятърът е студен. Измежду боровите има сняг. Встрани – топове, младежи, които се снимат. Вътре – ковчег под мраморен капак, вази, направени от топовни снаряди, топлина от електрическа печка. По спомени от преведеното преди двайсет и три години стихотворение на Вазов „Опълченците на Шипка“ си представям *гористата долина*, от която са атакували турците. Виждам блесналата от води равна далечина, после отдолу гледаме назад към паметника. Има в него нещо величествено. В село Шипка ярко блесят златните руски куполи на осветения през 1902 г. храм-паметник. По стъпалата му тъкмо са се захласнали съветски хора. Ама че могат да се надуют, стане ли дума за тяхна прослава. Снимките от началото на века в криптата са интересни: някои от ветераните на Шипка се виждат по тях, по време на празнично учение в автентична среда.

В Казанлък най-ми се щеше да видя гробницата на тракийския вожд, ала едва ни пускат дори в музея, директорът е абсолютно официален. – Къде е разрешението от министерството? Изглежда, че това което времето за две хиляди години не е успяло да съсипе, сега пазят дори от едно отваряне на вратата. Тогава защо се хвалят така по пътеводителите, сякаш е достъпно за всеки? Както и да е! Разубеждавам придружителите си от по-нататъшни акции, да отидем по-скоро да обядваме в гостилница „Роза“, от която имам такива хубави спомени. Показвам и мястото, където ни обкръжиха със сватбения танц ръченица. За да се спази традицията, отново аз каня останалите. Казват и на келнера, че съм написал стихотворение за това място. (Втората част на „Новороденото“, трийсет и два реда.)

Вълнообразните керемиди по покривите на Калофер отново ме изпълват с веселие. Шофьорът Миша – мило от негова страна! – ни носи по чепка от прочутото мискетово грозде. Реставрират къщата на Ботев, продължаваме към Карлово. Бил съм в къщата на Левски, бедни стаи с турско обзавеждане, но в музея още не съм. Оригинално е преди всичко изложението на експонатите, които са наредени зад стъклени прозорци. Първото място, където не

съм бил с Нино, е Сопот. Най-напред ме водят в женския манастир, където е учил Левски и който е описан и в „Под игото“. Във вътрешния двор асмата е от тристагодишна лоза, възрастни тетки продават сувенири; наоколо далии, хортензии, беседка от рози, кладенец с метален черпак. Тук се намира и родната къща на Вазов. Баща му е бил най-богатият човек: стаите са големи и хубави, ала също с турско обзавеждане. (Унгарците и по това могат да видят каква е разликата между 160 и 485 годишното робство.) На чардака има миндер, а вън, отатък вадата, която обикаля цялата градина – покрита с шарена черга скамейка. Тук е писано „Под игото“. Как е възможно да се живее така под открито небе? – това не се побира в северната ми глава. Разглеждаме и музея към къщата. Шофьорът ни е във възторг от големия писател, който можем да видим и на много семейни фотографии. Идвал е тук и в годината на смъртта си. Виждам копие от ръкописа на преведеното от мен стихотворение „Радецки“. Преписвам си текста на песента „Радецки“.

Вън, зад исполинската статуя на Вазов, Балканът тъмнее и издиша тъмни облаци. Отново изгрява слънце и ярко напича в очите ни. В посока към Клисурса пред нас се разстила Долината на розите: гледайки щедро нюансираните извивки, цветовата палитра на дърветата, категорично трябва да признае: тази страна е похубава от нашата. Лили Иванова тъкмо пее по радиото, ала Миша не го затваря даже и на някоя безкрайна българска народна песен или гайда. Разказвам на Нели за унгарската народна музика и за Барток. Съгласявам се на връщане да разгледаме Копривщица. По серпантинния път пристигаме пред резбованата дървена врата на националния парк, където всяка втора къща е паметник на културата. За да се влезе в някои от тях също трябва разрешение. Нищо, и откън има достатъчно за гледане. Селските села трябва да са такива, навярно само цветовете им са по-хармонични. Тук понякога яркосиният цвят излиза от общия тон. Иначе – крави с клопатари, бебешки колички, камиони и туристи, миризма на пушек и неравни калдаръмни сокаци. Свечерява се. Изпълнен съм с впечатления. В Ирландия не видях толкова поразителни неща за един ден.

19 октомври. Четвъртък. София

Настъпи жесток студ. У нас такъв не е имало преди идване на зимата. На Витоша вали сняг. Предиобед давам интервю. По обед Рожа Калочаи и Пища Шипош се присъединяват към мене. Обичам Шипош, по време на двумесечното ми пребиваване (1968/69 г.) винаги се е от-

насял добре с мене. И сега ми съобщава една приятна клюка: предложили са ме за ордена „Кирил и Методий“.

На плануваната следобед среща идва само Далчев. Толкова по-добре, така поне ще се наприказваме. Скромнен, мил човек с истинска европейска култура. Това, което казва за паралела между Ботев и Петьофи, най-сетне е извън задължителната фразеология и насърчава партньора да каже истината. Петьофи е бил по-големият, защото, макар и жертвал се в борба на живот и смърт, той е бил по-продуктивен, лирата му е многострунна, владеел е формата, страстно е обичал природата. Единодушни сме и по отношение на почитта си към Барток. Не ми позволява никаква ответна учтивост, знае, че сме нация с много по-богата и интересна култура. И децата му са очаровани от Будапеща. Дъщеря му би желала да учи у нас, а той с удоволствие би превел нещо от мене.

Вечерта се събираме неколцина за изпращането ми в Унгарския институт. Тук е преводачът от първото ми пребиваване, завършили в будапещенския Икономически Емил Алексиев, поетът Лъчезар Еленков, който никак не може да разбере дърпането ми от участие в радиопредаване. Той сам ще ме придружи утре до студиото, за да разкажа в няколко минути впечатленията си на младите. Главното е, че могат веднага след това да ми платят. И това е част от тайните на българското гостоприемство. Другата е, че Емил кани цялата компания. Домът му се намира в многоетажна сграда. Набитичката му, червендалеста жена с големи очи попада на масата до мене. Сърдечна, приятна, а като домакиня изключително пъргаво същество. Разговаряме малко на български. Другият българин, Лъчезар, също е толкова непосредствен с мене, сякаш се познаваме поне десет години. Емил е носталгично щастлив. Изпълнен с добри намерения ни пуска плоча с тъжно развесьяващи унгарски песни. Когато чува „Шимонгатските момичета“, Рожа ме сръгва в ребрата. Покоряващ знак, показва, че наистина е чела стиховете ми, откъдето единствено е могла да узнае, че тази е била любимата песен на баща ми. Пред нас се появяват от хубави по-хубавият и питиета. Емил, потайният поет, ни чете няколко от стихотворенията си. Еленков тактично мълчи. Рожа е уморена и си тръгваме около полунощ. Емил в екзалтирано добро настроене ни изпраща до хотела. Най-сетне се е устроил. Има си хубава заплата, кола, банков влог, събира за къща. За малко видях и дъщеричката му Ива. Хубавица.

20 октомври. Петък. София

Миклош Чюрьош идва при мене още веднъж за половин час. Разказва ми за голямата обща екскурзия, която завършила с голямо пиене и прескочи кобила на заключителната вечеря в Боровец.

Интервюто ми по радиото минава без проблеми. Като се имат предвид сложните лабиринти на тукашната бюрокрация, невероятна е бързината и сигурността, с която се ориентира радиоколегата на Еленков, Вулжев, който ме влачи от едно място на друго, прекарва ме през чакащи тълпи, а накрая не е пречка дори и това, че паспорта ми не е под ръка и за броени минути ми наброяват 50 лева. После, изпращайки ме до хотела, по слънчевите улици славослови хубостта на женския пол и свързаната с темата поетическа свобода. Не по този повод, но се обаждам по телефона на пристигналата тези дни от Будапеща Красимира, сламената вдовица на Нино, и я каня на обяд. Междувременно се срещам с новия директор на Унгарския институт Ференц Орос. Човек с открито лице, напомня малко на Пал Лошонци. Гледа ме приятно в очите, изслушва съветите ми, даже си записва някои неща. Препоръчвам му и идващата в този момент Рожа Калочаи. Радвам се, че след известна съпротива, тя е приела да превежда на конгреса на писателите. Окуражавам я, че с Пища Шимон, Ендре Веси, няма да има проблеми.

Красимира закъснява, но все така мила, сяда до мене. Била у нас в понеделник и играла със сина ми Янош, който искал да я накара да изяде като палачинка един плакет от Ферара. Идва и братът на Красимира, изглежда точно като нея.

Отново в Съюза на писателите. Андрей Германов ме разпитва за програмата на нашия отдел. Със статията си за Петьофи влиза Далчев. Без да си сваля палтото, ама му се остава. Използва леко провокационните ми въпроси, за да пусне в ход целевите си оплаквания. Не е вярно, че отношенията между млади и стари са добри. Критиката се ограничава от консервативни официални личности. Не е вярно, че всяка ценност си е дошла на местото. Писателите напразно са в редакциите, ако не са солидарни с литературата. За господстващия догматизъм свидетелства и случайно почукалата на вратата поетеса Ваня Петкова, която иска от мене снимка за интервюто. Давам ѝ набързо и намиращия се у мене превод на стихотворението ѝ „Проклятие“. Неискрено, но по издайнически начин, се отрича от това си стихотворение.

Много са я нападали за него, заради еротичната тема!

Последна вечеря с Роза в ресторант „Будапеща“. Разказва ми цялото си любовно минало, историята на последния си обожател, написал й напразно двеста писма, и това защо смята, че Ласло Наги е бил ревнив по отношение на мене. Правя си изводи за това колко слабо познава хората. В същото време, сега я обичам много повече, по-добре я ценя след това едноседмично съвместно преживяване, отколкото някога след двумесечно познанство.

Превод: Светла Кьосева

Росен Русев е роден през 1946 г. в Добрич. През 1968 г. постъпва в Националната художествена академия в София. Две години по-късно се прехвърля във Висшия институт за приложни изкуства в Будапеща, специалност гоблен, където се дипломира и след едногодишна специализация се завръща в България. В Будапеща живее и работи от 1978 г. Неговото творчество е главно в областта на графиката. Използва разнообразни и редки техники, което прави творбите му самобитни и неповторими. Участията му в общи изложби са многобройни, освен това е имал 37 самостоятелни експозиции в България, Белгия, Холандия, Канада и, разбира се, Унгария. Не малко от неговите произведения се намират в частни колекции.

Не исках да разпитвам Росен за конкретни биографични данни и факти от житието му. Повод за този разговор станаха илюстрациите в настоящия брой на „Хемус“ по стихове на Яворов. Когато все пак поисках да ми каже дали има нещо, което непременно би желал да сподели още в уводните думи, разговорът ни потръгна неусетно и естествено.

Последните ми рисунки и илюстрации представляват една, разказана накратко, моя история. Някои от тези истории се повтарят, при това често, но винаги на друго ниво. Това означава, че ако една история преди две години е звучала по един начин, след това получава друга отсянка, друг нюанс. Всяка от моите рисунки е една завъртяна, завършена история, която или съм измислил, или се е случила с мен, но аз съм я завършил.

Значи, си разказвач?

Мисля, че да. Когато рисувам, аз разказвам или това, което ме вълнува, или това, което се е случило с мен, или и двете заедно. Умело обвъркани, умело миксирани.

И обичаш да се връщаш към старите, разказани вече истории – всяка следваща интерпретация е нова вариация върху същата история?

Да, защото според мен, човешкото битие е едно непрекъснато повторение, всеки път – на различно ниво, на този свят няма нищо ново. Просто старите неща се възприемат по нов начин, по така наречения принцип на спиралата. Знаеш, че всичко на този свят е вечно, няма на-

чало, няма край, има само селективно подбрани моменти, които могат да се сложат в определена обстановка и да се облекат в друга дреха, или такива, които при други обстоятелства изглеждат другояче. Знам, че това звучи доста сложно, но е.

Можеш ли да ни кажеш темите на някои от тези истории, които се повтарят периодично в твоите картини?

Моите истории трудно се разказват с думи, затова и съм станал художник, а не писател. Това са някои, на пръв поглед, обикновени, всекидневни явления, или прекалено тривиални

истории, като например вечната история за любовта, за детството, старостта, младостта, смъртта и т.н.

А свързани ли са с някакъв конкретен житейски момент – нещо се е случило, някой е изрекъл една дума или си видял някакъв образ?

Обикновено са свързани, макар че не бих могъл да кажа всеки път точно кой е бил ключът към тези неща, но винаги – както казваш – една дума, или даже някакъв мирис или необясним звук отварят вратичката към моя въображаем свят, който си го нося в себе си. Оттук нататък влиза в ход сложната машинария, която задвижва и ръката ми и се получава или – не се получава нищо.

Това означава ли, че поезията може да бъде ключът към твоята вратичка?

Във всички случаи. За мене – поезията е ключът. Затова и никога не съм се опитвал да илюстрирам буквално това, което чета. Поезията е, може би, най-трудно уловимото изкуство на словото, и една от неговите най-важни задачи, поне според мен, е да отключва във всеки човек вратичка към нещо. И всеки, според своя темперамент и своята емоционалност, да се движи в своята посока.

Лесно ли се съгласяваш да илюстрираш стихове?

Това изисква много време. За да се илюстрира поезията на един автор, трябва да се подготвиш много добре: да знаеш много неща за него. Поезията не винаги покрива изцяло личността му, тя е само част от него. Трябва да се опиташ да минеш и отвъд нея. Поезията може да е най-важната му страна, но може и да не е. Затова не се хващам лесно да илюстрирам

Звучи сложно, но е

Интервю с художника Росен Русев

поезия. И малко хора, според мен, от моите колеги-художници са илюстрирали добре поезия. Поезията трудно се илюстрира.

Това наистина го казват мнозина. Но все пак илюстрираните стихосбирки не са малко.

Хубаво е да се илюстрира една стихосбирка, защото поезията, според мен, е такова изкуство на словото, което често иска до себе си и една илюстративна страна. Ала дотук и свършва приликата между двете изкуства – изобразителното и поезията – и започват разликите. Поезията си служи със словото, което ражда картините, а изобразителното изкуство дава илюстративната част, която би трябвало да роди слово или емоционален образ, който може да се изрази с думи. Тези две неща са на пръв поглед разноточни, но биха могли много добре да се допълват, ако намерим истинския им път едно към друго.

Имал ли си някаква предварителна нагласа към поезията на Яворов, защото ми се стори, че в този случай не бе толкова трудно да те убеди да илюстрираш стихове?

Поезията на Яворов, заедно с тази на Дебелянов, за мен е българската поезия, останала ми от детинство. Интимната им поезия. Знам, че Яворов има и поезия с друга насоченост, но това което илюстрирам, е интимната

част на неговата поезия, любовната му лирика. Още от малък тези двама поети са ми правили най-дълбоко впечатление. Опитът ми да илюстрирам Яворов е всъщност един, отдавна подготвян, мой жест към неговата поезия.

Би ли ни посочил някакъв ключ към тези илюстрации?

Това е труден въпрос. Навярно трябва да прочетем още веднъж, малко по-внимателно, стиховете на Яворов и да открием, всеки за себе си, какво ни казват те, независимо от това кога са писани и по какъв повод, и какво са се опитвали да ни внушават на времето, когато сме ги чели за пръв път. Да се опитаме сами, по свой начин да се доближим до тях. Може би тогава ще успеем да разберем и илюстрациите.

Предполагам, че пак ще ми кажеш, че си художник, а не писател, но би ли могъл да формулираш някои от чувствата, които са те вълнували, когато си чел поезията на Яворов и когато си правил илюстрациите?

Може би най-важното, това е възхищението ми към един физически доста слаб, но духовно силен и, същевременно, силно уязвим млад мъж, който се е оставил да бъде изгорен от силните си чувства към слабия пол.

Разговора води: Светла Къосева

ХЕМУС

Година VII, кн. 4/1998

Списание за обществен живот и култура